

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

ORBÁN OTTÓ: A hatvanas évek (vers) 1025

*

NYERS REZSŐ: A szocialista politika és a reformok 1027

MARX GYÖRGY: Korszakváltás és nevelés 1038

SOMLAI PÉTER: Érvényesség és igazolódás

(*Vázlat az értékrendekről és a szocializációs torzulásokról*) 1043

START – *Burgert Róbert* beszél. Közli Sára Sándor 1050

*

KULCSÁR KÁLMÁN: A szociológia negyven éve Magyarországon
(1945–1985) 1065

GERGELY ANDRÁS: István nádor és a magyarok 1072

KOVÁCS I. GÁBOR: A látszólagos nyilvánosság kezdetei

(*A kalendáriumi hírközlés az önkényuralom és a kiegyezés
korában*) 1087

SZABÓ JÁNOS: „A levente istenfélő és mindhalálig hűséges”

(*Folyóirat és társadalomkép a leventeintézményben*) 1101

VIDA ISTVÁN: Az amerikai diplomácia és a csehszlovákiai magyar
kisebbség (1945–1947) 1114

*

POSZLER GYÖRGY: Kétely és Reménység

(*Tétova elmélkedés az esztétika értelméről*) 1126

CSEPELI GYÖRGY: Rossz közérzet a kulturálatlanságban 1136

BART ISTVÁN: Fénykép és történelem 1140

SÜKÖSD MIHÁLY: A Kreatúra megtisztul

(*John Cheever regénye*) 1147

*

HUSZÁR TIBOR: Utószó helyett 1151

1985

DECEMBER

16,— Ft

JELENKOR

JELENKOR

XXVIII. ÉVFOLYAM

12. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

E számunk vendégszerkesztője
HUSZÁR TIBOR

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZÖ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya Megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi
Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással
a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj: 192,- Ft.

85-3669 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

JANUS PANNONIUS-DÍJAK. November 29-én átadták a Baranya Megyei Tanács díjait és kitüntetéseit. Az idei Janus Pannoniusz-díjat *Hallama Erzsébet* író, *Gyarmathy Tihamér* festőművész és *Uhrik Dóra* táncművész kapta.

•

PANNONIA KÖNYVEK címmel kiadvány-sorozatot indított a Baranya Megyei Könyvtár. Elsőként *Weöres Sándor* Hideg van c. első, Pécsen 1934-ben megjelent verseskötetének, valamint *Haas Mihály* múlt századi Baranya-monográfiájának reprintjét adták ki a sorozatban. A jövő évben a következő hat mű megjelenését tervezik: *Weöres Sándor*: A kö és az ember c. második pécsi verseskötete (reprint), *Thinemann Tivadar*: Irodalomtörténeti alapfogalmak (reprint), *Huber Kálmánné*: A Minerva c. folyóirat története és repertórium, *Hallama Erzsébet*: Tudósportrék, *Janus Pannoniusz* Búcsú Váradtól c. versének harminc fordítása *Martyn Ferenc* rajzaival. *Tiszteletadás Csorba Győzőnek*, válogatott írások a költő 70. születésnapjára. – A Pannonia Könyvek sorozatának felelős kiadója dr. *Román Lászlóné*, szerkesztője *Tüskés Tibor*.

•

A BARANYA MEGYEI KÖNYVTÁR új olvasószolgálati épületét november 28-án avatták Pécsen. Unnepi beszédet mondott *Rátkai Ferenc* művelődési miniszterhelyettes.

•

JELENKOR-ANKÉTOT és beszélgetést rendezett „Pluralizmus vagy irányzatosság a mai irodalomban?” címmel a Pécsi Akadémiai Bizottság klub tanácsa november 18-án *Szederkényi Ervin* részvételével.

•

BERTÓK LÁSZLÓ „Hóból a lábnyom” c. verseskötetének megjelenése alkalmából irodalmi estet rendeznek Pécsen december 3-án a Városi Könyvtár Várkonyi Nándor fiókkönyvtárában. Bevezetőt mond *Szederkényi Ervin*. Az ötvenéves Bertók Lászlót köszöntő versét felolvassa *Csorba Győző*, *Csordás Gábor*, *Parti Nagy Lajos*, *Pákolitz István* és *Pálinkás György*. Közreműködik *Győri Emil* és *Sólyom Katalin* színművész, továbbá *Gyermán István* és *Vass Agnes* hegedűművész.

•

JELENKOR-ESTET rendeztek november 27-én Szekszárdon, a Tanítóképző Intézetben Bertók László és *Szederkényi Ervin* részvételével. A házigazda *N. Horváth Béla* tanár, irodalomtörténész volt.

•

PÉCSI KIÁLLÍTÁSOK. A Pécsi Galériában december 6-tól január 5-ig *Horváth Olivér* képei. – A Pécsi Kiszalérijában november 15–december 8. *Eszéki képzőművészek*. December 13-tól *Bachmann Gábor* látványtervező munkái.

•

LANTOS FERENC, Pécsen élő festőművész kiállítása december 5-én nyílik meg a budapesti Francia Intézetben s 20-ig látogatható.

•

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ operatársulata *Marczisz Demeter* 25 éves jubileumi jutalomjátékául és címszereplésével november 30-án bemutatta *Donizetti*: Don Pasquale c. vígoperáját. Az előadást *Horváth Zoltán* rendezte, a Pécsi Szimfonikus Zenekart *Hirsch Bence* vezényelte.

ORBÁN OTTÓ

A hatvanas évek

*Könnyű utólag okosnak lenni és a hatvanas éveket a naivitás
évtizedének látni
különben is akkoriban a legtöbbet állhatatosan és erősen könnyeztünk
hogy bele ne vakuljunk sugárzó eszméinkbe
miközben egymás szavába vágva és ordítózva késhegyig menő vitáinkat
folytattuk valamelyik kávéházi törzshelyünkön
ezt hallgassátok meg és mondtunk valami világraszólót
és közben félszemmel a fekete égbolton átszáguldó lángpontot figyeltük
hullócsillag nem szputnyik egy nagy frászt üstökös
igen
mert valahogy minden forrásban volt a nyomorult körülmények ellenére is
és igaz hogy fiatalok voltunk de nem csak azért
valami más is fiatal volt a testtelen örömvész a képzelet
mely könnyen kitépi a föld izzó szívét és ugyanolyan könnyen leszorítja
az óceán tajtékzó szarvait
és verseinkben isten helyett rigók röpködtek mert a képzelet legvadabb
kalandja éppen ez volt az egyszerű érzékelés
körülöttünk a földi történet a csiki-csuki börtönök a
tétesítés a hétköznapi folyó
de homlokunk mögött homéroszi fényben egy harciszekérként dübörgő
taliga vágatott
és a gyeplőt az egy héten egyszer borotválkozó szegénység fogta
útban a történelem alól a jövő felé*

*Ó ó mit bánom én hogy ma nem illik verset kezdeni így ha egyszer
siratóéneket kezdek
láttam nemzedékem legjobb elméit én is de nem az örület romjaiban
hanem filmgyári vágószobákban és tanszéki egérlyukakban
kik szabad levegő voltak és a tehetség naprobbanása és nádszálderekű
intelligens lázadás*

eljött értük a siker a ragacosz polip és szívükre tapasztotta undok
szívókorongjait
csak lassan lassan hogy ne fájjon ez volt a szörnyeteg trükkje
mindig egy csöppel kevesebb vér egy csöppel kevesebb indulat egy
csöppel több megalkuvás
miközben zajlott az élet a gyereknevelés a válás a lakáscserék
és a sok fontos közeli dologtól egyre kevésbé látszott a távoli szemhatár
amúgyis felhőkkel leplek költészete
egy reggel egy szivacsos arc néz vissza a tükörből ez lettem én
hiába a pánikreakció a kétségbeesett nőügyek a vállra omló Rákóczi-
-frizura a menő szöveg a műlezer farmerszerelés
mindig egy csöppel több hatáskör egy csöppel több részesedés egy
csöppel kevesebb remény
a lavina ordítva zúdul a völgybe
és egyremegy neki Philemon és Baucis meg a Babiloni Szajha
és a hegytetőről már egy újabb nemzedék nézi a minden nemzedék
örök történetét
és az égtájtól égtájig gomolygó füstből megszületik a Hatvanas Évek
Mitosza
tiz évnyi éden a madarak Beatlest fütyülnek és nincs szívizomelhalás

Kevés dolog borít ki annyira mint a hatvanas évek ürügyén üzött
sanda emléktárgyipar
vesztett csaták mázsái helyett egy családi fotó a múltból
és a napfénytől káprázó háttér a hatvanas évek
csak kérdezze meg valaki hogy hát arra emlékeztek-e máris nyakig
süllyed a rothadásnak indult történetek bűzös mocsarába
és a ki nem mondott csattanó a hatvanas évek
elég
kifele sodródva a nyílt tengerre az eszmények nélkül didergő világtól
jégtábláján forró tényekre van szükségem a túléléshez
a hatvanas évek csak üres képkeret
századunk ugráló filmjén egy örökké fiatal Faust járkal föl-alá és
a Föld tüzes lombikját rázva fedez föl tízezer helyi és két
világháborút
a hatvanas években ő kezdi újra
toprongya és zsargonja ugyan divatos de ő is csak az időtlen idők
óta remélt végső harcot hirdeti meg
egy vereséggel több mi az neki
örültsége az élet munkamódszere
ezt tudhatom úgy is mint hivatásos költő
a testemben működő sejtradar már jóideje jelzi a jeges halált
de agyamban még szikrázva napozik a jövőidőre kifekvő igeragozás

A szocialista politika és a reformok

Szinte körülvesznek bennünket a különböző reformokról szóló hírek és tudósítások. 1985. október közepének egyik reggelén átfutom a napi sajtó híreit, melyekben számos esetben történik említés reformtörekvésekről, mégpedig a világ különböző részéből. Ezen a napon a távirati irodák hírt adtak a kínai reformfolyamat folytatásáról, Jaruzelski lengyel miniszterelnök reformokat támogató beszédéről, a Nemzetközi Pénzügyi Alap és a Világbank közgyűléséről, ahol a pénzügyi és hitelkapcsolatok reformjáról, úgyszintén a fejlődő országokbeli gazdasági reformokról volt szó. Bár a magyar sajtó csak visszafogottan foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen reformok várhatóak a Szovjetunióban, a világsajtóban viszont bővebben tárgyalják a témát. És végül hazai hír: a magyar kormány ezen a napon nyújtja be öt évre szóló programját az országgyűlésben, melyben a gazdasági reformok folytatása mellett tesz hitet.

Miért fordul a politikai cselekvés manapság nagyobb mértékben a reformok felé mint korábban? Valamiféle „reformizmus-divatról” beszélhetünk talán, arról, hogy ha kell, ha nem kell, a reformmódszert alkalmazzák a politikában? Lényegében nem erről van szó, sokkal inkább arról, hogy a társadalmi változások ma mélyebbek és gyorsabban követik egymást, a változó feltételek és a módosuló igények összehangolása a korábban kialakult intézményekkel és módszerekkel nem lehetséges, a második világháborút követő negyedszázados folyamatosság megtört, a fejlődés nem hosszabbítható meg lényeges reformok nélkül. A reformok a nem szocialista viszonyok és a szocialista viszonyok közepette egyaránt szükségessé válnak, ezért a szocialista politikának, ha hatni akar, ha többletet akar nyújtani az embereknek, akkor élnie és jól kell tudni élnie a reformok módszerével.

A tőkés viszonyok forradalmi megváltozásáért küzdő szocialista erőknél hosszú időszakokban nincs lehetőségük közvetlen forradalmi változásokat kiküzdeni, viszont a forradalmi célhoz ilyenkor is közelebb juthatnak előremutató reformok követelésével és legalább részleges megvalósulásával. Ha a reform nem jelent lemondást a tőkés társadalom gyökeres megváltoztatásának a céljáról, akkor értelmetlenné válik a „reform vagy forradalom” antagonisztikus fogalmakként való szembeállítás. A tőkés világban működő kommunista pártok mind nagyobb része ebben a felfogásban folytatja nehéz küzdelmét.

Mindazoknak, akik a szocialista országokban a szocializmus építésén munkálkodnak, azt kell tapasztalniuk, hogy az evolúció, a folytonos fejlődés és előrehaladás a szocialista termelési viszonyok bázisán sem biztosított, időnként a tényleges termelési viszonyokban és a társadalom felépítményében is reformok válnak szükségessé. A reformjellegű változás azonban szinte sohasem megy könnyen, az adott területen megbontja a korábban kialakult egyensúlyt az érdekekben és a kapcsolatokban, így nem véletlen, hogy ellentmondások közepette valósulhat meg, az emberek egy részéből rokonszenvet, más részéből ellenszenvet vált ki, s nagyon gyakori, hogy a szélesebb körű

reformok megvalósítása során a társadalom bizonyos lázállapoton esik keresztül. Egyrészt tehát időnként szükségszerű, másrészt mindig nehezen megvalósítható „sűrített politikai cselekvés”-ről van szó, így nyugodtan mondhatjuk, hogy a társadalom fejlődőképessége többek között attól is függ, milyen mértékű a reformokra való hajlama és képessége akkor, amikor annak szükségessége felmerül. Mert jelentős reformokat megvalósítani a társadalomban majdnem olyan nehéz, mint az őserdőben fejszével utat törni a haladáshoz.

Hogyan értelmezhetjük pontosan a reform fogalmát úgy, hogy se kevesebbet, se többet ne értsünk bele a kelleténél? Erre elfogadható választ kapunk a Filozófiai Kislexikonból, e szerint a reform a társadalmi élet valamely oldalának (viszonyainak, szervezeteinek, intézményeinek) olyan haladó irányú átalakítása, megváltoztatása, átépítése, amely nem szünteti meg a fennálló társadalmi struktúra alapjait. Az antagonisztikus társadalmakban a reform mindig kétarcú és ellentmondásos jellegű, egyrészt reális előrelépés, másrészt illúziók forrása. A szocializmus győzelmével végleg megszűnik a reform és a forradalom ellentéte, hisz a szükségessé vált reformok a szocialista társadalom alapját erősítik.

Mi a lényegi tartalma a szocialista politikának a mi viszonyaink között? Kétirányú tevékenységet foglal magába, melyek többnyire – de nem mindig – összekapcsolódnak: a társadalmi viszonyok hosszú távú fejlesztését a szocializmus irányába, valamint az időszzerű gazdasági-szociális-kulturális problémák szocialista szellemű megoldását. Ideális, ha a napirendre kerülő reform mindkét irányba kedvezően hat, amikor azonban csak az egyik ügyet viszi előre, követelménynek kell tekinteni, hogy a másikra legalábbis ne hasson kedvezőtlenül.

Korunk szocialista reformjainak iránya és azok megvalósítása

A jelenlegi reformfolyamatok kezdetei három évtizednyi idővel nyúlnak vissza a múltba. Elsőként Jugoszláviában vezettek be alapvető gazdasági reformokat az ötvenes és hatvanas években, majd több fokozatban lényeges reformot az államéletben és a politikai rendszerben. Ugyancsak az ötvenes és hatvanas években gazdasági reformok indultak az európai szocialista országok nagyrésztében, általában azzal a céllal, hogy a hatékonyság (munkatermelékenység, tőkehatékonyság, technikafelhasználás) fokozásával új erőforrásra tegyenek szert, miután a munkaerőforrás kimerülőben volt, azzal együtt az akkumuláció gyors növelésének is megszűnt a forrása. A későbbiekben az ázsiai szocialista országokban és Kubában is végbementek bizonyos reformok, úgyhogy csupán Albániában maradt a gazdasági rendszer szinte érintetlen a változásoktól. Az ötvenes években a reformok még kizárólag a tervezésre irányultak, majd a hatvanas és a hetvenes években is részlegesen maradtak, bár már kiterjedtek a tervezésen kívül a gazdasági mechanizmus bizonyos elemeire.

A tervezési reformok helyes irányban mozogtak, mert az éves tervekről a közép- és hosszú távú tervekre kívánták a hangsúlyt áthelyezni, a célt azonban kevésbé sikerült elérni. Bár kétségtelenül nőtt a középtávú tervek szerepe a tervrendszerben, de ezért még mindig „túlsúlyos” az éves terveké, nem beszélve arról, hogy a hosszú távú tervezés az adott módon nem volt igazán

mozgásba hozható. Miért csekély a tervezés terén a reformtörekvések eredménye? Minden bizonnyal azért, mert a gazdasági mechanizmus egészének a lényeges reformja nélkül a tervezés nem kaphat igazán új erőt. A vállalati tervezés mindaddig nem válik érdekeltté a tartalékok kihasználásában, amíg annak hasznát a tervezés központosítása révén túlzottan „lefölözi” az államháztartás, és ameddig a vállalatoknak a központi hatóságokkal folytatott úgynevezett „tervalkuban” kell megvédeniök saját érdekeiket. A népgazdasági tervezés mindaddig súlyos akadályokkal küzd a hatékonyság tervezésében és az ösztönző szabályozásban, amíg nincs módjában a valóságos piaci viszonyok alapján tervezni, hanem annak híján a piac szüntelen „szimulálásával” próbálkozik. Lényegében tehát a gazdasági mechanizmus egészének a csekély változása miatt hoztak csak részleges eredményt a tervezési reformkísérletek.

A hatvanas–hetvenes években a gazdasági reformtörekvések két irányba ágaztak el, részint a gazdasági mechanizmus egészének a reformja felé, rész szerint pedig szervezeti átalakítások irányába. Az előbbiek a gazdasági döntéseket pluralizálják, az állami döntést a piaci környezetben működő vállalatok döntésével kapcsolják össze, az utóbbiak pedig a vállalati méretek növelésével kívánják növelni a gazdaságosságot, lényegében érintetlenül hagyva a centralizált tervirányítást. Országonként eltérően hol az egyik, hol a másik irányt követték, emiatt is fokozódtak a különbségek, meg abból az indokolt törekvésből adódóan is, hogy a korábbi túlzottan unifikált rendszert a nemzeti–állami sajátosságoknak megfelelővé tegyék mindenütt.

A szervezeti reformok útját a Német Demokratikus Köztársaság járja a legkövetkezetesebben olyan nagy állami trösztjellegű szervezetek kialakításával, melyek monopolhelyzetben vannak, éppen ezért szükségképpen szoros államigazgatási irányítás alatt működnek, belső döntési hatáskörük azonban kiterjedtebb a korábbinál, hiszen a termelés mellett az értékesítéssel és többnyire a kutatás-fejlesztéssel is maguk foglalkoznak. Az ár-mechanizmus ebben a rendszerben nem játszik aktív szerepet. A Szovjetunió, Csehszlovákia, Bulgária és Lengyelország a hatvanas években még a gazdasági mechanizmus részleges – Csehszlovákiában teljes körű – reformjával kísérletezett, a hetvenes években azonban felhagytak ezzel és a szervezeti reformok irányába fordultak, termelési és igazgatási egyesülések szervezésével, úgynevezett agrár–ipari komplexumok (vegyes jellegű trösztök) létesítésével, helyenként az ágazati minisztériumok önelszámoló gazdálkodó szervezetekké való átszervezésével. Románia sajátos, de szintén szervezeti jellegű reformokat valósított meg.

A gazdasági mechanizmus egészének a reformját a hatvanas–hetvenes években csupán Jugoszláviában és Magyarországon valósították meg, de egyik országban sem jutottak a reformfolyamat befejezéséhez, a világpiacon változások bizonytalanságot és évekig tartó orientációs zavart okoztak ezen két ország gazdaságpolitikájában, így a gazdasági rendszer fejlesztésében. Mégis lényegesen előrehaladtak a többi országhoz képest a valóságos piaci viszonyok fejlesztésében és a piaci mechanizmus működésbe hozása terén. Ezzel megalapozták hosszabb időre a gazdasági hatékonyság növelésének a lehetőségét, de persze ezt ki kell tudni használni.

A nyolcvanas évek eleje több újdonságot hozott a gazdasági reformok szempontjából. Az első az, hogy Kína eredményes agrárreformot hajtott végre, majd elhatározta a gazdasági mechanizmus egészének a megreformálását, hozzákezdett a megvalósításához és úgy látszik, hogy a reformokat tá-

mogató politika megerősödött. A második az, hogy Lengyelországban nagy igényű gazdasági mechanizmus reformot hirdettek meg, erős törekvés figyelhető meg annak megvalósítására, bár az ország feltételei csak részbeni megvalósulást tesznek jelenleg lehetővé, ugyanakkor rendkívül erős, részint burkolt ellenállás tapasztalható az ottani reformokkal szemben. A harmadik pedig az, hogy a Szovjetunióban, Csehszlovákiában és Bulgáriában úgy látszik, hogy ismét a gazdasági mechanizmus – bár esetleg csak részleges – reformja felé fordul az állami irányítás és a tudományos körök figyelme. Lehetségesnek látszik, hogy a szocialista országok nagy részében a hatvanas évek gazdaságpolitikai irányzatához térnek vissza – a hetvenes évtized kitérője után –, de persze nem változatlanul, hanem a közben bekövetkezett világ gazdasági változások figyelembevételével.

Ismét reformhullám Kelet-Európában

Milyen fő kérdések várnak megválaszolásra, milyen nehézségek leküzdésével fejlődhetnek a szocialista országbeli reformok helyes irányba, és a teljesség felé? Ma már látható, hogy a változások nem történhetnek csupán a szorosan vett gazdaság keretein belül, érintetlenül hagyva a társadalmi viszonyok többi részét, és az is nyilvánvaló, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat nem lehet elszigetelten, teljesen külön kezelni a nemzetgazdasági reformlépésektől.

– A gazdasági reformok alapvető rendeltetése változatlanul az, ami a hatvanas években volt: a hatékonyság intenzív úton történő gyorsabb fejlesztése, a szocialista gazdaságok olyan jellegzetes betegségeinek leküzdése, mint az alacsony fokú munkatermelékenység, a nem kielégítő tőkehatékonyság, a termelésnek a piaci kereslethez való fogyatékos alkalmazkodása. A kritikus kérdés mindig és most is az: képesek lesznek-e a gazdasági hajtóerőt, az anyagi érdekeltiséget hatásosan és úgy növelni, hogy egyidejűleg a korlátozó-terelő eszközök, a piac, az ár- és pénzügyi rendszer hatása is felerősödjön. Az anyagi ösztönzés növelése a termelés és fogyasztás szigorúbb telerelése nélkül ugyanis csak egyensúlyhiányhoz vezethet, végül is a korábbi viszonyok visszarendeződéséhez.

– A korábbinál lényegesen nagyobb súllyal merül fel most a világpiaci kapcsolatok problémája, részint mert minden nemzetgazdaságnak erős a világpiaci függése, részint pedig azért, mert mindenütt nehezebbé vált a világ gazdasági illeszkedés jó megoldása. A konvertibilis adósságállományt az NDK és Magyarország képes volt világpiaci részarányának megőrzése mellett csökkenteni, a többi ország „befeléfordulással”, a konvertibilis kapcsolatok szűkítésével tudott javítani fizetési mérlegén. A világpiactól való kereskedelmi függés ezek után a nyolcvanas évtized közepén Bulgáriában és Csehszlovákiában a legalacsonyabb, mintegy 25%-os, Romániában, Magyarországon és a Szovjetunióban a legmagasabb arányú, 50%-o körüli. A nyugat-keleti irányú technológia-transzfer minden KGST-ország esetében csökkent, ez a jövő fejlődést nehezítő tényező. Miután az elzárkózó politika mellett sem lehetett elkerülni a növekedési ütem visszaesését, az hosszabb távon nem járható út, a „szocialista önellátás” gondolata csupán veszélyes illúzió, a megoldandó feladat az, hogy minden ország javítsa világpiaci versenyképességét, exportjá-

nak súlyát nagyobb mértékben helyezze át a feldolgozóiparra. Éppen ezért a reformok akkor hozhatnak lényeges javulást a fejlődőképességben, ha a külgazdasági tevékenység egészére kiterjednek a nyelvtudás gyors szélesítésétől a piaci munkán keresztül egészen a bonyolultabb technológiai együttműködésig.

– Politikailag is meg gazdasági téren is a reformok kritikus területét jelenti a piaci egyensúly megvalósítása mind a fogyasztási cikkek, mind a termelőeszközök piacán, ezzel kapcsolatban pedig az árrendszer gyökeres reformja, az értékarányos árak megvalósítása, mert enélkül a vállalati és a személyes érdekeltség fokozása veszélyes. Ez a feladat a következő nagy dilemmát hordozza magában: hogyan lehet (egyszerre vagy fokozatos közelítéssel) a szubjektív állami szándékot kifejező árakat értékarányossá tenni, az objektív piaci viszonyokhoz igazítani úgy, hogy ennek nyomán legalább az alapvető lakossági jövedelemelosztási arányok ne változzanak lényegesen? Vagyis: hogyan lehet olyan lényeges árreformot megvalósítani, hogy kívánatos árváltozások végbemenjenek, de ne gyűrűződjenek át túlságosan a személyi jövedelmek arányaira? Ezt a dilemmát csak az életszínvonal-politika komplexitásában lehet megoldani, a magyar tapasztalatok szerint a politika nyíltságának növelésével, jobb információval, a kritikának és az ellenvéleménynek is nagyobb szabadságot biztosítva. A jugoszláv, a magyar és a lengyel tapasztalatok azt mutatják, hogy az ármechanizmus ésszerűsítése eddig azzal járt, hogy a korábban is létező inflációs nyomás legalább részben nyílt inflációvá alakult át, amit csakis az egész gazdaságpolitika inflációellenes irányzatával lehet hatékonyan ellensúlyozni, nem pedig az árak ismételt befagyasztásával. Érdekes, figyelemre méltó változás egyébként a hetvenes évtizedhez képest, hogy az utóbbi három-négy évben szinte minden szocialista ország óvatos lépéseket tett már az aktív árpolitika kialakításában, de az említett három ország kivételével mégiscsak kezdeti lépésekről van szó.

– Mind politikai szempontból, mind a hosszú távú műszaki fejlődés szempontjából kritikus kérdés az európai szocialista országokban a tartósan alacsony hatékonyságú, vagy éppen veszteséges területekről a társadalmi tőke kivonása és átáramoltatása a hatékonyabb területekre. A korábbi gazdaságpolitika nagy mulasztása, hogy minden országban hagyták felhalmozódni a veszteségforrásokat abban a hitben, hogy a növekedés folyamán a progresszív tevékenységek jövedelméből bőven fedezni lehet a veszteségeket. De ez ma már nem lehetséges, az extenzív források kimerülése folytán tendenciává válik, hogy a veszteségek mind nagyobb részét „falják fel” a jövedelmeknek. A szimulált piacon a vállalatimutató-számok egyébként is súlyosan torz képet közvetítenek a hatékonyságról, az alacsony hatékonyságot sokszor közepesnek vagy még jobbnak mutatják, az állami beavatkozás évtizedeket késik, vagy elmarad. Ma már a gazdasági növekedést súlyosan gátló tényezővé vált az a helyzet, hogy a jól jövedelmező tevékenységek hasznát jórésztben a veszteséges szféra finanszírozására kell felhasználni, így lecsökken az előbbieik felhalmozó- és fejlődőképessége. Nem is beszélve arról, hogy a társadalmi jóléti kérdésekhez sem járulnak hozzá az alacsony hatékonyságú vállalkozások – legfeljebb látszólag, a pénzügyi rendszer manipulációjával –, így a fokozatos szűkülés tendenciája lép fel a jóléti politikában, holott a jóléti törekvés a szocialista politikának mindig is elsőrendű prioritása kell legyen. A reformok nagy feladata tehát a használati értékek termelésében még ugyan

működőképes, de társadalmilag már káros, fejlődést visszahúzó tevékenységek visszafejlesztése. Ilyen feladatra a szocialista országbeli hagyományos mechanizmusok képtelenek és alkalmatlanok, ehhez átfogó reform kell, erős akarat és jól átgondolt terv a változásra, nemcsak a mechanizmusban, hanem a politikai gondolkodásban és a közfelfogásban úgyszintén.

– A hetvenes években sokat tárgyalt kérdés volt politikusok és szakemberek körében az, hogy vajon lehet-e sikeres nemzeti méretű reformot végrehajtani a KGST-együtműködés reformálása nélkül, hiszen a kisebb KGST-országok egész gazdasági tevékenységüknek (nem a külkereskedelmüknek) 20–35⁰/₀-át a KGST-beli csere révén valósítják meg. A magyar tapasztalatok ma már azt bizonyítják, hogy a hagyományos gazdaságirányítási módszerektől való lényeges eltérés mellett is meg lehet őrizni a KGST-együtműködési képességet, sőt még javítani is lehet azt, mint a mi esetünkben történt, hiszen a KGST-országok egymás közötti forgalmából a magyar gazdasági mechanizmus eltérő volta mellett 1968 után növelni tudtuk részesedésünket. A szovjet gazdaságot pedig igazában még az sem zavarhatná komolyan a működéskében, ha valamennyi kisebb tagországban gyökeres reformokat hajtanának végre, hiszen a szovjet gazdaság önellátási foka magas, egész teljesítményének 5–6⁰/₀-át érinti csak a KGST-beli cserefolyamat. Mindez persze csak azt a tézist bizonyítja, hogy lehetségesek akár gyökeres nemzetgazdasági reformok a KGST-együtműködés zavartalansága mellett.

A kérdés ma már igazában másként vetődik fel, valahogy így: az együtműködés reformja nélkül hosszú távon betöltheti-e a KGST azt a szerepét, hogy pótlólagos fejlődést élénkítő hatást gyakoroljon a nemzetgazdaságokra? Már ma is csökkenőben van ez a hatás, hosszú távon pedig a pótlólagos dinamizáló hatás teljes megszűnésével is számolhatnánk komoly reformok nélkül. De további kérdés, hogy milyen reformról lehet szó. Elképzelhető-e KGST-reform alapvető nemzetgazdasági reformok nélkül? A KGST Komplex Program elakadása azt mutatja, hogy nem, mert a KGST reformja csak a nemzetgazdasági reformok nyomán bontakozhat ki. Az is fontos kérdés, hogy a világpiacon felé nyílt, vagy azzal szemben zárt integráció felé haladjunk-e? Az eddigi gyakorlat szerint a KGST sem igazán nyílt stratégiát nem tudott folytatni, sem a zártságot nem tudta megvalósítani. A valós megoldást csakis a nyílt stratégia hozhatja számunkra, a békés egymás mellett élés elvével is ez van összhangban. Végül felmerül az eddigi eldöntetlen kérdés: a központi tervek integrációja felé haladjunk, vagy a mikrogazdasági, piaci integráció felé, vagy kombinálható-e a két módszer a nemzeti önállóság tiszteletben tartásával?

A reformok szükségességének ismételt jelentkezése nem napi politikai okokból merül fel Kelet-Európában, sokkal inkább a közép- és hosszú távú fejlődés biztosítása szempontjából. A napi politika szempontjai jelenleg még inkább korlátozzák, óvatosságra készítetik mint ösztönzik és bátorítják az országok politikameghatározó rétegét. A napi politikában fokozódik a társadalom igénye a kormányok cselekvési hatékonysága iránt olyan konkrét kérdésekben, mint az életkörülmények javítása, a vállalatok működési feltételeinek jobb biztosítása, a műszaki fejlődés és a minőségjavítás gyorsítása, de ezen követeléseknek a reformokkal való összekapcsolása azért még nem jellemző a szélesebb közvéleményre. De a politikában előrenézni nem csak erény, hanem kötelesség. Azt kell mondani, hogy a reformpolitika szempontjából most van itt az idő, amikor választani kell: felvállalják-e az egyes pártok és

kormányok a reformpolitikát, vagy sem? Most van itt a Marx által idézett görög mondásnak az ideje: „Hic Rhodus, hic salta”, azaz itt az alkalom, most kell dönteni.

Reformpolitika magyar módra

Gyakran felmerül a kérdés a hazai politizálás során, hogy lehet-e következetes gazdasági reformot megvalósítani politikai reformok nélkül, tudományosan kifejezve a problémát, lehetséges-e, hogy a társadalom gazdasági alrendszere lényegesen változzon a többi (a politikai, kulturális, jogi, jóléti) alrendszerek változása nélkül? Növekszik azok száma, akik szélesebb társadalmi reformok keretében látják megvalósíthatónak a feladatot, sőt még tovább mennek, a szocialista elvek jobb érvényesítése érdekében is szükségesnek látnak bizonyos reformokat a többi alrendszerben. Ha az eddigi magyar tapasztalatokat vesszük sorra hosszabb időtávon, akkor a múltra nézve is igazolva láthatjuk a szélesebb reformfelfogást a szűkebbel szemben, joggal feltelezhetjük annak szükségességét a jövőre nézve. Nehezebb azt megmondani, hogy milyen tartalma legyen a szélesebb körű reformoknak, de annál fontosabb a lehetőség közös keresése.

Helytelennek tartom azonban az olyasfajta felfogást, hogy Magyarországon mindeddig csupán gazdasági reform indult volna útjára, azaz a politikában és a társadalmi élet más területein nem mentek végbe reform-jellegű változások. Véleményem szerint helyesebb és pontosabb úgy értékelni az események menetét, hogy a gazdasági és a politikai mozgások ritmusában visszatérően eltérések mutatkoznak, de mindkét mozgás előrehaladó 1957 óta. Sajnos csak rövid időre valósult meg a teljes összhang, hosszabb időszakban nézve a dolgot időről időre az volt megfigyelhető, hogy miközben az egyik változik, a másik inkább merevnek bizonyul. Kétségtelenül igaz viszont az, hogy a hetvenes és nyolcvanas évtizedben a politikai intézményrendszer éppen úgy, mint a társadalmi élet némely területe (egészség-szociálpolitika, közművelődési szféra, sport) még mindig lényegesen el van maradva attól, hogy a gazdasági helyzettel és a törekvésekkel megfelelő szinkronban legyen.

A gazdasági reform 1968-ban nem indulhatott volna útjára, ha nem előzte volna meg a párt politikájában az a gyökeres fordulat, amely 1957-ben kezdődött, majd 1961–62-ben végleg győzött és megszilárdult. Ha fennmaradt volna uralkodó irányzatként a dogmatizmus és a fanatizmus a pártban, a valóság helyett elvont eszmékhez (néha bizony csak eszmepótlékhoz) való igazodás, akkor a párt diktatúrát alkalmazó korábbi irányzattal szemben nem valósulhatott volna meg egy érdemi szövetségi politika, amelyben mégiscsak polgárjogot nyert szocialista alapon az eltérő vélemények kifejtése és képviselete, ami lehetőséget adott arra, hogy a létező ellentmondásokat hajtóerőként hasznosítsuk, hogy azok ne rejtett fekeként működjenek és akadályozzák az építőmunkát. A magyar kommunista mozgalomnak azt a történelmi önkritikáját, amit az 1956-os események tanulságaként gyakoroltunk, nem homályosíthatjuk el önmagunk és az ifjabb nemzedék előtt, nem háríthatjuk el a világos válaszadást azzal, hogy egy másik kérdésre válaszolva arra hivatkozunk, hogy „a szocializmus épült az ötvenes évek elején is”.

Az 1957-es politikai változások valójában alapvető jelentőségűek voltak. Igaz, a gazdaságot egészében nem reformálták, csupán az agrárpolitikában és

az életszínvonal-politikában jártak együtt reformjellegű változással, de azok jelentősek, előremutatók voltak, a lakosság döntő többsége kedvezően, egyetértően fogadta azokat, noha ellenzők akkor is bőven akadtak, mert a politikai apparátus egy részében a revizionizmus veszélyét látták bennük, mások úgy látták, hogy a háztáji gazdaság, a fridsider, majd később a gépkocsi elfordítja az embereket a közösségi élettől. Nem lett igazuk, a politikai élet fejlődése lett az eredmény. Nem felejtethjük el a külföldi utazás állampolgári joggá tételét a hatvanas évtized első felében, amit szintén félelemmel fogadtak az újításokkal nem rokonszenvezők (ezek között sajnos majdnem annyi kommunista is akadt, mint nem kommunista) attól félve, hogy az ország nyitott határain keresztül majd özönlenek kifelé a disszidensek, befelé pedig az anti-kommunista felforgató elemek. Ezzel szemben az történt, hogy kifejlődött az országnak egy új devizatermelő, sőt kultúraszélesítő ágazata, az idegenforgalom. Végül is tehát az 1957-ben elindult, majd a hatvanas évek elején győzedelmes politikai változások vezettek el oda, hogy 1968-ban már nem részleges, és nem a felületen mozgó gazdasági reform vehette kezdetét.

Hosszú időre szolgál tanulságul az a szakszervezeti vezetők egy részére jellemző magatartás is, mely az 1968-as reform indulása után ingadozott a reformok ügyében és egyoldalúan a korábbi szocialista vívmányok általános védelmét tette a mozgalom stratégiájává (vagyis védte az elavult „vívmányokat” is), holott éppenhogy új vívmányokért, a tömegek jobb életéért, jobb világgazdasági pozícióért, a termelés jövőt szolgáló hatékonyságáért indult akkor harcba a magyar kommunista mozgalom. Mindezek a félelmek végül is alaptalannak bizonyultak, de azért nem az a politikai következtetés adódik számunkra, hogy az események menetében figyelmen kívül hagyhatók a hasonló félelmek és aggodalmak, inkább az, hogy azokra is odafigyelve, de a reformokért bátrabban vitázva, sítóra szállva kell küzdeni, nem hagyni azt, hogy a politikában a mindennapi gondok elhomályosítsák a holnapok igazságát.

Sajnos mindmáig nincs mélyrehatóan elemezve az, hogy miért torpant meg a gazdasági reformfolyamat 1972 táján, miért veszítettünk majd egy évtizedet azzal a cselekvéssorozattal, mely a nyolcvanas években mégiscsak szükségesnek bizonyult. Tényleg meg kellett állítani a reformot politikai okokból, vagy inkább politikailag gyengék voltunk a továbbviteléhez? A reformerek „előreszaladásától” kellett félni vagy ellenkezőleg, a helyzetet félreismerők féltek indokolatlanul a reformoktól? A felelősség kibogozhatatlanul keveredik, annak megállapítását nyugodtan a történészekre bízhatjuk (ha képesek lesznek a tisztázásra), bizonyos tanulságok megállapítását azonban a ma politikusainak kell tisztázniuk, olyanokat, melyek a múltból erednek, de a jövőre is hatnak. Néhány tanulságot mindenesetre levonhatunk az eddigi reformfolyamattal kapcsolatban, úgy vélem a következőket:

– Ha reformjellegű változást kezdeményezünk, a programot végig kell tudni vinni, mert ha félúton megállunk (mint az 1968-as reformfolyamat esetében), akkor a rendszer inkonzisztenciája következtében nem érhetjük el a remélt előnyök felét sem, csak sokkal kisebb részét, végül is a rendszer határfoka a kellenénél gyengébb marad. A reformcélok (a célrendszer) felé következetesen haladva képesnek kell lenni a társadalmi viszonyokban rejlő inercia leküzdésére, úgyszintén a felmerülő politikai nehézségek reform-konform módon való leküzdésére.

– A reformfolyamat sikeres végigvitele különleges politikai aktivitást

követel a „politika-csinálóktól”, és a sokkal szélesebb „politika-közvetítő” rétegtől, mindezt pedig a politikai intézményrendszer reform-konform továbbfejlesztésével lehet elérni. Ha a politika-közvetítés „felülről-lefelé”, vagy „alulról-felfelé” nem jól valósul meg, akkor vagy a közvélemény, vagy a politikai vezetés zavarba kerül, de néha mindkettő: a közvélemény a vezetés indítékait és szándékait értheti félre, a vezetés pedig a tényleges közvélemény (a hangosabb és a csendesebb vélemények együttes) érzékelésében tévedhet. A mi intézményrendszerünk bizony „csikorogva” működött a hetvenes években, a reform által felgyorsult politikai mozgások helyes szintetizálására nem nyújtott lehetőséget, ezért mentő-lépésként adódott a reform befagyasztása.

– A nemzeti közmegegyezés feltétlenül szükséges a sikeres reformokhoz, de nem akármilyen alapon való közmegegyezés. A szocializmus általános elvei aligha képezhetnek elegendő alapot, éppen azért, mert azokat mindenki elfogadja – az Alkotmány alapján el is kell fogadja –, a konszenzust a vitatható kérdésekben kell elérni, annál is inkább, mert egy reform mindig a konkrét problémák sokaságát hozza felszínre, s a közmegegyezésnek ezek esetében szintén létre kell jönnie, mégpedig a reformok megvalósítása keretében. Ezért a közmegegyezés csak világosan megfogalmazott reformprogram alapján lehet igazán erős és hatékony. Enélkül a következő évek reformprogramját sem hajthatjuk végre sikeresen.

– A belső reformok esetében multhatatlanul szükséges a várható külső környezeti hatások (oda-visszahatások) alapos felmérése és prognosztizálása. Persze nem a várható eseményeké, hiszen azok többnyire nem láthatók előre, hanem a tendenciáké. Ma már jól felismerhető, hogy a hetvenes években a magyar politikai vezetésnek mennyire pontatlan, sőt helytelen prognózisa volt a várható világgazdasági helyzetről és a KGST-beli tendenciákról. Ezért nem egyedül a politikai vezetés a felelős, hanem a kormányapparátus és a tudomány is, de valamennyien együtt annyiban, hogy elfogadtuk az úgynevezett „kényes kérdések” létezését, belenyugodtunk azok nyílt tárgyalásának mellőzésébe, abban a hitben, hogy azokban a vezetés demokratikus véleménycserék, viták nélkül is képes jól tájékozódni. Sajnos ez nem bizonyult helyes vélekedésnek.

A reform és az ideológia megújulása

A magyarországi reformfolyamat tapasztalata – más országbeliekkel együtt – arra utal, hogy az anyagi viszonyok változásának tükröződése a gondolkodásban nem egycsapásra és nem is zavartalanul megy végbe. Próbára tétetik az emberek esze és próbára tétetik a szíve is, a hite abban, hogy érdemes küzdeni a jobb helyzetért akkor is, ha az csak a későbbiekben érhető el. Igaz, hogy a gondolkodásbeli változás már a reformhelyzet kialakulásának előfeltétele, de inkább a kritikai szemlélet előtérbe kerülésében, semmint az értékrend megújulásának vonatkozásában. Az utóbbi a reform folyamatának a való életben történő előrehaladásával párhuzamosan mehet végbe. Eközben elkerülhetetlen, hogy a gondolkodásban is bizonyos „lázállapot” ne következzen be, amit az értékrendszer zavarának szoktunk nevezni, ebből szívós ideológiai megújulással kerülhetünk csak ki, mert az új folyamatokat reménytelen vállalkozás lenne a korábbi elméletek „Prokrusztész-ágyába” bele-

gyömöszölni. Főként az alábbi irányokban kívánatos a közgondolkodás bizonyos tisztulása.

Szakítani kell azzal a mechanisztikus társadalomképpel, mely a szocializmus előnyét és fölényét egyoldalúan a termelőeszközök köztulajdonából és a tervgazdálkodásból vezeti le (melyek kétségtelenül óriási jelentőségű tényezők) és túlhangsúlyozza a szocializmus világméretű fejlődésében annak mindenirányú fölényét a kapitalizmussal szemben és szinte automatikus győzelmét várja a kapitalizmus fölött. Ez az értelmezése a mai valóságnak leszereli az emberi cselekvést, visszafogja a szocializmusért való emberi küzdelemet. A reális szocializmus társadalmi teljesítménye egyelőre nincs mindenben felette a kapitalizmusbelinek, ezt még ki kell vívni maguknak, éppen ebből következik a versenyhelyzet a két eszme és a két gyakorlat között, ebből következik a fejlődésbeli útkeresés a szocializmusban, és ebből kell következnie az emberi magatartás nálunk nagyon is kívánatos erőteljesebb „társadalmasodásának”, a szolidaritás sokkalta magasabb szintje elérésének. Vagyis a szocializmusképünkben vissza kell szorítani a „fölény-szemléletet” és élesíteni kell a „verseny-szemléletet”.

A gazdasági növekedés napjainkban elveszíti ideológikus szerepét és fontosságát, mert feltételelessé (sok feltételtől függővé) válik az értéke, és azért is, mert a világméretű valóságban a növekedési ütemek különbsége ma már nem kapcsolódik a társadalmi rendszerekhez, nagyon sok nem szocialista orientációjú fejlődő ország ér el magasabb növekedési dinamikát mint a szocialista országok, s ez így lesz a jövőben is. A növekedés tehát nem önértékkel bíró folyamat már a számunkra, hanem értéke attól függ, hogy mennyire javítja az életkörülményeket, mennyiben kapcsolódik össze a műszaki haladással, fenntartja vagy javítja-e külgazdasági versenyképességünket, nem károsítja-e a természeti környezetet. Azonban bár nem ideológiai tényező többé, a gyakorlati értéke az új értelmezésben is óriási fontosságú marad, a politikában elsőrendű szerepet fog játszani. Hosszú távon a növekedés hiánya vagy túlzott lassúsága éppolyan társadalmi feszültségek forrása, mint a növekedés túlerőltetése.

Értékrendünkben az eddigitől eltérő szerepet kell kapjon az állam, nem annyiban, hogy csökkenne, inkább abban, hogy módosul a szerepe a társadalmi fejlődésben. A mindenről gondoskodó állam eszmei képét át kell váltani a társadalmi jólét kéttényezős látásmódjára, amelyben az állami politika az egyik, a közösségi és személyes öntevékenység a másik tényező, s az egyik függő viszonyban van a másik működésétől. Ebben a szemléletben már nem várhatjuk (hiába is várnánk) azt, hogy minden fejlődési impulzus az államtól indulva terjedjen el, hanem számos (hatékonyságbeli, minőségi, kulturális jellegű) fejlődés alulról indulva hat ki az állam egészének a helyzetére. Az állami tevékenység minőségi értékét szükséges emelni a tekintetben, hogy a társadalmi mozgások haladó vonulatát erősítse és az egészet képes legyen a társadalmi célok irányába terelni. A valós társadalomkép azt is megköveteli tőlünk, hogy az államot mint néphatalmi szervet számos esetben el tudjuk választani az állam hatalmas és kiterjedt végrehajtó-igazgató apparátusától.

Szocializmusképünket meg kell tisztítanunk bizonyos idealisztikus-utópisztikus vonásoktól, melyek azzal kapcsolatban „rakódtak rá” a győzelmes évtizedekben, hogy képzeletünkben és persze propagandánkban túl szoros kapcsolatba hoztuk a kommunizmussal, abban a feltételezésben, hogy a szocializmusba már a mostani korszakban fokozatosan mind több kommunista

elem épül bele, így a gyorsan növekvő társadalmi egyenlőség, az ingyenesség, az áru-pénzviszonyok visszaszorulása. Kiderült azonban, hogy ez nem lehetséges, mert nincsenek meg a feltételei, még a szocializmus építésében is el vagyunk maradva abban, hogy áru-pénzviszonyok mellett egyáltalán tisztán lássuk az értékeket, jól megkülönböztessük a hasznosat a kevésbé hasznostól, és a szocialista egyenlőségeszményt az életben szükségképpen még sokáig létező különböző egyenlőtlenségek (szociális, műveltségi, életmódbeli, anyagi helyzetbeni) fennállását és azonnali kiküszöbölhetetlenségét felismerve alakítsuk ki. Teret kell engednünk az érdekek különbözőségéből eredően a különböző nézetek és felfogások jelenlétének és a társadalmi-politikai mechanizmust a szocializmusbeli sokféleség létezésére alapozhatjuk, azt társadalmi célú hajtóerőként kell tudni hasznosítani. Ez is egy nagyon nagy része a reformoknak.

Fel kell ismernünk azt is, hogy a kezdeti évek lendülete után már alig-alig vagyunk képesek arra, hogy emeljük a munkakultúrát és javítsuk a munkaerkölcsöt. A társadalmi kép ellentmondásossá vált: javuló részek mellett nagyon nagy az alacsony színvonalon stagnáló részek hányada nemcsak a gazdaságban, hanem más területeken is. Ma már azonban nyilvánvaló kell legyen számunkra, hogy ezt a problémát csak az anyagi érdekelttség elve alapján lehet rendezni, s ez bizony nem könnyű feladat. Az is megállapítható, hogy nem javít, hanem ront a helyzeten (az általános munkakultúrán és munkaerkölcsön) az, ha a társadalom egyik szférájában rendezett anyagi érdekelttség alapján, a másikban azonban rendezetlen anyagi érdekelttség közepette végzik tevékenységüket az emberek. Az is sok-sok probléma forrása, hogy a szellemi tevékenység értékelésében nem találtuk meg a helyes arányokat, s az alulértékelttség ma már nyilvánvalóan magának a tevékenységnek az értékcsökkenéséhez vezet.

Vagyis összegezve: ha másként akarunk élni és fejlődni, akkor bizonyos dolgokban másként kell gondolkodnunk.

Korszakváltás és nevelés

*Kezében óriás rostával
All az Idő és rostál egyre,
Világokat szed és rostál ki
Vidáman és nem keseregve.
S búsul csak, akit kihullat.*

*S aki kihull, megérdemelte,
(ADY)*

„Ha öregapámnak jó volt, és apámnak meg nekem is, akkor fiam sem akarjon mást” – hallottuk sokszor és mondtuk is. E mondat mély szociális bölcsességet fejez ki. A kultúra évezredek tanulságainak szintézise. A társadalmi együttlét szabályait újra meg újra el kell sajátítania minden nemzedéknek.

A szülői életforma másolása az ipari forradalom igényeit már nem elégítette ki. Városba özönlött a népesség, az ipar új termelési módokat alkalmazott. Ezért vezette be a társadalom a közoktatást. Így az előző nemzedék kollektív tudásának legjavát táplálhatták a fiatalok fejébe. A nemzedékváltás ritmusára fokozódhatott a társadalmi haladás üteme.

Századunk közepén kibontakozott a tudományos-technikai forradalom. A tudomány által feltárt lehetőségek társadalmi realizálása a nemzedékváltásnál is szaporább ütemet kínált. Gondoljunk csak vissza az elmúlt évtizedekre. Eleinte változatlan alacsony szinten időztek a statisztika görbéi. De a növekedési ütem többnyire az elért értékkel arányos, ezért az emelkedő érték mind meredekebb növekedést eredményezett. „Felső határ az égbolt!” – hirdették az ötvenes években, és a hatvanasokban valóban optimista növekedést tapasztaltunk. De meglepetés volt a hetvenes évek fordulópontja: a görbe meredeksége csökkenni kezdett. (A Föld népességénél ez a történelmi fordulat 1978-ban következett be.) Utólag már értjük: a társadalom, mint érzékeny dinamikai rendszer lereagálta a Földnek, a földi erőforrásoknak a végességét. A köztudatba ez a változás a kőolajtermeléssel kapcsolatban vésődött be. Véges kőolajkészlet nyilván nem tűrhet fokozódó kitermelést korlátlan időn keresztül. Valamikor születésünk táján kezdődött a benzinfogasztás nagy felfutása. A hetvenes években voltunk a csúcson. Tanítványainknak szükségszerűen a leszálló ág marad. Így születtek a hetvenes évek jelszavai: „A növekedés határai”, „az extenzív fejlődési szakasz vége”, „zérus növekedés”, „életminőség”, „small is beautiful (kicsi a szép)”.

A telítési állandóba történő sima átmenetet is kétségbe vonták a hetvenes években kidolgozott számítógépes világmodellek. A társadalmi tudat reakcióideje hosszú, ezért az erőforrások felhasználása túlfut az optimális érté-

Beszéd az Eötvös Egyetem alapításának 350. évfordulóján tartott jubileumi egyetemi közgyűlésen. 1985. május 13.

ken. A rablógazdálkodás következménye az erőforrások gyors kimerülése, környezetrombolás. (A társadalom reakcióját még késleltetjük a csak a szépre emlékező statisztikák, a „hozzánk nem gyűrűzhet be” vigasztalása.) A Föld romló hordozóképessége inséget, zuhanást, fluktuációkat, egyre süllyedő mélypontokat vetít előre.

Való igaz: az energiaválságot nem láttuk előre. Mikor bekövetkezett, tudomásulvétele Magyarországon hosszú éveket vett igénybe. A fejlett országok a kihívásra hamar válaszoltak a magastechnika áremelésével. A bennünket sújtó cserearány-romlást már hamar észrevettük, (legalábbis hamarabb, mint néhány szomszédunk,) és védekezésbe mentünk át. Azt hittük, hogy ha guggolva is, de ki kell bírunk ezt a hét szűk esztendőt. 1980-ra érett meg a felismerés: megfordíthatatlan világgazdasági korszakváltást élünk át.

A történelemben tanultuk: előnyt jelentettek egyes országoknak a jó kikötők (Görögország, Velence, Anglia, a Hansa-városok), másoknál a gazdag bányák (Anglia, Ruhr-vidék, Lotharingia, Kuwait.) Ma éppen utóbbiak érzékelik a „növekedés határait”. Ráfizetési lett a gyérülő bánya, szubvencióigényes a nehézipar. Sztrájkok tiltakoznak a szubvencióelvonás, munkaerőátirányítás ellen. Mert nehéz váltani a társadalmi tudást, tudatot, értékrendet.

A korszakváltás nem mindenkinek káros: sorrendcseréket eredményez a társadalmi értékrendben, a nemzetek sorrendjében is. A termőföldben szegény Athén hajózni kényszerült, és legyőzte a perzsa óriást, később Velence az ozmán birodalmat. Európa peremén a didergő Anglia hamar feltüzeltelte erdeit, rákényszerült a szénbányászatra, amiből ipari forradalom fakadt, és az angol flotta győzött a spanyol Armada fölött. A második világháború után a hadseregétől megfosztott, nyersanyag-szegény Japán a mikroelektronikára tett, és most saját piacán kényszeríti védekezésre az Egyesült Államokat. A korszakváltás nem csak vész és válság, de kihívás és lehetőség is!

Nem mindenütt vannak határai a növekedésnek. A magastechnika egyik fő ága a mikroelektronika. A chipek anyaga szilícium, aminek homok a nyersanyaga. A genetikai ipar és mezőgazdaság DNS-molekulákat szab át, amihez csak oxigén-, nitrogén-, hidrogén-, szénatomok szükségeltetnek, röviden levegő. A hibridkukorica genetikai anyaga nem igényel több alkatrészt, mint a taracké. Bölcsészek számára érthető nyelvre fordítva: a remekműhöz nem kell több papír és nyomdafesték, mint a ponyvához. Az információ fokozása nem ismer korlátokat.

Ezekben az évtizedekben nézői és szereplői vagyunk az informatikai forradalom egymást dekádokként követő felvonásainak.

I. felvonás: a *tranzisztor*. A minden tizenéveshez eljutó zsebrádió, a minden családba beköltöző televízió *információözönnel* árasztotta el az írástudatlanokat is. Popzene, világpolitika, világméretű manipuláció lehetősége! Nasz-szer beszédei lángrollobbantották az arab nacionalizmust, Khomeini prédikációi elsöpörtek egy állig felfegyverkezett császárt, Reagan televíziós mosollyal nyer meg két elnökválasztást.

II. felvonás: a *magnó*: A mágneses információtárolás (magnó és képmagnó) már *választékot* kínál, döntést igényel. Popmuzika vagy komolyzene? Krimi vagy katarzis?

III. felvonás: a *mikroprocesszor*. Interaktív videojátékok, számítógépek, adat- és szövegkezelők partnerül kínálkoznak, *aktivításra* nevelnek. Végső soron az alternatívák lejátszásával az emberi döntést segítik.

IV. felvonás: a *mesterséges holdak* globális *információs hálózatán* át kis-

emberek, kisintézetek, kisvállalatok, kisországok is elérhetik azokat a percrekész adatbankokat, amelyek használata eddig a tűzhöz közel levő kutatóközpontok, multinacionális trösztök privilégiuma volt. (Egyetemünk épp ma kapcsol rá erre a nemzetközi adathálózatra.)

Az oktatás elsődleges célja a társadalmi reprodukció, vagy újabb szóhasználat szerint: egy generáció felkészítése az életre. A társadalom azonnal munkába állítható szakembereket vár, és az iparosítás során ennek igénye fragmentálta az Univerzitást. Specializált egyetemek létesültek kertészeti, nehézipari, vegyipari, közgazdasági profillal. (A főiskolákon még erősebb volt a szakosodás.) Ez az irányzat a hatvanas évekre problémákhoz vezetett. Berkeley, a Sorbonne és más egyetemek diákmozgalmi lázadtak az évtizedeken át változatlan anyagot „felolvasó” előadók, a hallgatásra ítélt hallgatók, a fejlődést óraszám-növeléssel és tankönyvvastagodással „teljesítő” oktatáspolitiká ellen. (Épp e tanulságok alapján kezdeményezett 1969-ben az Eötvös Egyetem oktatási rektorhelyettese, Köpeczi Béla egy olyan reformot, amely óraszám- és vizsgacsökkentéssel kívánt lehetőséget teremteni a hallgatói aktivitásra.)

Hol van a probléma gyökere? A renyhén igazodó nevelés eredményeképpen a fiatal egy szokatlan és érthetetlen világban találja magát, elidegenedve és kiszolgáltatva. Érthető, ha lázad: atomerőmű helyett virágot választ, számítógép helyett zöldet követel, rombol a Nagy Kulturális forradalom nevében, nosztalgiát érez a megszokott múlt iránt (egyesek még a fasiszmus töprengést nem váró „rendje” iránt is).

Azt mondtuk, az oktatás célja, hogy a fiatalokat az életre készítse fel. De milyen lesz életük 2000-ben, amikor majd ők lesznek tanárok, tervezők, osztályvezetők? (Mi hajtja majd autóikat? Mi lesz akkor hazánk legfőbb exportcikke, amin például a mi nyugdíjunk vásárlóereje is múlik?) 15 év nem hosszú idő (ennyi időt igényel egy oktatási reform). Vajon sejtettük-e 1985-öt 1970-ban? Gondoltuk-e, hogy túltermeléssel küzd a magyar acélipar? Hogy nyolcszor drágább a benzin? Mégis minden második családban lesz autó? Hogy világszök közt lesz a pesti smog? És hogy 1985-ben több számítógép található Magyarországon (főleg fiatalok kezeügyében), mint amennyi 1970-ben az egész világon volt?

Az oktatás célja a társadalmi reprodukció. Ez *szükséglet* és egyben *akadály*. Mert a fejlődés fő korlátja ma a társadalmi tudat lemaradása, aminek feloldását az oktatástól várjuk. Azt mondjuk: az oktatásnak az életre kell felkészítenie. De hogyan tegye ezt, mi legyen a tananyag, ha azt az életet még nem fedeztük fel? Érthető, hogy az oktatásra sok várakozás összpontosul – és sok elégedetlenség.

Materiális (ipari, közgazdasági) oldalról fogalmazták újjá az oktatás (konkrétan az egyetemi diploma) célját: *Az ismeretlennel való konfrontációra kell nevelnünk.* (A változások lereagálására, az új szeretetére, feladatok és döntések elfogadására, a kockázat-tévedés-önkorrekció vállalására.) Mert az egyén nem kívülről érkezett idegenként a világba, de ő a természet és társadalom édes gyermeke, aki nem az anyag és történelem mozgástörvényeit legyőzve és tagadva, de azokat ismerve és használva formálhatja még emberibbé saját világát.

A nevelés két modelljét mutatjuk be.

A *normatív nevelés* célja a reprodukció, a konvergens gondolkodás. Mód-

szere az utak, parcellák, korlátok kijelölése. Eszményképe az intelligens tanuló, aki érzékenyen igazodik az elvárásokhoz és a *várt teleletet* adja.

A *kreatív nevelés* bátorítja a divergens gondolkodást, a terep nyílt lehetőségeit tárja fel. A kreatív tanuló *váratlan kérdésekkel* zaklat.

Melyiket válasszuk? Mindkettő igaz dialektikusan egyszerre!

Alló világban a normatív nevelés (a társadalmi elvárásokhoz illeszkedő emberek minél hübb reprodukciója) megfelel a célnak. Mozgó világban (ahol változik és ismeretlen a cél) útkeresésre biztató kreatív nevelésnek is van értéke. Történetírásunk a fordulópontokra összpontosítja figyelmünket, azokra a társadalmakra, amelyek sikeresen vették a kanyart. Az emberi kultúra nagy alakjai (akik felismerték és kibontakoztatták az új lehetőségeket) az ókori Athénnek, a reneszánsz Firenzének, az ipari forradalom Londonának, a lenini Pétervárnak az utcáin sűrűsödtek, Magyarországon pedig a reformkor vagy a fényes szelek idején. Vajon mit fog tanítani a történelem a nyolcvanas évek Magyarországról?

Nem szeretnék az egyoldalúság hibájába esni. A sorból kiváló nem feltétlenül zseni. Diszszemlélt nehéz volna csupa József Attilából összeállított százzal lebonyolítani. Egy nagyüzem alkatrész-gyártásának szabvány meóját nem bízám Rubik Ernőre. Úrhajós-csapatnak nem választottam volna az Illés-együttest (talán az időzített ürrandevúra is idő előtt érkeztek volna). Szükség van fegyelemre, rutinra, specializációra, kategorizálásra. De most (korszakváltáskor) és itt (a tudományegyetemen) el kell túrnunk a kreatív (mindent másként csináló) fiatalokat, mert hátha majd közülük az egyik találja meg a jövő kulcsát. Egy volt kedves fizikus-tanítványom könyvet írt a kockázatról, mottóként vitorlás versenyzőjének tanácsát idézve: „Ha le vagy maradva, egyet nem szabad tenned: nem utánozhatod az élen haladókat. Ha ezt teszed, csak hátrányodat őrizheted meg.”

Az ismeretlennel való konfrontáció a tudomány hagyományos feladata. Amikor egész ország (egész emberiség) néz szembe az ismeretlennel, tájékozódásra és új irány kitűzésére a tudományegyetem nevelhet a siker legjobb reményével. Az Univerzitás becsülete ezért emelkedik világszerte.

Nem könnyű feladat. Volt három professzorunk, Nobel-díjasok (de nem egyetemünkön kapták). Egyetemünk elvesztegette őket. Pedig akadtak professzorok, akik felismerték nagyságukat. Eötvös Loránd hívta meg az egyik fizikatanszék vezetésére Hevesy Györgyöt, hogy egy év múlva (a megfordult széljárást kihasználva) saját fizikus kollégáinak javaslatára fosszák meg katedrájától. Ortway professzor úr jelölte Neumann Jánost tanszékvezetőnek, de az egyetem nem érezte elég méltónak rá . . .

Mégsem lehetetlen a feladat. Elvégre is az atomenergiát, a szuperszónikus repülést, a számítógépet jelentős mértékben hazánk szülőtteinek tulajdonítja a tudományos élet, ők pedig a magyar tanároknak (pontosabban: a magyar gimnáziumoknak, biztonságos alapképzést nyújtó Műegyetemünknek) mondtak hálát kibontakozásukért. Közelebb jöve a mához: az atomreaktor, fénycső, tranzisztor, számítógép meghonosításában már tudományegyetemen végeztek (fizikusok) játszottak úttörő szerepet.

Hazánkban az Eötvös Egyetem képviseli a tudományok legszélesebb spektrumát. Márpedig a kreativitás fő ismérve a szokatlan asszociáció. Legtágabb lehetőségek itt kínálóznak interdiszciplináris témaválasztásra, konvertibilis diplomára, harmadik szak és második oklevél megszerzésére, továbbképzésre, ráképzésre, átképzésre. Rugalmas igazodásra a mozgó világ

változó igényeihez. Ehhez azonban az volna szükséges, hogy áttekintsünk a tanszékeket elválasztó üvegajtókon, sőt szükség esetén ki is nyissuk azokat. (Eleddig inkább más szakegyetemek interdiszciplináris képzésébe segítettünk csak be.) Példák a lehetőségeinkre: Szóltam az informatikai forradalomról. Az informatikai képzéshez az Eötvös Egyetemen együtt van a matematikai logikától és anyagtudománytól a számítástechnika kemény és lágy anyagán át a mérésautomatizálásig, ember-gép kapcsolatig, adat- és szövegfeldolgozásig, a könyvtártudományig minden. Vagy környezettudományhoz dozimetriától ökológián és úrből történő megfigyelésen át globális modellezésig megtalálható nálunk az összes összetevő. Milyen (lappangó vagy elmulasztott) lehetőségek!

Gyors a változás, rohamos a fejlődés, tehát egyenlőtlen. Ez vitákat vált ki, feszültségeket szül. A fizikusok megtanulták az elektrotechnikában, hogy a feszültségtől nem megijedni, hanem azt hasznosítani kell. A fejlődés dialektikája szerint feszültség a haladás motorja. Természetes, hogy véleménykülönbségek is adódnak. Most szükségszerűek az alternatívák. Nem tekintélynek kell választania köztük, hanem a gyakorlatnak (akárcsak az élet fejlődéstörténetében). Korszakváltáskor tradíció vagy előítélet alapján kikényszerített irány csödbe is vezethet. Módunk volt rá a múltban, hogy levonjuk ezt a tanulságot.

A tudomány: tapasztalatok gyűjteménye, bevált receptek leírása. A tudomány ezen ismeretekből az anyag és társadalom mozgástörvényének kioldása, nem csupán azért, hogy utólag értelmezzük a múltat, hanem anticipáljuk az eljövendőt. A tudomány az ismeretlenben való tájékozódás stratégiája. Ez benne a legemberibb: ezért szedi szét játékát a gyerek, ezért csavarog a kamasz, ezért utazgat a felnőtt, ezért lettünk kutatók. Korszakváltáskor éppen a tudomány eme utóbbi vonása értékelődik fel, válik társadalmi erővé. Kicsiny az országunk és szegény, de mi szeretjük. Jó lenne, ha tanítványaink is magukénak éreznék, ők is akarnák, hogy találja meg helyét a nap alatt. Korszakváltás történt, gondokat teremtve, drágulást hozva és ráfizetést. De egyben lehetőséget kínál hazánknak, azon belül is a tudományegyetemnek, hogy előbbre verekedje magát. Ha most sikerül élnünk a lehetőséggel, többé senki nem fogja vitatni az Univerzitás létjogosultságát.

H. G. Wells írta Világtörténetében: „Az emberi történelem versenyfutás a katasztrófa és a nevelés között.”

ÉRVÉNYESSÉG ÉS IGAZOLÓDÁS

(Vázlat az értékrendekről és a szocializációs torzulásokról)

A 70-es évek második felétől egyre gyakrabban hallani és olvasni Magyarországon is arról, hogy az értékrendek összekuszálódtak, zavarossá váltak. Ennek egyik megnyilvánulási köre a gyereknevelés, illetve tágabban: a gyerekkori szocializáció torzulásai. Közülük a legsúlyosabbakat (növekvő számú és arányú bűnözés, alkoholizmus, narkózis, öngyilkossági kísérletek, különféle pszicho-patológiák) a társadalmi beilleszkedés zavaraiént tartják számon s magyarázatuk során újra és újra megpróbálják kapcsolatba hozni a társadalmi értékrend problémáival. Hiszen nyilvánvaló, hogy a felnőttek által elfogadott értékek – életvezetési elvek, begyakorlott szokások és kikényszerített szabályok, értékelési szempontok és normák – konkretizálódnak a szocializáció intézményeiben és jellegzetes konfliktusaiban. Nagyon is szembeötlő ellentétek tanúskodnak arról, mennyire mást kíván és másra ösztönöz az iskola, a család, a barátok, a kortárs-csoport, mennyire heterogén, nehezen összeegyeztethető elvárásokat közvetít a televízió, a rock-zene a gyerekeknek. Tudjuk, hogy már az óvodások sem csak az intézményes és családi nevelés alanyai, hanem címzettjei több iparágának, reklámnak és propagandának, s azt is tapasztaljuk, hogyan lesznek az évek múltával egyre inkább megcélzott vélemény- és ízlésirányítói a felnőtteknek, akik újdonság dolgában mindinkább hozzájuk igazodnak.

Családszociológiai kutatásaim során magam is megismerhettem a szocializációs kapcsolatok sokféle fajtáját. Ezek közül a torzulás néhány típusát fogom itt bemutatni. Olyan típusokat, melyek a „beilleszkedés” során, tehát normális és konform magatartásformák megőrzése közepette alakulnak ki, mégis vannak veszélyeztető hatásai. A családtagok helyzetére, viszonyaik és magatartásuk alakulására vonatkozó társadalomtudományi ismereteink ma még nagyon is hiányosak. Alig ismerjük annak a következmény-láncolatnak általánosabb szabályszerűségeit, melyet a gyerekkori szocializáció fűz egybe. Az alábbi típusokba tartozó családok és gyerekek jövője függ az eltérő lakásviszonyoktól és jövedelmektől, a család létszámától és a tagok egészségi állapotától, személyiségüktől, foglalkozásuktól stb. E tényezőkkel együtt kell figyelembe vennünk azonban a családi értékrendet s annak szabályozó erejét. Az itt következő elemzések célja nem a szülők és gyerekek elítélése, nem is a nevelési tanácsadás, hanem annak a sokféleségnek érzékeltetése és hatásainak értelmezése, mely az értékrendekben fejeződik ki. Az egymástól nagyon is eltérő jellegű, fajtájú, de hosszabb távon egyaránt torzulással járó szocializációs módok felől próbáljuk megvizsgálni az értékek érvényességének problémáját és az értékrendek egységének kívánalmát.

I. CSALÁDI KAPCSOLATOK ÉS SZOCIALIZÁCIÓS TORZULÁSOK

1. típus: a „mincs rá időnk”-gyerek.

A szülők nagyon elfoglalt emberek, életük állandó rohanás, ráadásul házasságuk is megromlott, talán már el is váltak. De akár együttélnék, akár külön, nem tudtak gyerekükkel közös életrendet kialakítani. Sokféle feladatuk van, barátok és ismerősök számítanak rájuk, különmunkáik, tisztségük vagy megbízatásuk köti le energiá-

jük java részét, állandóan máshol kell lenniük. Emiatt egyszerűen nem tudnak mikor foglalkozni a gyerekekkel. Estefelé hazatérve éppen csak arra marad erejük, hogy leüljenek a tv-készülék elé. Hétvégén is elfoglaltak s ezért legfeljebb néhány kérdéssel próbálják ellenőrizni a gyereket. Az ilyen rutinkérdésekre („Mi volt az iskolában?“, „Mit csináltál egész nap?“, „Hogy sikerült a kirándulás?“) rutinválaszokat kapnak, ami nem csoda, hiszen maguk is így szoktak felelni gyerekük faggatózására.

Gyerekük önálló. Szüleit aggaszthatja ennek mértéke, félthetik őt a rossz társaságtól, a túlzott szabadidőtől, az utca, a környék veszélyeitől, a másik nemű gyerekek csábításaitól. Ezért szoronganak is napközben, nem tudván, mit kezd magával fiúk vagy lányok, de hiába törik a fejüket, nem tudnak változtatni életükön, időbeosztásukon. Talán azért nem, mert fontos céljukról – egy lakás vagy ház felépítéséről, megszerzéséről, a továbbtanulásról, egy új szerelem beteljesítéséről vagy bármi másról – nem mondhatnak le, mert várnak és akarnak még valamit az élettől, mert szeretnének kiteljesedni valamiben. Ez az, amiben akadályozza őket a gyerek, ha többet kell odafigyelni rá, ha beteg, ha rájuk akaszkodik, ha zavarja őket.

A gyerek is tudja, hogy apjának vagy/és anyjának mennyi fontos dolga, megbízása van, de azt is érzi, hogy ő csak ritkán annyira fontos neki(k), mint ezek a teendők, társak, célok. Ezért várja az olyan alkalmakat, amikor majd lesz idejük egymásra, amikor végre hosszasan együtt lehetnek, odafigyelhetnek a másikra, amikor *beszélgethetnek*. Talán ez sikerül is egyszer-egyszer. De náluk általában a családi ünnepek sem olyan meghittek – ha vannak egyáltalán közös ünnepnapjaik – mert akkor sem tudják „kibeszélni“ magukat. Egy idő múltán szülő és gyerek egyaránt úgy érzi, hogy a másiknak úgyse annyira fontos az, ami neki fontos, úgyse érthetik meg egymást s talán jobb is, ha nem erőltetik az együttlétet és a kommunikációt.

A szocializációs torzulás itt abból fakad, hogy a gyerek nem érezheti: *fontos* a szüleinek az, ami számára is fontos. Kötődési szükségleteit szülei nem elégítik ki, s ettől persze ők is szenvednek. A szülő is szeretné, ha céljai jól összeférnének családi teendőivel – de csak teendőket, elvégzendő feladatokat lát szülői szerepében, csupa olyasmit, amire nem jut elég ideje. Hibáztatja az iskolát, a másik szülőt, gyakran saját magát is, próbál hivatkozni a körülményekre és érzi, hogy gyereke egyre bizalmatlanabb iránta. Mégsem tud mit tenni, mert kapcsolatuk fölé kerekedtek valahogyan az egyéb célok és értékek.

2. típus: az engedelmes gyerek

Ő nem a törődés hiányát érzi, hanem ellenkezőleg: az állandó és szigorú kényszert, melynek szabályait régóta ismeri. Vagy az történt, hogy szülei közül mindketten erre szoktatták, vagy pedig egyikük (gyakran az anya) éppen a másik szülő állandó távollétére vagy rendezetlen életmódjára (alkoholizmusára, züllöttségére) hivatkozva gyomlálta ki belőle a veszélyes hajlamokat („nehogy a gyerek is olyan legyen“) s állította előtérbe a fegyelem, rend és kötelességek értékeit. Így azután számára az élet elsősorban feladatok szabályszerű elvégzéséből, *kötelességek teljesítéséből* áll. Számtalanszor hallotta, s az intelmekkel együttjáró büntetések meg is tanították arra, hogy valóban ilyen az élet, legalábbis az ő életük. Vannak ugyan osztálytársai, akiknek sokkal több mindent szabad, akiket nem neveltek fegyelemre sem otthon, sem az iskolában, hiszen még vitatkozni is mernek szüleikkel, tanáraikkal. Ezek a gyerekek nem is értik, hogy ő miért nem tarthat velük játszani, csatangolni, szórakozni, nem értik meg, hogy neki csak akkor és úgy szabad, amikor és ahogy szülei megengedik. S különben is, előbb a kötelességeket kell teljesíteni. Az ő szüleinek sokkal nehezebb dolguk volt gyerekkorukban, sokkal kisebb vétségekért, apróbb mulasztásokért is volt nemulass. Neki könnyebb dolga van, becsülje hát meg magát, s foglalkozzon otthoni és iskolai kötelességeivel. A büntetések is az ő érdekét szolgálják, mert csak így tanulhatja meg egy gyerek, hogy az élet nem játék.

Sokféle kötelesség van, sok mindenre kell vigyáznia – hiszen például a lakás

tárgyaiért és saját holmijaiért olyan sokat dolgoztak a szülei. De legfőként arra van szükség, hogy ne legyen önféjű, akaratos, hogy kövesse a szülő akaratát, aki jobban tudja nála, mi a helyes, mire van szüksége, mi az érdeke. Ez a legfontosabb, hiszen kicsi kora óta érzi, hogy nem szeretik őt, amikor engedetlen, amikor mást tesz, mást akar, mint amit kell.

Ebben a típusban látszólag fordított a helyzet, mint az előzőben, s éppen ellenkező fajta torzulás alakult ki. Itt szorosan kötődik szüleihez, vagy az egyik szülőhöz a gyerek s a szülő sem érzi azt, hogy nincs ideje gyerekére. Csakhogy ez a kötődés kötelességek láncolatából szövődött és az *engedelmesség-önállóság veszélyes szakítópróbája* előtt áll. Nem vonható kétségbe, hogy a helyes, tisztességes élet kötelességek fegyelmezett teljesítéséből áll, amit esténként vagy hétfvégén legfeljebb kipihenni szabad. Itt kialakult egy közös életforma és értékrend, melyet „természetes”-ként kell elfogadni s melynek alapja az, hogy választani kell a *kötelességek és az örömek* között.

3. típus: a „fogyasztási szimbólum”-gyerek

A szülők legfőbb értéke ő, s azért dolgoznak, hajtanak, hogy mindent megvegyenek neki: a legköltségesebb cuccokat, drága nyugati lemezeket, híradástechnikai eszközöket s mindazt, amivel demonstrálni lehet, hogy értelme van a küszködésnek. Hiszen *mi más adhatja értelmet* házasságuknak, felelősségüknek, mindennapos erőfeszítéseiknek, mint az, hogy erejükhöz mérten „a kor színvonalán” láthatják el gyerekeiket? Az ipar, a kereskedelem, a reklám, a hiány és a divat jó együttműködésének köszönhetően hallatlanul kitágult a gyerekeknek és fiataloknak szánt kultúrjavak köre. Ráadásul e javak formájának és avulási idejük ritmusának változásai megóvják a szülők folyamatos érdeklődését és buzgó aktivitásuk forrását. Így azután újra és újra szükségletük támadhat, hogy megelőzzék a rokonokat, barátokat, ismerőseket, hogy kövessék és utolérjék az osztálytársak szüleit, sőt, újíthassanak a kíváncsú mérceként elfogadott árujavak körében. A fogyasztás és birtoklás versenye persze kiterjedhet a szülők saját kezelésű javaira is, de ez egyáltalán nem szükséges. Sokan közülük mintegy hivalkodnak önnön szükségleteik háttérbe szorításával, puritánságukkal s csak gyerekeik, illetve az ő korosztályának extraszükségeit ismerik el normálisnak.

Ebben a típusban különös kettősségből fakadnak a torzulások. Egyfelől vonzza a családtagokat az, amit kétségbevonhatatlanul érvényesnek gondolnak és fogadnak el: a javak értéke. Mi mást bizonyítana a munkatársak, ismerősök vagy barátok irigykedése? S a gyerek mindig csak erről hall, akár saját pályaválasztásáról esik szó („és azzal mennyit lehet keresni”), akár a szomszédékkal mérik össze magukat („és azoknak mijük van?”) stb. Állandóan és folyamatosan erősödik tehát benne az a képzet, hogy a *gazdag élet* javakban fejeződik ki. Másfelől viszont tapasztalja azt is, főként ha szülei őrá aránytalanul többet költenek, mint saját magukra, hogy vannak fontosabb értékek a javaknál. Gyakran érzi, hogy szülei számára az ő öröme – amit ajándékokkal szinte tőle szeretnének „megvásárolni” – fontosabb minden másnál, s tudja azt, hogy az élet mégsem egyetlen nagy „Skála”-áruház, de náluk csak egy-egy elejtett megjegyzés, tétova utalás esik mindarról, amire valók a holmik, tárgyak és dolgok.

A gyerekek persze maguk is részt vesznek a versenyben és hivalkodó fogyasztási demonstrációkban. Ártatlanul, a hibás szülői befolyás áldozataiként? Erre nem lehet általános érvényű feleletet adni, de a gyerekek már óvodáskoruk előtt sem annyira ártatlanok, mint sokszor feltételezik róluk, s még gimnazistaként sem annyira felelősek, mint másszor feltételezik róluk. A „fogyasztási szimbólum”-má szocializált gyerek felelőssége sem egyik napról a másikra merül fel, hanem fokozatosan, évek hosszú során át formálódik. Lehet, hogy hajlamai és akarata ellenére versenyeztetik őt szülei, mert nem tudják érzékelni elhárításait. Lehet, hogy örömtelenül fogadja és jeleníti meg a fitogtatás tárgyait. De az is lehet, hogy már régóta ő lett az erősebb személyiség és maga avatta patrónusaivá szüleit.

4. típus: a „versenylő”-gyerek

Szülei igen tudatosak. Tudják például, hogy háromféle szülő van. Az első az, aki nem törődik gyereke majdani pályájával, a második viszont törődik, de sajnos, a gyerek nem elég tehetséges. Ők viszont a harmadik típusba tartoznak: nagyon is törődnek ezzel és szerencsájukra, gyerekek rendkívüli képességekkel rendelkeznek, egyszerűen hajlama van arra, hogy szólóhegedűs, Nobel-díjas fizikus, főorvos vagy főszerkesztő legyen. Az *élet verseny*, a szülők pedig vállalják – ez elemi kötelességük – a versenyt más, talán kisebb tehetségű, de befolyásosabb pártfogójú gyerekekkel. Futtatják tehát fiukat vagy lányukat, különóráról különórára, így töltvén ki – mintegy az edzéstervnek megfelelően – idejét. Semmi más nem számít, csak a *teljesítmény*, márpedig gyerekkorban bír legtöbbet fejlődni, tanulni az ember. Az idő rövid, mások még előbbre vannak, a tehetséget nem szabad elherdálni. Sajnos, a pedagógusok nem akarják megérteni, hogy különleges esetekben különleges módszerekre volna szükség. Az osztálytársak egy része azért veszélyes, mert léhaságra, céltalan időtöltésre, játszadozásra, ártalmas örömekre csábít, csupa olyasmire, ami elvonhatja a gyerek figyelmét. A kisebbségben lévő versenytársak viszont sosem önzetlenek. Ezért az ilyen családban nem lehet henyélni vagy kiengedni, az ábrándozásnak pedig egyetlen, nagyon határozott iránya van s az a célvonal.

A gyerek pontosan tudja, hogy szülei mit várnak tőle, milyen jövőt terveztek meg s építenek föl napról napra. Sokszor hallotta már a megszívlelendő, lelkesítő példákat, jól ismeri a befutottak szorgalmatos fiatalkoráról szóló eseteket. Tudja azt is, hogy szüleinek mekkora csalódást okozna, ha nem győzne, ha nem jutna el a ráváró pályára, hiszen akkor évtizedes fáradozásuk közösen élvezendő gyümölcsétől, részletesen kimunkált tervük méltó megvalósulásának örömétől fosztaná meg őket. Náluk nem számít a jelen, hiszen *minden az ő jövőjére irányul*. Felelősséggel próbál tehát helytállni a kíméletlen versenyben, rohan óráról órára, gyakorol naphosszat, századjegyekben tartja számon teljesítményének fejlődését s közben, amikor lazít, szünetet tart, a felkészülésben valahogy elmúlnak gyermekkorának éveit és szokásait.

Ez a torzulás annál erősebb, minél inkább egyik vagy mindkét szülőből fakad a teljesítmény-kényszer, s minél kényszerűbben kell *feladatként* átéreznie a gyereknek azt, hogy csakis teljesítményeivel igazolhatja és válthatja be az ő áldozataikat és önfeláldozásukat. Ha tehát érzi, hogy neki kell kárpótlást nyújtania szülei számára azzal, hogy kiválóan szerepel, bejut az egyetemre, győz a versenyen. Ez a torzulás annyiban hasonlít a 2. típusban (az „engedelmes”) leírtakra, hogy az öröm, spontaneitás, játék, önállóság és szabadság értékei itt is szembekerülnek a családi szocializáció alapértékével. Ott a kötelesség és engedelmisség tölti ki a gyerek felelősségét, itt viszont a céltudatos teljesítmény, aminek minden egyebet alárendelnek. Életük alakulása – úgy gondolják – csakis attól függ, eléri-e a célvonalat, sikert aratnak-e.

II. AZ ÉRVÉNYESÉG TARTOMÁNYAI

Ahhoz, hogy összehasonlíthassuk ezeket a típusokat, válasszunk szempontul egy olyan tényezőt, melynek fontos jelentőséget tulajdonítunk a gyerekek személyiségének fejlődésében és szocializációjában. Legyen ez a tényező a *kortársi kapcsolatok* (barátkozás, társasélet, szerelem) *alakulása*, s nézzük meg, milyen ösztönzések és gátlások, milyen irányok képzelhetők el s várhatók típusonként! Valószínű, hogy az 1. típusba („Nincs rá időnk...”) tartozó gyerekek elég szabadon választhatják meg pajtásait, barátait, kamaszkori szerelmeiket, önállóan dönthetnek arról, mikor találkoznak, mit csinálnak együtt stb. A 2. típusban („Engedelmes”) és a 4.-ben („Versenylő”) erre nincs lehetőség. Azért nincs, mert a szülők a merev szabályozások és a tiltás eszközeivel, büntetésekkel és elvonásokkal élnek, nehogy a társak tévútra csábítsák vagy eltereljék céljától a gyereket. Az ilyen, örökösen akadályoztatott, tiltások között élő kortársak szemében akár irigylésre méltónak tűnhetik az a gyerek,

akire szüleinek „nincs idejük” s akinek olyan sok mindent szabad. Ő viszont nem tudja élvezni és nem tarthatja értékesnek autonómiáját, hiszen számára hiányt jelent az önállóság, azt, hogy nem számíthat folyamatosan szülei figyelmére. Társválasztását ez a hiány, ez a szükség fogja meghatározni. A 3. típusba tartozó („Fogyasztási szimbólum”) gyerek ebből a szempontból köztes helyzetben van. De társaséletét és helyzetét az iskolai osztályban vagy barátai között erősen torzíthatja az a kettősség, ami családjának értékrendjéből fakad. Az ilyen gyerekek megszokják, hogy nem igazán döntő sem a teljesítményük, sem a magatartásuk – hanem az a fontos szülei számára, hogy költhessenek órájuk. Közben azonban a gyerekek állandóan érzékelik azt is, hogy miként ítélik meg környezetük tagjai (pajtások, barátok, azok szülei, más felnőttek) az így kialakult életvitel értéktartalmait. Ez hosszabb távon arra indíthatja a gyereket, hogy válasszon a tartalmasabb élet (az ilyet képviselő társak, szerelmek, közösség) és a szülők között.

Milyen közös vonásokat találunk a négyfajta torzulásban? Legfeljebb azt, hogy a gyerekek valamennyi esetben *pótlékot* keresnek kortársaikban. Az 1. típusban („Nincs időnk rá...”) ez nyilvánvaló, de így van a másik háromban is. A 2. típusban („Engedelmes”) a magatartás kényszereit, míg a 4-ben („Versenylov”) a céltudatos teljesítmény és a verseny kényszereit testesítik meg a szülők – s emiatt létrejöhet a választás helyzete: vagy ők vagy a társak, vagy ők vagy a másik személy. E helyzet kialakulása annál valószínűbb, minél több elmulasztottnak érzett örömet, tevékenységet, alkalmat pótolhatnak majd a választott barátok, szerelmek. A 3. típusban („Fogyasztási szimbólum”) nem a szülőket, nem is a gátolt-tiltott önállóságot, hanem a fogyasztás, a javak által be nem teljesíthető értékeket kell pótolni – mindazt, ami vásárlással és birtoklással el nem érhető.

De nem pótlék-e mindig és mindenütt a gyerekek választott társa, barátja, szerelme? Természetesen nem mindig pótlék. Főként akkor nem, ha a társakat *szabad* választani (nem úgy, mint a 2. és 4. típusban), de nem a szülők funkciói és szerepe helyébe (mint az 1. típusban), illetve nem az általuk képviselt értékrenddel szemben (mint a 3. típusban) *kell* őket választani.

Persze a társválasztás és társasélet csak példaszerű szempontja volt az összehasonlításnak, ami helyett választhattuk volna a szocializáció és személyiségfejlődés más tényezőit is. Megnézhettük volna például azt, hogy várhatólag miként alakulnak típusonként a meghittebb családi ünnepek, vagy hogyan befolyásolják a szülők a gyerek érdeklődését, hajlamait és összehasonlíthattuk volna az otthoni munka megosztását stb. Mindez csak együttesen tölthetné ki a tipikus képek tartalmait. De a négy vázlat célja nem ilyen részletezett képek sokféle változatának felsorakoztatása volt, hanem az, hogy érzékeltessék a szocializációs torzulások és a családi értékrend összefüggéseit.

Most tehát az értékrendek érvényességének problémáit kell megvizsgálnunk. Ehhez célszerű röviden összefoglalni a négy típusra, illetve a bennük kultivált, vezető értékekre vonatkozó kérdéseket, úgy, mint egy-egy „alapkérdést”. Könnyen lehet, hogy ténylegesen, a valóságban ritkán teszik fel így, ilyen formában, ennyire „élesen” a kérdéseket a gyerekek szüleinek, vagy a szülők saját maguknak. De itt most nem a kérdések és a lehetséges válaszok elhangzásának lélektani valószínűsége a fontos, hanem az *érvényesség* problémája, amihez közeledve nem kerülhetjük ki vagy ugorhatjuk át az alapokat.

- (1. típus: „Nem érünk rá...”): „Miért fontosabb a túlmunka, a továbbtanulás, művelődés, a tisztviselés az én problémáimnál?”
- (2. típus: „Engedelmes”): „Miért kell engedelmeskedni? Miért a legfontosabb a kötelességek ismerete és teljesítése?”
- (3. típus: „Fogyasztási szimbólum”): „Miért annyira fontosak a fogyasztási javak, az anyagi jólét?”
- (4. típus: „Versenylov”): „Miért annyira fontos a céltudatos teljesítmény és a siker?”

A válaszokon gondolkodva megint el kell vonatkoztatnunk azok lélektani valószínűségétől, illetve a valószínűség fokaitól és változataitól. Inkább azt kérdezzük,

hogy általában, a legtöbb esetben miért nehéz válaszolni e kérdésekre. Úgy gondolom, hogy a válasz nem azért nehéz, mert a szoros családi kötelékek, a kötelesség, az anyagi javak és a teljesítmény értékeinek tartalma homályos vagy ismeretlen. Hanem azért, mert e tartalmak érvényessége valamiként a válaszok szavain túli területekre, a *beigazolódás vidékére* utal. Arra, hogy a válaszolók képesek-e és hogyan képesek tevékenyen, életvitelükben és kapcsolataikban, magatartásuk révén igazolni azt, amire szavaikkal hivatkoznak.

Az érvényesség ilyen beigazolódása a szekularizáció és a társadalmi modernizáció egymásba nyúló folyamatainak hatására vált szükségessé. Amíg és ahol vannak általánosan elfogadott és ápoltt, kétségbe nem – legfeljebb tiltott gondolatokkal – vonható, tehát örökérvényű alapjai az értékeknek, addig és ott ezek nem szorulhatnak igazolásra az emberek tevékenységében és életvitelében. Isten létét és a rá alapozott magatartásszabályokat nem érvénytelenítették a nemzedékről nemzedékre tapasztalható igazságtalanságok, kegyetlenségek, hazugságok és jogtalanságok, mert vallásos értékrendek érvényessége nem függött az igazolódás kommunikativ-társadalmi módjától. Csak a társadalmi modernizáció nyomán változott meg ez a helyzet s csak ettől kezdve merül fel újra meg újra a *gyakorlati élet igazoló ereje* iránti szükség.

Szándékosan nem utaltam korábban egyik típus leírásában sem világnézeti kérdésekre, mert úgy gondolom, hogy napjainkban még a szigorúbban és hagyományosabban vallásos családok körében is eltorzul a gyerekek szocializációja, ha jellegzetességei megfelelnek a leírtaknak. Egy hívő szülő is belehajszolhatja gyermekét a teljesítmény és öröm közötti választásba, vagy szimbolizálhatja gondoskodását megvásárolt javakkal. De ami ennél fontosabb: a vallásos világnézet és istenhit már nem helyettesítheti az értékrend evilági, gyakorlati, életvitelbeli igazolását. Emiatt például a 2. típus („Engedelmes gyerek”) kapcsán feltett kérdéseket („Miért kell engedelmeskedni? Miért a legfontosabb a kötelességek ismerete és teljesítése?”) nem lehet torzításmentesen megválaszolni a vonatkozó értékek érvényességi igényeinek ilyen igazolása nélkül. A tényleges, megfigyelhető esetek többségében a szülők „elkenik” a választ, másra válaszolnak, vagy tekintélyérvekkel érvénytelenítik magát a kérdést. Illetve az is lehetséges, hogy *két világra metszik az érvényesség értelmezési és igazolási tartományát* oly módon, hogy előbb hitérveket adnak a világnézet igazságtartalmaira, majd másfajta alapon érvelnek az életvezetés, a gyakorlati célok értékei mellett.

Ez a „megkettőzés”, az érvényességi igények elkülönítése és az „alapkérdések” értelmének érvénytelenítése nemcsak ilyen esetekben, nemcsak a hívő emberek körében és nemcsak nevelési helyzetekben fordul elő. Aki például az elmúlt évtizedekben építkezett Magyarországon, az jól tudja, mennyire elkerülhetetlen választások keletkeznek a gazdasági érdekek, a jogi és erkölcsi normák, a széperzés és a célszerűség között.

Az értékrend és a szocializáció zavarait valamennyi résztvevő valahogyan átérzi és megjeleníti. A szülők kifejezik a maguk tehetetlenségét, azt, hogy idő, energia és/vagy pénz hiányában képtelenek érvényesíteni céljaikat a gyerekek társaságával, választott „vonakozási személyeivel” vagy az iskolai követelményekkel szemben; a pedagógusok ugyancsak tehetetlennek érzik magukat a gyerekek környezeti mintáival szemben s főként a szülők mulasztásait okolják. A gyermekvédelmi szakemberek szeretnék megelőzni a bajokat, csökkenteni a veszélyeztetett gyerekek számát s közben azt tapasztalják, hogy az érintettek körében mennyi minden fontosabb ennél. Közben pedig a gyerekek is átérzik és kifejezik az értékrend zavarait, hiszen érzékelik és próbálják összeegyeztetni az önállóság és fegyelem iskolai követelményeit, megtanulják a kötelező József Attila-verset és fűtyülik a Skála-reklámot, ismerik a szülők, pedagógusok elveit, de gyakorlatát is, megtanulták a becsületről, tisztességről, igazságról szóló intelmeket, ezek megsértésének szankcióit, illetve a felnőtt világ ügyeskedéseit és a hatalom gyakorlásának módját. Talán éppen a gyerekek tapasztalati világa tanúskodik a legérzékletesebb és legnyomatékosabb módon arról, hogy a felnőttek értékrendje nem egyetlen úton vezet s meg kell szokni a sokféle út más-más

szabályát és terepviszonyát. A „maga helyén” kell tudni a kötelező olvasmányt, s a „maga helyén” a divatos rock-számot – s nem szabad sem felcserélni e helyeket, sem pedig sokáig és állhatatosan firtatni azt, hogy kik és miként jelölik ki valaminek a helyét. A „beilleszkedés” éppen azt jelenti, hogy érvényesnek fogadjuk el a kétségbe nem vonható helyeket – barátok között, iskolában, otthon, ünnepélyen és hétköznap.

Éppen ezt kárhoztatja a közvélemény és a propaganda. Az *egységes érvényességű értékrend kívánalma* maga is sokféle forrásból származik és eltérő közéleti képzetekben nyilvánul meg. Ott van a letűnt tekintélyek, életstílusok és hierarchiák iránti nosztalgia-hullámokban, a vallásos hitkeresésben stb. Kifejeződik abban a vélekedésben, hogy csakis egységes érvényességen nyugvó értékrend csökkenthetné a társadalmi beilleszkedés zavarait, ápolhatná az erkölcsöket, fejleszthetné a közvéleményt. Leggyakrabban épp a gyerekekre, céltudatuk, eszményeik zavaraira, személyiségük fejlődésének követelményeire hivatkozva hangoztatják, hogy a családnak, iskolának, a tömegkommunikációnak összehangoltan és egységesen kellene ösztönöznie őket.

Fontos kortünetnek gondolom ezt a reakciót, de nem értek egyet vele. Úgy hiszem, nem reális az a feltételezés, hogy egy modern, szekularizált, civil társadalom intézményei képesek volnának kiküszöbölni az egymástól eltérő érvényességeket és feleslegessé tenni ezek összehangolásának *egyéni, társas, közösségi feladatait*. Elismerem persze, hogy a szocializációs zavarok tartós forrásává válhat, ha két vagy több intézmény orientációs iránya folyamatosan és rendszeresen ellentétes egymással. De nem hiszem, hogy ezt még súlyosabb patológiák nélkül küszöbölhetné ki bármilyen értékrend egységes tekintélye.

Az értékek beigazolódása ugyanis függvénye minden egyes szocializációs intézmény működésének s ennyiben valamennyi szülő és pedagógus felelős azért, milyen kapcsolatokat tudott kialakítani a gyerekekkel. Nem eleve lehetetlen az, hogy együtt és egymás számára igazolni tudják például a teljesítmény, az öröm, a kötelesség, a tudás és a játék értékének érvényét. Láttuk több példán, hogyan torzulhat el ez a szándék, hogyan alakulhatnak ki rossz alternatívák (teljesítmény *vagy* öröm, szülő *vagy* barát). Nem hárítható át a többi intézményre, a körülményekre, még az egységes értékrend hiányára hivatkozva sem e torzulások felelőssége. A szocializációs kapcsolatok alakulása és minősége, a „beilleszkedés” tartalma és módja, a devianciák okai azonban sokszorosan függenek az egész társadalom közéletétől, a közerkölcsöktől, a nyilvánosság szerkezetétől. Attól tehát, hogy mennyire és milyen körben láthatók, közelíthetők meg az értékek, hogy miként igazolódnak és cáfolódnak meg, hogy az érvényesség zónái mennyire különülnek el, s eközben hogyan lesznek felnőttek a gyerekekből.

Start

BURGERT RÓBERT beszél. Közli SÁRA SÁNDOR

157/6

A kép többet mond nekem, mint egy ekkora könyv. Ezért a film egy csoda volt. Hát most átvándorolt televízióvá, ugye? A televízióban nem lehet hazudni; látják a szemét – márpedig aki ott mozog, meg látják a szemét, azt rajtakapják, ... nem lehet egy népet hülyének nézni, ugye? És erre a legjobb ez a televízió. Mindenkit oda kellene állítani, és ott kell neki beszélni, papír nélkül. Ez lenne az első vizsga ... akkor lehet, nem tudom, falusi előljáró belőle és attól fölfele mind.

157/5

Ha nem születtem volna ilyen szegénynek, meg ilyen iskola aljának – mert valahogy én ilyenre sikerültem –, akkor tulajdonképpen nem ez lenne a mesterségem, akkor én biztos zenész lennék, mert rettentő szeretem a zenét, de nem értek hozzá. Apámnál odáig jutottam, hogy a vásárban – ha jól viselkedtem, akkor – kaptam egy szájharmonikát, de azt is kicsit, mert az olcsóbb volt. Ezzel befejeződött. Meg énekarban énekeltem, ezzel ugye el volt az egész rendezve. Én rendkívül szeretem, de nem értek hozzá. Tulajdonképpen az lett volna az én igazi mesterségem, hogyha nem térít el a szegénység. Most meg folyton ez a fényképezés, ez izgat engem. Minden este, ha van időm, kimegyek a csikótelepre sétálni. Mindig másnak látom ezt. Egy festményt – hát az itt lóg –, azt mindig nézhetem, egy szép festményt érdemes megnézni. De itt élő festményről van szó. Nem egyről, hanem egy egész csapat, és ez mindig újra mozog, annyi szép mozdulat van benne, annyi érdekesség, olyankor mindig sajnálom, hogy nincs nálam egy fényképezőgép. Most miért nincs? – mondom. Mert ez többet nem jön vissza nekem.

157/7

Az apámnak is volt lova, ami azért megmarad az emberbe. Mikor Fürgedre kerültem gyakornoknak, reggel fél négykor én voltam az első az istállóban; én köszöntem a melósoknak, mert én osztottam ki az abrakot. Amikor ez a kör megvolt, akkor fölültem a lóra és körüljártam a munkahelyeket. Addigra bejött a főnök az irodába és referáltam, hogy hol mi van. De addig 20 kilométert lelovagoltam. Akkor eljártunk ide-oda a lányokhoz ... és a ló mindig hazavitt. Mindig haza. Én olyan tökrészezen ültem fel a lóra ... és ugye már előre számítva erre, be volt kötve a nyeregbe a szár, hogy el ne vesszen a szár; ráborultam és az hazavitt. Ha beleavatkoztam, elment a fenébe. Mennyi embernek föl kellene ismerni ezt: ne avatkozzon bele, akkor jól jár. A mai kötődés, az Bábolnán alakult ki. Itt egyből lovasnak kellett lennem. Egyből lovas lettem, egyből fővadász. Életemben nem löttem. Márpedig ugye megmondták, hogy ezt itt komolyan kell vennem. Ezek az ilyen lovasemberek csizmával pattogtattak és jelentettek nekem, mikor bármelyik telepre kimentem. Le akartam beszélni őket. Én ezt olyan megalázónak éreztem ... nálamnál idősebb fickók – én akkor 35 éves ember voltam –, és egy öreg fickó állt ott vigyázzba. Akkor kioktatott az akkori főlovas, hogy ez a rend, és ő mondana nekem valamit: ezt tartuk meg. Mondom: lehet másik rendet is csinálni, legyen úgy, hogy nem kell. Nem. A lényeg az volt, hogy nekik jobban kellett, mint nekem.

158/1

Aztán amikor a Közel-Keletre kerültem a baromfi révén, akkor elkerültem az egyiptomi arab ménesbe. Ez az akkori császári ménes volt, de akkor már nem volt császár, Nasszerék elzavarták a császárt, de a ménes megmaradt. Ez az egyetlen ménes, amelyiknek pedigréje, törzskönyve van ... írva van, tehát megbízható, zárt rend-

tartásban visszavezethető a legtávolabbi időkre – szemben a többivel, ahol nincs papír. Beduinok hajtják ide-oda. Ezért van az, hogy most már ilyen – szerintem túl-hajtott – rangja is van a világon az egyiptomi arab lónak. Nahát ott aztán beletanultam, hogy hogy is van ez, hogy történt ez, hogy szelektálódott ez. Szépségre kell szelektálni, mint az asszonyt, . . . és ettől más is ennek a ménesnek az állománya. Csodálatos szép lovak vannak. Hát ugye ebből származik a mienk is.

159/2

Amikor Hruscsovot leváltották, akkor éjjel kaptam ilyen telefonhívásokat, névteleneket; meg névtelen levelek tömegét. Mindennek elmondtak abba engem, hogy odadtam annak az embernek az ötfogatot. Amire csak eggyel lehetett válaszolni: hogy még öt ötfogatot megcsinálunk abból, ami itt van. Nem árultuk el a hazát. De ennek a születése volt érdekes. Mert hát rengetegen jöttek ide előkészíteni ezt a látogatást. És mindenki parancsolt, mindenkinek valamiféle rangja volt, és ha már rangja volt, és a minisztériumból jött, akkor az parancsolt. Tehát mi voltunk itt a leg-hülyébbek, a bábolnaiak. Minket kellett oktatni hónapokon keresztül; ide kell állnunk, ezt kell tenni, azt kell tenni, és mindenki mást beszélt. Ugye? Végül aztán segített az akkori megyei első titkárunk, aki a Havasi elvtársunk volt, abba hogy valahogy egyezzünk meg valamiben. Valami program kellett. Összeállt. Hát abba két furcsa eset volt. Az egyik furcsa eset volt az a ló. Jött, hogy meg kell ajándékozni, hát ez így illik, ugye? Egy ilyen nagy vendéget. Hát mi legyen az? Hát mondták, hogy amit szoktunk, ilyes kis plakettot. Hát aztán a másik is mondja, hogy ostort is szoktunk adni. Ostort. Hát mondom, ez nem jól van. Hát ezekkel nem lehet beszélni, aki plakettal kezdi. Mondom én a Havasi elvtársnak, hogy hát itt legutoljára az olasz király járt, és annak négyesfogatot adtak. Nem múltott rajta semmi, csak a kardot csörgette ide-oda, de nem múltott rajta semmi. Hát ez mégis olyan ember, aki a mi világunkban a legnagyobb befolyású ember. Az ő idejébe, ugye? Hát most vagy akarunk adni valamit, vagy sem. Akkor mi az? – mondja ő. Egy ötfogatot kellene neki adni. Amaz egy négyeset kapott, ez meg egy ötöst kap. Ötöst, igen. Uuuuu. Azt mondja: mondd el itt ezeknek. Hát elmondtam a protokoll-osoknak, mindenféle szakértőnek. Az asztalt borítják rám, mit . . . hogy . . . meg minden. Mennyi pénz van? Ennyi meg annyi. Mit gondol, a minisztériumnak mennyi pénze van? Nem volt más érvem, és az ember kinjában érveket talál, ha nagyon szorítás alatt van. Mondják meg nekem, ha négy vagy öt ló megdöglök, ki jön azt számonkérni? Hát fölírjuk: megdöglött öt. Most meg ha ezt az ötöt egybekapcsoljuk, és oda akarom adni, akkor mért van olyan nagy tragédia ebbe? Ja. Ja, tényleg, megdöglött? Megdöglött, nem is egy. Nahát végül is olyan perpatvar lett, hogy ezt aztán nem tudtuk eldönteni csak úgy, hogy a legfelsőbb helyen meg kellett kérdezni, ahonnan az jött, hogy egy kívánság van: tisztességes legyen és színvonalas. Tisztességesek tudunk mi lenni, hogyne. És színvonalas is lesz. Ennek minden szege új lesz. Rendes, szép kocs, szerszám, minden. Borzasztó nagy izgalom volt az. De hogy adjuk át? Mentünk le itt a lépcsőn, akkor még nem tudta a Hruscsov, hogy át akarjuk neki adni. Dehát borzasztó dinamikájú ember volt. Mi még a Kádár elvtárral a felső lépcsőn voltunk, ő meg már lenn volt. Mondja nekem a nagyfőnök, hogy akkor hogy lesz ez itt? Hát – mondom – fölülünk a kocsira. Azt mondja: maga üljön föl. Nem. Itt van egy szokás, engedje meg, hogy a szokás szerint csináljuk. Mondja: Mi a szokás? Mondom: az, hogy hátul ül a vendég Hruscsov elvtárs, meg maga, én meg a bakon. Nem, maga üljön. Mondom: értse meg, én is fölülök, de a bakon. Hát addig-addig, hogy rádumáltam. Akkor fölültünk. Hát akkor, hogy lesz ez az ajándékozás? Maguk akarnak ajándékot adni! Hát majd akkor maga átadja. Nem mondhat ilyet! Alkudtunk, hogy ki adja. Megcsináltuk a két kört, és akkor nekem ki volt adva, hogy nincs mese, nekem kell odaadni. Betyár izgalommal mondtam a szöveget. Azonnal válaszolt a Hruscsov, nem jött zavarba, de ekkor egy kicsit meglepődött. Hirtelen nem tudta az öreg, hogy mit mondjon. Kis csend után azt mondja: Ide figyeljenek, ha én elfogadom ezt a fogatot, akkor engem otthon leváltanak. Azt fogják mondani, öt lovam van, kulák vagyok. Hát ugye azt mondja a mi főnökünk, hogy majd mi megvédjük magát Hruscsov elvtárs. Hát álltunk körbe,

most eldől, hogy ha nem fogadja el, akkor mi lesz itt? No jó. Hát akkor – aszongya – nézzük meg. Megnéztük. Te, adsz nekem ruhát is ehhez? Mondom: van minden komplettn. Hogy kell ezeket hajtani? Mondom, hogy nem lehet azt oroszul – prrrr, ugye ők úgy hajtanak. Mondom, az így nem megy, itt más szokások vannak.

(Archiv: híradó részlet Hruscsov bábolnai látogatásáról)

158/1A

A lóversenypálya az egy közös vállalat, és ennek a közös vállalatnak van egy igazgatósága, és annak én vagyok az elnöke. Így ezzel a társasággal már mostan több mint egy évtizede együtt vagyunk. Ebbe úgy belekeveredtem. De ez egy másik műfaj. Amióta a lovat hajtják, és pénzt keresnek, versenyeznek. Széchenyinek az alapítása ez. Őszerinte ez szelekciót jelent, az a ló amelyik tud, az nyer, és amelyik nyer, azt előre írják föl, másodikként a másodikat. Ez nagyon komoly szelekció. És tulajdonképpen ami állattenyésztésben az egyik alapvető kérdés: hogy jól szelektáljanak – az ezzel kezdődött Magyarországon. Megtanultak igazán szelektálni. Úgy, hogy a lóhoz nem általában kell érteni, azon belül melyikhez konkrétan. Mindegyiknek megvan a maga szépsége.

159/1

Erre egyik legjobb példa ez a ló, az Imperiál. Hát ugye a mai emberek ismerik. Ma is ott van Kerteskőn. Hát azért ez végignyerte egész Európát, Amerikába járt – tehát egy nagykéességű ló. De ha bármelyik szobrással leül, aki ezt a lovat szét-szedi darabokra, akkor ez egy csúnya ló. A lószakértőnek is csúnya. Itt van ez a másik, ugye ez a Kincsem, ez egy szép ló. A Kincsem egy nagyon szép kanca volt. Szembe azzal a lóval. Az egy durva, darabos ló, szóval nem szép. Együtt viszont mégis szép. Sőt, amikor én ezt láttam Bécsbe győzni... Életemben egyszer fogadtam, akkor fogadtam, és a mi lovunk ellen, mert a lovasaink mondták hát, hogy győzünk. Győztök ti a csudát – mondtam. Hát olyan lovakat láttam, nyugat-német lovak voltak, látta az ember ott mozogni őket. Mondom: mink le vagyunk söpörve. Vesztettem. Bejött a körön, amikor azt mondják, hogy igyenesre fordul ugye. Az osztrák derbybe futott akkor. Akkor úgy valahol a bolyba, de nem elől, bent a bolyba volt ez a ló. Aztán jött, és ahogy jött közelebb, úgy nőtt ki a bolyból, de olyan lomha, lassú mozgása volt, a többieknek gyorsabb mozgása volt. És én ettől azt hittem, hogy itt legyőzik, de olyan fantasztikus nagyot ugrott, olyan hosszú ugrásai voltak, hogy azt nyugodtan csinálhatta lassabban, mert akkor még ő mindig sokkal gyorsabb volt. És mire a célegyenes... vagy a célba értek, addigra nem is tudom... három lóhosszal nyert. Mert kijött ebből. És a harmónia akkor jött ki nagyon szépen – amire utaltam előbb –, amikor stressz alatt van, hogy egy ló, amelyik akkorát tud ugrani, olyan szépen ugorja.

158/1B

A mi egész termelési értékünkbe a ló nem tesz ki 10%-ot. De azért tanulni még ma is sokkal többet lehet ebből az egész lóból, nem 10%-ot, hanem sokkal többet.

158/2

Minket a ló óvott meg saját butaságunktól. Mondjuk az enyémtől. Itt Bábolnán, ha megfigyeli, vannak telepek 2–3 kilométerre egymástól, méghozzá ha még jobban megfigyeli, kiderül, hogy a szélirányt figyelembe véve vannak telepítve. Tehát fertőzés egyikről a másikra nemigen mehet át. Itt megvalósították azt, hogy egy óriási koncentrációt egyidejű decentralizációval csináltak meg. Na most, mikor én idejöttem, akkor a baromfi éppen ilyen gyár irányában hatott, hogy baromfigyárat csinálni. Mi is megcsináltuk volna, nem volt pénzünk hozzá. Szóval az én butaságom az a gyár irányába ment volna, de a tradíció, a lóból eredő tanulságok, azok pedig lehoztak a földre – és ma ez a modern.

Most sem felejtik el nekem, hogy mennyi csibét döglesztettünk meg Pécsett. Ezt mindig minden riporter megkérdezi. És ez... riporternek való, iparhoz tartozó valami: megkérdezni, hogy mennyit döglesztett meg. Én mindig el is fogadom. Most utólag, tényleg mért ne fogadjam, hogy annyi dögölt ott meg. Dehát az, hogy milyen körülmények voltak ott, és milyen közegbe kellett ezt indítani – az mellékes maradt. Tehát, ha az ember elkövet valamit, és egy dolog nem sikerül, azt az Isten se mossa le róla. Azt senki soha nem hozta szóba még egyetlen riportba se, egyetlen kérdésbe sem: Hogy egyáltalán miért született? Hát csak azt beszéljük, hogy megdögölt? Miért született, miért kezdtük, miért akartuk? Ezt sose kezdték meg tőlem. Pedig ugye mi azért akartuk, mert ott volt ez a város. Azt mondtuk, hogy ennek a városnak az ellátása lenne tulajdonképpen az igazi feladata egy állami gazdaságnak, ha már ott van a város szélén. Akkor szorító helyzet volt, nem volt hús. És ez a baromfi adta magát. És én ott kezdtem tanulni a baromfit, nem Bábólnán. Mégpedig a saját... hát butaságaim révén. De örültünk akkor, hogy volt egy rossz disznóistálló, és abba baromfit raktunk. Aztán egy dobkályhát raktunk be, és azzal fűtöttünk. Ma nem győzőm itt a kollégáimnak mondani, ezeknek, hogyha nem ezer négyzetméteres alumínium istálló van, akkor már kiselejtezik, hogy abba nem érdemes dolgozni. Pedig pénzt csinálni, ezekbe a kis melléképületekbe is lehet, mert hisz akkor nem is volt más, ezek mind melléképületek voltak. Nem is volt ezzel baj addig, míg ugye nem szédültünk meg. Amíg tizen-tizenkettőt raktunk négyzetméterre, addig nem volt baj. Mikor rájöttünk, hogy lehet erre még egy kicsivel többet, még egy kicsivel többet, és végül már húszat raktunk négyzetméterenként. Ventilátor meg alig volt. Hát ez önmagában már baj volt. Aztán takarmány szintén nem volt. Hol innen, hol onnan kaptunk takarmányt. És emlékszem, egyszer hallisztet kaptunk, és megetettük az állatokat, és másnap reggel mind elfeküdt az istállóba. Még azt hiszem ma is dolgozik az akkori állatorvos, aki akkor Pécsett állatorvosunk volt, az nagyon kétségbesetten jött: hogy ő még ilyet nem látott, minden állat fekszik, legtöbb már hulla. Tényleg megdögölt, mind, kivétel nélkül. Hát ez borzasztó dolog volt. Kerestük, nem tudtuk... mert nem értettünk hozzá. Csak a betegségeket állapították meg. Végül utólag, jóval utána kiderült ugye, hogy olyan hallisztet kaptunk – akkor éppen az kínai halliszt volt – amelyikben körülbelül tizszerese volt a só, mint amennyi a megengedett. Tehát egyszerűen sómérgezést kaptak.

A napocsibét azt úgy hordtuk össze. Száz meg száz keltető volt Magyarországon. Azok a legkülönbözőbb helyekről összeszedett tojást berakták a keltetőbe. Ennek a biológiai gyűjteménynek a keltetése történt. És ezt teherautóra raktuk – mert akkor más kocsink nem volt –, leponyváztuk, és így hordtuk össze az ország minden tájáról. Ezt a biológiai masszát. És ezt beraktuk egy istállóba. Ha ezt ma egy baromfisnak elmondják, az el se tudja ezt képzelni. És mindezzel együtt még mindig ment. Tudtuk a piacra vinni, és még jövedelmező is volt. A baj nem ez volt az egészbe. Mert ezekkel meg tudnám ma is magyarázni. És mégsem ez volt a baj. A baj gyökere az volt, hogy megszédültünk. Amikor láttuk, egy kicsit megy, akkor rálapátoltunk. Amikor láttuk, hogy úgy is, akkor még jobban rálapátoltunk. És akkor már olyan sűrűséget telepítettünk, és olyan gyors tempóba akartuk csinálni, hogy egy ponton aztán megbukott a dolog. És visszajára fordult. És akkor ezek a tényezők, amiket említettem, ezek aztán robbantak. Tehát én csak azért mondom ezt, mert ez az egyik legfőbb tanulság, hogy nem az eszközökbe kell a hibát keresni, hanem rendszerint jó ha az ember idemutogat, a saját fejére, aztán innen keresi. Meg a kollégák sem mentesek sokszor ettől. És ha innen vezetem le az eszközök dolgát, akkor jobb területen vagyok, mintsem hogyha elbújok az eszközök mögé – és azokra fogom az egészséget. Mert nem ez itt a fő probléma. A fő probléma itt volt! A saját fejünkben. Most is azt mondom, hogy nem lett volna abból katasztrófa. Mert mi rádöbbszünk és fordítottunk a szervezeten. A baj ott kezdődött, amikor elmentem én onnan. Akkor hát mindenki akit már valamilyen módon irritáltam, az igyekezett most számláit törlesz-

teni. Különösen ugye a vezető szervek részéről. És akkor gyűjteményt csináltak belőle, és utólag a nyakamba varrtak olyanokat is, amikhez semmi közöm se volt, mert itt én voltam a felelős a 60-as év eredményéért, mert március 27-én már itt voltam, ezt én írtam alá. Azér a mérlegér, ami 60-ban volt és veszteséges volt, azért szintén engem faggattak annak idején a faggató szervek. Hát ez úgy volt, hogy jártam Pécsre hetenként haza a családhoz, és akkor ott kezdtem hétfőn, mert akkor a faggató elvtársak már ott ültek és vártak, baromfiügyben. Miközben itt Bábolnán a bábolnaiaknak ezt nem vallottam be. Mert akkor különösen nehéz lett volna velük megértetni, hogy itt baromfit jó csinálni – mert egyébként se akarták. Itt akkor a mérce az volt, hogy a csizmaszáron aluli állat az asszonyoknak való, az nem embernek – ahogy akkor mondták. Hát itt ebből következett: az igazi állat a ló. Dehát a ló nem hozott jövedelmet. Szép és lehet vele játszodozni, de pénzt keresni a lovon ma se nagyon lehet.

Tehát ez úgy kezdődött itt, hogy idejöttem... májusban... egy ilyen Gaz kocsim volt, azzal végigjártam minden telepét, reggeltől estig, hogy megismerjem. És mindenkitől csak kérdeztem. Sose mondtam senkinek, hogy mit kellene csinálni, hanem kérdeztem, igyekeztem tanulni. Az éjjeliőrtől, mindenkitől. Mire föl már elterjedt rólam pár hónap múlva – mert ez még mindig így ment augusztusba is –, hogy ez egy ilyen agronómus-féle gyerek, megalszik a tej a szájába, ez még senkinek se mondta, hogy álljon odébb. Elég gyámoltalan gyerek. Kérdezget itt. Sőt az akkori ilyen személyzetis, meg a más munkakörben dolgozók azt mondták: hát a politikához különösen nem ért, nem is politikus egyéniség. Ilyen kis agronómus gyerek. Nem sok jövőt jósolnak nekem. Ez volt körülbelül pár hónapra az ítélet rólam itt. Amire aztán figyelmeztettek kívülről mások is, hogy jó lenne, ha összekapnám magam, mert hát itt eléggé vékony gyereknek tartanak engem. Hát aztán összeállítottam én egy programot, hogy hogy kellene, mit kellene Bábolnával csinálni, hogy jövedelem is legyen. Mert tradíciója, történelme volt, de jövedelme nem. Hanem ellenkezőleg, nagy veszteségei voltak. Szeptemberre körülbelül összeállítottam a programot, de már előtte beszéltem a minisztériummal, a megyei pártbizottsággal, hogy nekem itt van egy elképzelésem. Leírtam, hogy mi az, beadtam, hogy hátha ez járható, elfogadható, akkor ezt szeretném csinálni. Hát ebből nagy viták alakultak ki, különösen itt a járási szervek részéről. Nagyon éles vitákba keveredtünk. Mire föl hát odaig jutott a helyzet, hogy el kell dönten. Én a családot addig nem hozom ide, én nem születtem bábolnai igazgatónak. Ha nem jó az, amit én kidolgoztam javaslatként, akkor fogom a bőröndöt és elmegyek. Aztán valaki mást kell idehozni, de ezt el kell döntsék. Hát így kerültünk aztán többszörös fordulóval a megyei pártbizottság elé, majd a pártközpontba, a mezőgazdasági részhez, és a minisztériumba. Hát a minisztériumtól sok támogatást abba az időbe nem kaptunk, hanem inkább gáncsoskodás volt a jellemző. De ezt nagyon is ellensúlyozta az, hogy a pártközpontban levő mezőgazdasági részlegek, azok viszont nagyon hathatósan támogattak. És erre a támogatásra épült föl aztán az, hogy ez a program, ez elfogadható.

Igenám, de ehhez 50 millió forint kellett akkor. 50 millió forint akkor nagyon nagy pénz volt. Ahhoz akkor kellett, hogy a pártközpontból a Fehér Lajos, a kormánysergek részéről összefogtak rengeteg embert, a külkereskedelemtől kezdve mindenkit, hogy ezt az 50 milliót lehet-e támogatni? Tervhivatal elnöke, mindenki itt volt. Sose felejttem el, azon a napon volt ez, amikor a Gagarin fölment...

(Archív: híradó részlet Gagarin ünnepléséről)

...tévén néztük ezt – szerencsés dolog volt, mert legalább megszakíthattuk a beszélgetést, és egy kis lelkesítő dolog bejött, akkor az egy jobb klímát teremtett ahhoz, hogy végül igent mondjanak rá. Tehát ilyen alapon igent mondtak. Na dehát, mikor igent mondtak, azt mindig meg kellett tanulni, hogy amikor igent mondanak,

attól még régen nem. Mert csak arra mondtak igent, hogy akkor, aznapra szólt az igen. Utána aztán jöttek a többiek, akik kezdtek teljesen új módon. Fölvizsgálta a főosztályvezető a maga módján, az osztályvezető. És miután ez mind politikus, és mind a népgazdaságot személy szerint képviseli, ezért őt is meg kellett mindig nyerni. Mert ha nem nyertük meg, akkor megfűrt. Megfűrni ebben az országban mindenkinél van hatalma. Százszorosan több, mint valamit támogatni. Egyébként is, valamit támogatni, az egy személyes rizikó. Valamit megfűrni, ahhoz nem köll személyes rizikó.

345/1

Kutya kemény szorítóba kerültem Bábolnán – szerencsémre –, mert én még egyszer nem hibázhatok ugyanebbe az ügybe. Ugye? Mert az előzőből valahogy kikeveredtem, de hát még egyszer nem lehet. Tehát itt, ilyenkor csinál az ember a legtöbbet. És ez is egyik fő tanulság, ha engem úgy hoztak volna ide, hogy a párt óhaja, hogy mostan váltsam meg a világot itt, mint talán egyik-másik elődömet, tehát nyomás nélkül, ilyen kegyetlen magamteremtette nyomás nélkül. Akkor ugye talán nem az történt volna, hogy én 24 órában csak annyit alszom, amennyi éppen szükséges. Mert éjjel, nappal azon gondolkoztam, hogy tudok ebből kimászni. Hogy bebizonyítsam, hogy amit az egyik helyen rosszul csináltam, azt a másik helyen lehet majd jól csinálni. Hát ez a nyomás kísért itt végig. Ilyen alapon azt gondoltam, hogy még egyszer ilyen drágán nem szabad tanulni. Idehívjuk azokat a baromfis cégeket, világcégeket, akik ezt legjobban tudják, és azoktól tanulunk. Nem a saját kárunkon, ugye magyar módra. Ez is következett be.

346/1

És maradt legjobbnak a Lohmann, ez a nyugatnémet cég, akivel aztán felépítettük az egész programot. Kialakítottuk az egész technológiát, ilyen pontos német-séggel. Az ő terveiket használtuk föl az átépítésre. Ilyen alapon körülbelül 73-ba már a végtermék termelésnek kialakult a teljes ipari gyakorlata. Sőt az is, hogy szövetkezeteknél, állami gazdaságoknál csináltuk a termeltetést. Kialakult. Tulajdonképpen 73-ban írtam én le először ezt a szót, hogy: „Iparszerű baromfihús és tojás termelési rendszer”. Ez ebből eredt. Érdekes, hogy ezt a szót soha senki nem vitatta. A tudósok közül se. Egy ember vitatkozott velem éjszakákon át, ez Erdei Ferenc volt. Miért iparszerűnek hívom, miért nem ipari mezőgazdaságinak? Ez inkább csak Erdeinek az igényességére utal. A nagyon jó érzékére, azon túl, hogy okos ember volt. Tehát akkor írtuk le, hogy iparszerű termelési rendszer, először. És annak az iskoláján tanultuk meg tulajdonképpen az árutermelést. Keserű János akkor a pártközpontba dolgozott, aztán később miniszterhelyettes lett, nagyon segített nekünk. Ő támogatóm volt. Vele együtt kimentünk a Lohmannékhoz. És hát akkor miránk nagyon vörösposztósan néztek, akkor épp olyan... a nyitás ideje volt, amikor még nem sokan utaztak. Akkor a tulajdonos az öreg Lohmann volt, a cégvezető a doktor Nágel. És volt még négy cégvezető. Ezek ugye vitába voltak. Hármán közülük azt mondták, hogy nem szabad velünk szóba állni, mert mi ellopjuk a dolgaikat. Az egyik, akinek úgy azért... a legtöbb befolyása volt az öreg Lohmannra, azt mondja: rendbe van, ő odaadja a nagyszülőt nekünk. De, ha becsapjuk, akkor egyet ígérhet nekem – ez kitört belőle, azóta is idézem neki –, ha becsapjuk aszongya, tudja mit, belépek itt a német kommunista pártba és annyi kárt csinálok, mint amennyit maguk csináltak nekünk. Látja, hogy a többi senki se akarja, de azt mondja, adja a kezét rá, hogy... Hát akkor a Keserűvel megígértük, nem fogjuk becsapni, hanem tisztességesen csináljuk. Akkor jutottunk hozzá, hogy a szaporítási fokozatot, tehát az árutermelést tanultuk, utána a szaporítást, hogy köll ezt csinálni. És amikor ezt is megcsináltuk, és ez már jól ment. Sőt ezt úgy fizettük ki akkor az importált szülőpárt, nagyszülőpárt, hogy ők vettek tőlünk – nem volt pénzünk, nem volt mivel kifizetni –, akkor vettek keltetőtojást. Emlékszem, hogy 800 000 keltetőtojást adtunk el. Ekkora betűkkel írták akkor az újságok, hogy micsoda nagyságrend ez! Szembe velünk pedig azt mondták, és meg is írták, hogy ki vagyunk szolgáltatva az

imperializmusnak. Ha az imperializmus bármelyik percbe megszünteti az importját, akkor mi összedőlünk. Ki vagyunk szolgáltatva. Hát ezek fikciók voltak, mert mért éppen csak így vagyunk kiszolgáltatva, ugye? De mégis hangzatos támadási felületnek bizonyult. Ezt mindig elő lehetett venni, ez mindig aktuális volt, ugye? De a 800 000 tojás elment, és ez akkor nagyon jó dolog volt, mert akkor már kiegyenlítette az import az exportot – és én erre játszottam. Hát az ilyen nagyon jó dolognak, ha kezd az ember örülni, akkor ugye mindég – én nem tudom, maguk hogy vannak, de én megtanultam az életbe, hogy ez az élet úgy van berendezve, hogy ez a legökonomikusabb – a következő órában vagy a következő napon már biztos jön az ellenoldala. Az élet mindennek azonnal beállítja az egyensúlyát. Hát ez is ilyen volt, örültünk a 80 000 tojásnak, azt exportáljuk... és pariba kerültünk. Úgy örültem neki, hogy ilyen meg tudunk csinálni. Mi történt? Egyik napról másikra jött a távirat, nem köllött a tojásunk! Jöttek a Lohmann emberei, szalmonellát állapítottak meg a tojáson, és ha ezt a konkurencia megtudja, az összes boltjait lezárja. Dong! Hű, az anyját! Tehát mi tönkretesszük a céget. Hööö – mondom –, akkor most mit lehet csinálni? Kimentünk oda. Az öreg Lohmann csak azt hajtogatta, hogy tönkretesszük a céget. Mondom, maguknál hogy van? Nincs szalmonella? Önáluk nincs! Ez olyan német nagyképűség, ő kinyilatkoztatja, hogy nincs, és akkor nincs. De minálunk, azért mert magyarok vagyunk, itt van? Erre mondták, hogy nem, önáluk azért nincs, mert őnekik ennek a főhordozója a patkány, és ők a patkányt kiirtották. Kiirtották, hogyan? Nálunk meg ugye ezekbe a Mária Terézia-beli falakba úgy elszaporodott a patkány, ezekbe az istállók... lóistállókba ugye, hogy víz volt, meleg volt és nagyon jó takarmány. Több volt a patkány, mint a tyúk. És hát tényleg ezek hurcolták. Mondom, hát mit tudunk csinálni? Kész a csőd, ugye, megint. Sikertől egyik oldalon, másik oldalon itt a csőd! Teljes fertőzés! Hát azt mondták, ez önáluk rendbe van. Ha önáluk rendbe van, hogy tudjuk mi rendbe tenni? Azt mondták, hogy itt a Bayer cég, az ugye vegyi konzern, azoknak van egy szisztémájuk. Mi az? Az a szisztémájuk, hogy ők a hamburgi kikötőben is kiirtják a patkányt, és garantálják, hogy a Hamburg városának akkor köll csak fizetni, ha nem talál egy patkányt se. Mondom, pont hol van ez, én ezt meg akarom nézni. Tanulmányoztam ezt napokig ott a kikötőn. És képzelje, a kikötőbe nem volt patkány! Hihetetlen volt számomra. Létezik ilyen? Nincs patkány! Na, akkor elmentem a Bayerhoz, hogy van ez?... Megérkeztem Leverkusenba, abba az óriáskonzernba. Amiről csak annyit tudtam, hogy aszpirin – ugye? Volt az az egyszerű aszpirin, meg hogyha már dögrováson volt az ember, akkor anyám vette a drágábbat, amin a keresz volt rajta. Megbeszéltük, hogy akkor hogy kell ezt csinálni. Ők ezt tényleg ki tudják irtani. Igen, de kiderült, hogy a gyár nem vállalja, de tud mutatni egy pasast, egy ügynököt, aki megcsinálja nekünk. Na hol van az a pasas? Hát előkerült egy háborút járt, féllábú janicsár, aki őrmester volt ugye. A Lauff úr. Eljött a Lauff úr... ugye megszervezzük az egészséget. Megszerveztük. 66-ban már azt hiszem teljesen patkánymentes lett Bábolna. És 66 óta Bábolna mentes mind a mai napig a patkánytól. Ez a patkánymentesítés, ez ráncszakadt; ez nem volt találmány, megint kényszer alatt kellett kiizzadnunk. Olyan egyszerre nem ment, mert a Lauff úr is megszökött, kétszer is. Hogy ezt nem vállalja, ...ebbe itt ő belebukik. Oszt végül az öreg mégis valahogy megszerette a magyar bort, meg lövettünk vele őzbakot, ...Rákapattuk a dologra... És megcsináltuk. És kiirtottuk a patkányt. Hát ugye ez nagy dolog volt, mert egyrészt a patkány sok takarmányt fogyasztott, másrészt a fertőzést teljesen... kikapcsoltuk. Nohát aztán rájöttünk, hogy a többenél, ahova mi visszük a csibét, ott is ugyanez a gond. Megcsináltuk a rendszerét és kiirtottuk a patkányt a partnereknél is. Később kiderült, hogy a patkány a legnagyobb kárt a könyvkötőknél meg a nyomdákban okozza, ugye. Nagyon értékes dolgokat csinálnak ott, és a patkány keresztülfúrja. Megkerestek, hogy kiirtjuk-e? Csináltunk egy „irtórendszert”, és kiirtottuk. És akkor kiderült, óóó hát, hogy a Fővárosi Tanács épületében is sok a patkány. Ott is ki köll irtani. A Honvédelmi Minisztériumban is. Dehát a legcsúnyább a dolog a budapesti vágóüzemekben... Hát életembe olyat még nem láttam. Mert a csatornába náluk zsír rakódott le, és ez a zsír jól szigetel. Hát ott tényleg nagyon jól érezték magu-

kat, és ha éjjel ment be az ember, amikor állt az üzem, olyan eldorádó volt patkányban, hogy azt hittem, én többet nem eszek Pesten semmiféle fölvágottat. Ott is kiirtottuk. A Fővárosi Tanács elnöke akkor Sarlós István volt. S hát ha ráértünk, beszélgettünk; mindenről... többek között patkányról is, és kiderült, hogy Budapesten ők évente ötvenmillió forintot fordítanak patkányirtásra, és egyre több lesz a patkány. Hát miközbe ezt ott latolgattuk – mondom neki, hogy Te, nem lehetne azt, hogy Te összeraknál három évet, szóval odaadnád nekünk azt a pénzt, és akkor mi kiirtanánk a patkányt Budapestről. Ő benne van! Sarlós ilyen... gyorsan kapcsoló ember volt. Elég az hozzá, hogy megcsináltuk a szerződést! A fővárossal! Jaj, szidtak az emberek, és akkor már utólag én magam is... nahát, mert ugye Bábolnának lehet akármielyen baromfija, de megbukni a fővárosban lehet! Ilyen örütségbe belementem! Már megint olyan nagy nyomást teremtettem magam fölött..., hogy ilyenbe nem lehet vesztetni, csak nyerni lehet. Mert a vesztés, az végzetes. Tehát itt muszáj nyernünk, a budapesti patkánymentesítésben. Megcsináltuk! Megcsináltuk a költségvetést, mindent megszerveztünk Dunán innen, Dunán túl. Mert a Duna jó választóvíz volt. Budán kezdtük, hát miután a munkásszótálya képviselői zömében Budára települtek... Ezért hát az embereket volt, ahol... különösen ezek a magasabbrangú képviselők, ugye... Mert kiderült, hogy fizetni köll. Nem nekünk köllött, mi a fővárostul kaptuk a pénzt. De a főváros, ezek... ugye akkoriban már ilyen mechanizmus-szellemről áthatva, kiszorozták ezt és fizettek. És az akkor új volt, mert az ingyenes szolgáltatást ugye már sokan megszokták, és ebben a témában ez az első között volt, amikor azt mondták: fizetni köll! Igenám, de úgy azt nem lehetett, hogy mondjuk az esztergályos, az fizessen, s aki őt képviseli a szomszéd villába, az meg ne... Az úgy nem megy. Hanem annak is köll fizetni. Igenám, de az esztergályos csak a kis darabért fizetett, amelyben lakott, a szomszédnak meg a villáért is kellett fizetni, meg az udvarra is, sokat köllött fizetni. ... Szóval nagy harc volt. Nemcsak a patkányokkal, hanem pszichológiai harc folyt ugye. Hát ettől méginkább olyan helyzetbe kerültünk, ha most nem sikerül, hát ők megölnek bennünket! Muszáj, hogy sikerüljön! Nohát ez kegyetlen munka volt. Muszáj volt éjjel-nappal úgy megszervezni, hogy ez sikerüljön. Sikerült! Három év alatt megcsináltuk.

347/10

Eközben pedig a baromfi nőtt. Minden alárendeltségével együtt. Már az istállók épültek, meg az úgy nőtt... Pár év múlva észrevétlenül kitoréások voltak, hogy például a lovasok egy része azt mondta, hogy ő nem akar lovas lenni, baromfis akar lenni. Mit lehetett csinálni? Azt mondtuk, hogy akkor most nem esünk kétségbe, csinálunk egy lovasiskolát. Soha nem lett volna lovasiskola, ha nem mennek el ezek baromfisnak. Mindig a kényszer hozott bennünket valamilyen helyzetbe. Összeszedtük azokat a gyerekeket, akik kimaradtak minden iskolából, aztán taníttatni se tudták őket, ilyen nagycsaládok. Mi mindjárt azt mondtuk: azonnal fizetünk. Kap mindjárt pénzt, de hogy el ne verje ez a gyerek, tanuljon meg pénzzel bánni, hát hetenkint mindig adtunk neki 20 forintot, és a többi gyülemlett össze. Itt megtanult trombitálni, lovagolni. És hát eljöttek ezek az egyszerű emberek, mert ilyeneknek a gyerekek volt itt, hát azok elkönnyezték magukat. Nézték, hogy az ő gyerekek azért lett itt valaki. Jó lett ez az iskola – egyetlen illegális iskola Magyarországon, amelyik évekig tartotta magát. És akkor sokan, ugye a legilletékesebbek közül, ezt nehezen viselték, és mondták, hogy ezt valahogy legalizálni köll. Megnéztük, hogy mi a legalizálás útja. Hát a legalizálás útja először az, hogy van egyféle oktatási rendszerünk, amelyik egyféle foglalkoztatottságot is jelent – és megtanultuk, hogy ez fontosabb, mint hogy a gyerekek tanuljanak. Ezért nem csinálhatunk ilyen iskolát, ennek bele kell passzolni a megyei szakmunkásképző hierarchiába. S ha ott bepaszol, akkor lehet. Befogadott bennünket a megyei szakmunkásképző. És becsatolt bennünket a Tatai Mezőgazdasági Szakközépiskola kihelyezett tagozataként. Így kezdett működni. Kijártak a tanárok és elmondták, hogy miből kell vizsgázni,

mit kell tanítani. Hát abból kiderült, hogy az összes órát ezek elfoglalják olyan dolgokkal, amit az általános iskolába nem tanítottak meg. Hát erre mondtam: én arra nem vállalkozok, itt összehozok gyerekeket, eltartjuk őket, és mi tanítsuk arra, amit az általánosba kellett volna megtanítani. Hát azt ismételtessük vissza. Azt mondják, másképp nem megy! Ez a tanrend, ez a szabály – ha nem, nincs pöcsét! Őnekik egyetlennel volt mivel fenyegetni, az a pöcsét. Akkor szépen rábeszéltem őket, hogy ez nagyon fontos, és ez olyan fontos dolog, hogy nem is szabad másként csinálni. De! Sokkal jobb, ha innen ez az osztály bemegy Tatára, és ott csinálják. Nem köll kihelyezni. Szépen behelyeztük. Mikor ez megtörtént, akkor egy év üres maradt. A következő évben megkezdjük újból a régi illegális iskolát, ez működik most is még. És mi szebb oklevelet adunk, mint ők. Azoknak nincs nyomdájuk, nekünk pedig van. Megtervezzük, nyomda nyomja, oklevelet kap, pöcsétünk is van, aláírjuk. Igaz, hogy nem ér semmit, de föl lehet akasztani, és ugyanannyit ér gyakorlatba, mint a többi, mert azt is csak fölakasztják. S az értékmérője ennek az, hogy megveszik tőlünk a gyerekeket. Tudniillik ami összerakódik így költség, ha két év előtt elmegy a fickó innen tőlünk, akkor neki vissza kell téríteni. Hát ez egy kicsit az, amivel fogjuk. Ha nem megy el, akkor ingyen van. No most ezt előre, különböző téeszék kifizetik. De a mi embereink azt mondják, minek ez az iskola? Hát nekünk nem köll évről évre ennyi, és mégis képezzük, és utána meg elcsalják tőlünk, hát akkor hagyjuk már ezt abba. Mondom: Nem! Nem hagyjuk abba! A világ legjobb bótja, hogy én kiszlektálhatok évente 20–22 gyerekből kettő-hármat, amelyik ittmarad. Ha a többi megveszik tőlem, akkor még mindig jót tettem a többinek, mert az mind Bábolnára köszön vissza. Az nekünk a kihelyezett káderünk.

348/1

Ebbe az egész légkörbe beágyazva kellett a baromfit továbbvinni. És hát ugye ez a baromfi aztán mégiscsak a rangjára került. Még a Bábolnai Napokon is. Mert ugye magasrangú idelátogató embereket szervezgettek a szakmai vitákra. Az egyik ilyen magasrangú ember, azt mondta, hogy meg akarja ezt a baromfit is nézni, ha már itt van, és ha alkalom van, hogy hogy van ez. Kimentünk vele Ölbőre – ott kezdtük mi a baromfit –, és amikor az ölbői baromfit megnézte, nem volt semmi megjegyzése... semmilyen állásfoglalása, vagy gondolata. Gondolata biztos volt, csak nem közölte. Két megjegyzése volt visszafele. Az egyik, hogy látott üvegcserepeket az egyik helyen, ahol az ablakot bevágták és ottmaradt az üvegcserep. Mondom: ez igaz, tényleg, össze fogjuk söpörni. A másik, hogy látott kukoricaszemet elszórva ott. Ez is igaz volt. Ez ténykérdés, hogy az egyik zsákból valamennyi az istállónak az elején ki volt borulva. Mondom: Igaza van, azt is össze köll söpörni. Ez a két megjegyzése volt. Ez már egyféle minősítés is volt. Tehát az üvegcserephez volt az egész baromfi minősítve. A szakmai közvéleménynek nem kellett más... Volt ezeknek fülük, hogy értsék ezt. Nem tellett hetekbe, máris komolyabb kritikák érték ezt, hogy egyáltalán szabad-e ezt ilyen ipari módon csinálni? Vagy szabad-e ezt a mezőgazdaságon belül csinálni? Nem volna-e jobb ezt a városokba megcsinálni, ehhez nem kell mezőgazdasági üzem. S miután akkor volt élelmiszeripari minisztérium is, akkor már sokan azt mondták, hogy ahhoz a minisztériumhoz tartozik... mert a pékségek is oda tartoznak, ez ugyanolyan. De ne zavarja a mezőgazdaság rendjét, amelyikbe vetésforgó, meg sok kialakult dolog van. Akkor tehát már ért kritika, ilyen jellegű. Közbe hát meg kellett védenünk a baromfit, hogy hát ezt a mezőgazdaságon belül kell csinálni. Mert a takarmány innen származik, a trágya ide kerül vissza, ... Hát azután következett persze a mi váltásunk is. Akkor kezdtünk a Lohmannéktól... megcsináltuk azt a szabálytalanságot, durva szabálytalanság volt, és ezt is ezzel a Keserű Jánossal, aki akkor már miniszterhelyettes volt, együtt csináltuk, hogy hoztunk egy istállót, amit a Lohmannéktól vettünk. Vettünk egy istállót. Eternit istállót. Kívül eternit, belül internit, és össze lehetett szerelni. Itt lent áll az istálló most is. Ez volt az első előregyártott istálló Magyarországon. A szabálytalanság az volt, hogy se devi-

za, se szerződés, semmink se volt még. Pénz az főként nem volt rá. Szóval itt volt az istálló és nem volt kifizetve. A Lohmann úgy ránk való tekintettel küldte. Megcsináltuk, működött. Semmit... mindent szabálytalanul csináltunk. Hát ugye engem csak akkor... szóval nagyon... a fegyelmet a Keserű Jancsi kapta, mint miniszterhelyettes, az akkori miniszterelnök külön erre gondot fordítva, nagyon keményen... nem tudom mit csináltak vele, fegyelmet, mi mindent kapott. Én kisebbet, mert ugye én a végén voltam. Ugye? De ez egyet jelentett, hogy aztán most hallgassunk el, és ne irritáljuk az építőipart, hogy mi még istállót is, előregyártott istállót is hozunk itt. Micsoda örület ez! Ugye? Meg egyébként is majd szabványok szerint, a magyar szabványok gazdája építi... ők úgy se engedélyezik. Hát állt az istálló, hát megvolt. Mondtuk: Lebontsuk? Le kell bontani! Mondtuk: Azt el köll határozni! Nem adták ki a határozatot. Azóta sincs határozat. Az istálló azóta is áll. De ebből jött a következő... és ez a botrány, mint a lavina nőtt, ebbe az építkezésbe. De ezzel párhuzamosan azonnal jelentkezett önmagában még egy botrány, hogy ez ablaktalan istálló. Teljesen ablaktalan is volt. Végig kellett játszani őszt, tavaszt – fénnel. Tehát egy teljesen új technológia. Hát mikor ezt megmutattuk a Fehér Lajosnak – aki hát akkor a fő ember volt a pártban a mezőgazdaságban, és a mi fő támogatónk is –, hát ezt már nem tudta elviselni. Azt mondta, hogy ilyen örültséget, tudom hogy felakasztanának... így nekem esett. Mindennek elmondott. Az volt a szerencse, hogy úgyse... olyan gyorsan beszélt, hogy az ember a felét se értette. De azt tudtam, hogy nagyon le vagyok tólva. Hát ablaktalan épületbe akarok állatokat vinni... Borzasztó nekemesett. És, hogy erről a hülyeségeimről szálljak le, mert ő ezeket... Ő támogatja az új dolgokat, a modern, de a hülyeségeket hagyjam. Hát nem tudtam mit csinálni. Itt aludt, és akkor egy trükkkel... trükkhöz folyamodtam. Én akkor ott laktam, itt szembe, az volt az igazgatói lakás, egy nagy padlása volt, és azon a nagy padláson, maszek alapon – a feleségem nem dolgozhatott ugye a vállalatnál –, tyúkot tartott a padláson. Ő etette őket, minden... a tojáást vitte Győrbe, eladta a piacon. Másnap a Fehér Lajost fölvittem a padlásra, megmutattam neki, hogy hol vannak... A padlás? Tyúkok? Hát te örült, minden ember az udvarán tartja, csak ő a padlás. De, azt mondtam... Meglátta feljöve a padlásra a tyúkot először... hát előtte nagyon nekem esett, de azért megtette, hogy eljött velem, megnézni. Hát ott az aszszony tájékoztatta a Fehér Lajost, hogy ő a gazda itt, ezen a padlás. Hát aztán lejött: Barátom, de jól megcsinálta ez az asszony... Valahogy megbékélt ott a lakáson. Megittuk a pálinkát, minden. Ezután muszáj volt kibékölni. Azt mondta, hogy béküljünk ki. Ez volt a szavajárása: Béküljünk ki! Ezt máshol is lehet csinálni, mit gondolsz? Persze. Hát most gondold meg, ha az én padlásomon lehet, akkor lehet ezt a tehénistálló padlásán is. Te örült! A tehénistálló fölött, a tehén fölé! Ott meg lehet csinálni, hát miért ne lehetne. Ha itt megy, akkor a tehénistálló... Uuuuu... tehénistálló. Persze. Hát azt mondja, még egy kísérletet próbáljatok meg, hogy megy-e. Ez a kísérlet úgy folytatódott, hogy elmentem a megyeiekhez. A vasmegyeieknek voltak ezek a típusistállók. Százas tehenészet, most is megvan még. Beton volt a padozata a padlásnak, ugye a fedém... S ehhez most ilyeneket kerestem, mert a másikat eláztatjuk, hogyha el kell kezdeni mosni. És a vasmegyeieket rádumáltuk. S akkor ott a vasmegyeiek, ezek a megyei vezetők, ezek... mindenki, ez úgy tetszett nekik, hogy ez új dolog. A járási első titkárnak is. Nagyon fontos emberek voltak ezek akkor; hogy ezek adják-e magukat hozzá? És adták magukat, támogatták. Így kialakult Vasmegyében a vasmegyei istálló-program. Aztán ahány istálló volt, az elterjedt úgy, mint a tűz, utána az egyik helyen ment, lett pénz belőle, másik helyen még ment, lett pénz... ez a sok zsvány téeszelnök ugye elment, hogy ő pénzt tud csinálni. Nahát ez is utal arra, amiről beszéltünk, hogy az ipar meg a mezőgazdaság. Itt bele voltak szorulva ezek, ugye ezek a téesz elnökök... meg ezeknek talán volt kicsit több szabadságuk is, mint az ipari embereknek, abba, hogy periférikusan voltak, nem vették észre, szóval előbb lett pénz a kísérletből, mintsem hogy megfúrták volna.

És egyre szélesedett ez a játszma. Mert utána a gépiparral kellett megküzdeni. Mert el kellett kezdeni etetőt gyártani, itatókat gyártani, gépeket gyártani. Ez pedig ugye külön gépipari tevékenység volt. Régen pedig ugye voltak ezek az országos nagyvállalatok, akiknek ez volt a külön jogrendjük, hogy profilírozva voltak, nem volt szabad másnak beleavatkozni. S akkor mind azzal védekezett, hogy profilgazda. Ez nem volt érv! Ez csak egy ilyen monopolisztikus hatalomlobogtatás volt. Hogy mi nem gyárthatunk ilyent! – A Lohmannéknál megláttuk az olajkályhát, ott azzal fűtöttek... az anyját, vettünk egyet. Csak egyet! És utána ajánltuk itt mindenkinek, hogy gyártson. Az ipar elküldött a fenébe bennünket, hogy ugye ő ilyen semmit nem gyárt... Nagy sorozat!... Hát ugye akkor nálunk az volt... Na de mit csináltunk? Levettük, odavittük a műhelybe, leültünk az emberekkel, odatettünk egy demizsont, hogy mégis valami biztassa őket. Körülültük az olajkályhát, hogy mi ilyet csinálunk. A mi műhelyünkbe! Hát ugye ezek a gépészkomák, ezek körülülték. Hát lelkesedés volt. Most képzelje el, ezt a bádogot fakalapáccsal egyengették. Az akkori állami gazdaságok főigazgatója idehozta a miniszterhelyettest, hogy nézze meg, hogy itt Bábolna milyen örületbe kezdett: Olajkályhát ezek a fakalapácsos fickók csináljanak! Hát ez örület ugye? És ebből az olajkályhából lett... mert utána megtanultuk gyártani, utána ebből csináltak ipart, csak akkor már nem ilyen volt az alakja, hanem meg volt kicsit így változtatva, úgy változtatva. Annyi olajkályha lett ebben az országban, annyifélét gyártottak, hogy már templomokat is fűtöttek, nem csak istállókat, meg a legkülönbözőbb helyiségeket... Beletorkollott ez abba az időszakba, amikor erre szükség is volt, meg olaj is volt, meg kedv is. Tehát a baromfi az sok mindent hozott... De akkor szembekerültünk a gépipari tevékenységgel... Tehát annyi irritációt termeltünk ki, és annyi ellenszenvet, és annyi érdekltséget törtünk itt össze, hogy ezek mind valahol lesték, hogy hol nyújtsák be a számlát. Arra számoltak, mikor rogyik össze ez a Bábolna. Mikor rogyik? Most! Megjósolták: Most! Egyszer azt mondták ezért, aztán azt mondták pénzügyi csődbe kerülünk. Sok minden volt. Hát abba volt is ugye mindég igazság is. Mert amikor azt mondták, hogy pénzügyi csődbe kerülünk, akkor annyi volt az igazság benne, hogy mi túlpörgettük magunkat a hitelfölvétellel. Beruházási hitelekkel. És tényleg, senkinek se volt annyi hitelállománya, mint nekünk. Félelmetes nagy hitelállományunk volt. De szerencsénkre ez akkor volt, amikor elkezdődött... Szerencsés időben voltunk, mert különben pénzügyi csődbe kerültünk volna. Amire mások elkezdtek hitelt fölvenni azok már a kritikus időbe mentek be, amikor a kamat fölfele ment. Mi még olcsó kamatért vettünk. Mások akkor vettek, mikor fölfele ment a kamat. Mi akkor már visszahúzódtunk. De azért szerencsénk is volt. Mert rengeteg ilyen dologgal: pénzügy, ipar, építőiparral ütköztünk végig, és egy óriási irritációt teremtettünk, szintén valahogy nem mértük föl a veszélyeit. Mert ha egy picit megálltunk volna, és fölmértük volna, hogy mekkora veszélyek vannak ebbe: egy kicsit tudományosan, egy kicsit tervszerűen, ennek az irritációnak a ránczúduló terheit és megálltunk volna, amit sokan ajánltak: Hogy álljunk meg, gondolkodjunk, nem lehet ilyen tempóban menni, lassabban... Ha ezt megcsináltuk volna egyszer is, akkor a hitünk dőlt volna össze, és akkor tényleg összedőlt volna az egész baromfiprogram is, meg egész Bábolna.

349/1

A Lohmann cégnek hivatalosan fölvetettük azt, hogy szeretnénk szorosabb kooperációt kialakítani. Nemcsak a szaporítást, hanem valami közös tenyésztést, egyfelől; és ennek alapján valami piacot nyerni a tőkés piacon. Tehát nemcsak vevők akarunk lenni, meg éppen kiegyenlíteni a bevételt, hanem szeretnénk többet is. Hát ebbe ugye mondják meg, hogy mit lehet csinálni? Hát a cég ódzkodott ez elől, mert az ő saját piacairól van szó...

De ezzel párhuzamosan dolgoztam én ilyen félig-meddig privát helyzetbe is, és a cégvezetőt négyszemközt próbáltam győzködni, hogy ezek a családi birtokok, ezek előbb-utóbb odavezetnek, hogyha kialakul egy team, ilyen fiatal emberekből összejött csapat és fölépít egy ilyen vállalatot, akkor öneki semmi köze sincs hozzá, hanem a tulajdonos rosszul nevelt gyerekeinek, meg elkényeztetett gyerekeinek lesznek a tulajdonosok. Akkor ez miféle rendszer ez?

Énnekem van egy ajánlatom: Ha maga kilépne a cégtől, kiléptetném még ezt a genetikus, meg azt... tehát a legjobbakat, csinálnának egy vállalatot, és mi csinálunk egy együttműködést és konkurrálnánk a Lohmannal. Hát el tudja képzelni, hogy egy cégvezetőnek ilyen bevág az ember! A német morál, meg... De azért odáig eljutottam, hogy éjszakákat vitatkoztunk. Elutasított mindig, de vitatkozott. Tehát a... benne volt a vitába legalábbis.

A következő hónapban Nágel lemondott az öt illető vállalati, tehát a végrendeletből származó vagyonról, megmondta a családnak közjegyző előtt, hogy nem kéri ezt. És egyidejűleg a fölmondását is odaadta.

Kemény idő következett. Mert hát kiváltunk ugye a Lohmann egész hálózatából, pedig nagy kiterjedt hálózata volt Európában, a Közel-Keleten. Elmentünk a fő cégvezetővel együtt ketten, és mindenütt bejelentettük, és azt mondtuk, hogy mi most konkurrálni akarunk a Lohmannal, és legyenek a mi partnereink. Hát el tudja képzelni, hogy hogy néztek ezek ránk. Mi? Magukkal magyarokkal? Hát ezt a Nágelt elnevezték mindenféle hazaárulónak ugye. Ami ilyenkor szokott lenni... meg... Nehéz volt az első éveket fölépíteni.

Nem értettünk mink ehhez; ez is egy szakma, ez a külkereskedelem. Hát ettől való félelmünkben, a korábbi külkereskedelmi vállalatától, a Terimpextől azt a részleget, amely korábban a mihozzánk átkerült profillal foglalkozott, azokat egy az egybe áthívtuk ide. Aztán itt a földszinten letelepítettük őket, és azt mondtuk, csinálják ugyanazt, mint eddig, mi majd tanuljuk. Csakhamar kiderült, hogy hát ezekről az emberektől el kellett köszönni. Ezek hivatalnok módján, itt beültek és hát ugye a felsőbb régiókból köszöntek a többieknek, de azt nem ismerték föl, hogy itt most az előnyük pont abból származik, hogy megismerhetik a terméket, amit el kell adni. Hát itt az udvarra ki köll menni, itt a ló, meg kell tanulni: ez a ló, ezt akarjuk eladni, és ennek a patája ferde, ennek a lépése rossz, annak a füle hosszú. Ugye? Ezt mind tudni kell a lóról. Na most ezt ők... ehhez nem voltak hozzászokva, hogy odamenjenek. A ló bűdös is, meg hátha rúg is. Nem. Hanem ők ugye bonyolítanak, meg... el is nevezték, ahogy kialakult nálunk a külkereskedelemben, hogy ilyen, hogy bonyolító, üzletkötő. Csináltak maguknak rangot, meg valamit... És oda, abba az irányba, hogy minél jobban elhatárolódjanak ettől. És ezért muszáj volt elköszönnünk ezekről az emberektől. Hát az elköszönésbe aztán megint önmagunk szorítójába kerültünk. Most akkor hogyan tovább? Hát ezekről szépen elköszöntünk. De most akkor mit csinálunk? Hát akkor történt az, hogy éppen Kubában töltött gyakorlatról jött vissza az egyik fiatal állatorvosunk, aztán leültem, hogy mit tanult ott? Azt mondta nekem, hogy a nyelvet. Ez volt az első... ő a nyelvet tanulta. Huuu. Na ez az én emberem, hát ez tud nyelvet. Akkor mondtam neki, hogy te leszel a mi külkereskedelmi irodánk vezetője. Hüüüü. Ő állatorvos, csak ezt ne, csak ezt ne! Csak ódzkodott égre-földre. De addig dumáltam, míg rászedtem.

Ez aztán összeszedett maga mellé ilyen... mi embereinket. Hát azzal az előnyvel indult ez, hogy ezek benne éltek a termékbe, értettek hozzá. S ha idejön egy külföldi ember, és leül, akkor ezekkel mindjárt más hangvételben tudnak... és más a bizalom, ha egy állatorvos akarja neki eladni a lovat, mert az tudja miről van szó. Mintsem, hogy valaki leül és azt mondja, hogy ő majd megkérdezi – mindig meg kellett nekik kérdezni valakitől. Olyan külkereskedő társaságot sikerült tehát itt kialakítani, akik mind már valahol baromfiólban bepizkolódtak, már tollas is volt a hajuk – szóval ismerik a terméket, a terméket el tudják adni, azért mert tudják, hogy mi az a plusz ebben a termékben, szemben a konkurrenciáéval. Hát ez az előny kialakult, borzasztó nehezen. Mert ugye olyan fiatal embereket kellett megbízni ezzel, az egyébként kritikus területtel, külföld... mindenféle vonatkozásban kritikus, hogy fáztam tőle nagyon, hogy itt most... innen disszidálni lehet, lehet gazemberiséget is sokfélét csinálni, és akkor megvádolnak: lám, most rábiztuk ezt és nem tudnak tisztességesen még viselkedni se. Hát azt mondhatom, hogy egy jó garnitúra alakult ki.

Az embereim közvetlen kapcsolatba kerültek a piaccal. Nemcsak azok, akik itt most bonyolítják, hanem maguk, akik dolgoznak is benne. Mert úgyannyira összefonódik, hogyha most lemennek az osztályozóba, a tojás osztályozóba...

...akkor ott mindenkinél megtalálható a névjegy. És ez a névjegy nem azért kell, mert az ismerőseinek kell adni, hanem beteszi a tojáskartonba, ami azt jelenti, hogy azon a címen vissza lehet követelni, ha Bagdadban rossz kelés van, és az a partner azt mondja, hogy rossz a kelés valamiért, megnézi a mi emberünk, hogy mitől, és megnézi, hogy ki csomagolta be. Ugye? És akkor meg van személyesítve. Tehát ennyire a tojásosztályozó lány kapcsolatba van a piaccal. Én híve vagyok annak, hogy azok a vállalatok, amelyek nem csak egyszerűen valamiféle gazdasági egységek, hanem tényleg vállalatok, és érettek rá, azoknak minél szélesebb körbe külkereskedelmi bonyolítási jogot is meg kellene adni. Én ezt a kettősséget tarthatatlannak tartom, hogy valaki eladja, valaki megcsinálja. Ez így tarthatatlan. Mi az amit én megtanultam ebből? Konkurrenciával szemben nekem mi lehet az előnyöm? Csak az lehet az előnyöm, amennyivel több gondolatot építék bele a termékbe, s amennyivel több gondosságot fordítok rá. Ezt a kettőt tudom eladni.

Fontosnak tartjuk, hogy különböző együttműködések alakuljanak ki. Hej, rengeteg kezdeményezésünk volt. A közös vállalatok ottani telepítése, közös vállalatok itteni telepítése. Rettenetes nehéz dolog ez. Még kint, tőkés országban telepíteni egy közös vállalatot, az kisebb gonddal jár. Már van tíz éve vagy tizenöt éve a Protinas cég, amit odatelepítettünk, és látjuk, hogy az az ottani mechanizmus szerint működik, de a mi normáink szerint akarjuk azt ellenőrizni. Hát ugye itt már feszültségek vannak. Nem azért, mert a mienké szigorúbb – ellenkezőleg. Megtanultuk mi, hogy ott az adóellenőrzés mennyivel keményebb, szigorúbb, mint a mienk. A mienk inkább bonyolultabb. Bonyolult, komplikált, sok presztizzsel tűzdelt. És ezt akarjuk mi ottan ráhúzni. Ezt a mi partnerünk nem érti. Az egész mechanizmusunk is ütközik. Mert ő úgy gondolkodik, hogy az ott keresett pénzt, azt azonnal visszaberuházzuk. Minálunk ez nem így van. Az ott keresett pénz, azt adja először ide, ha ideadja, akkor a magyar szabályok szerint ugye elvonják, lekicsinyítik fejlesztési alappá ezt a jövedelmet, és akkor ezt a fejlesztési alapot vihetem neki vissza. Hát ezt ő nem fogadja el. Azt mondja, ő beteszi a felét, akkor tegyem én is bele. Azért ez már egyszerűen nem mehet tovább vele szemben. Tehát itt egy sor dologra nem vagyunk fölkészülve. Mondjuk ez itt megy, de a mi komplikált, provinciális gondolkodásunkkal akarjuk kifelé irányítani a mi dolgainkat, holott igazodni kell kifele és nem irányítani kifele.

Most az egyik amerikai céggel, az Ely Lilly-vel egy ilyen közös vállalat létesítésén dolgoztunk; úgy három évig kellett dolgoznunk, míg összeegyeztettük az ottani jogszabályokat az ittenivel. És végül lett egy ilyen könyv a szerződésből. Mikor én a Lilly elnökével leültem egy ebédnél, akkor tudtam, hogy az elnöknek kevés az ideje, fogtam az előttem lévő cetlit, ezt a papírt, összehajtottam, és mondtam, itt írjuk föl, hogy mibe működünk együtt. Mondta: Maga evvel egyet fog érteni? Nem, majd közbeszólók. Úgy van. Leírta, itt van a cetlin. Úgy mentem aláírni ezt a szerződést, hogy ezt a nagy... ezt nem olvastam, semmit belőle. Nem is érdekel, nem is fogom elolvasni. Én aláírom. Már jópárszor aláírtam, mindig. De ez a cetli, ez itt van, tudom mit akarok. Ahhoz egy fél óra elég volt, ehhez három év kellett. Most jutottunk el odáig, hogy most csinálhatjuk. De ebben nem csak mi vagyunk sárosak... az amerikai se volt egyszerű. Ott is volt egy sor komplikáció, különösen az utóbbi időben, amikor már minden technológiát néznek, meg féltének, meg komplikálnak... mit tudom én. Egyszerűen a közös vállalat az nem olyan egyszerű, mint az a felszínen kinéz. Rendkívül nehéz összeegyeztetni, az érdekeket, a szabályokat, a mechanizmusát is és mindezekben belül olyan bizalmat teremteni, hogy ez működőképes legyen.

Szükségünk lenne arra is, hogy ilyen jellegű együttműködések létrejöhessenek a KGST-n belül is. Hát abba meg egy év óta dolgozunk, egész magasrangú támogatással szlovák részről, de nagyon nehezen tudjuk megteremteni. Nehezebb még, mint a tőkés piacon egy közös vállalatot. Olyan komplikált helyzetbe keveredünk lépten-nyomon. De azért akarjuk! És még mindég bízom, hogy lesz is belőle valami.

Ha nekem egyszer volna hatalmam, akkor azt egyetlen dologra használnám föl, azt mondanám, hogy mindenki, aki vállalat vagy valamilyen cég jogosítványt akar – vagy ahogy régen mondták, iparendélyt akar –, hogy valamit csináljon, akkor én mindegyiket fölcsóltanám, és annak adnék engedélyt, aki meg tudja jelölni a két legfontosabb konkurensét. És ha azok megfelelő komolyságúak, akkor adnék engedélyt. Ahol ez nincsen, ott nem engednék termelni se. Ennyire fontosnak tartom a konkurenciát. Egyik kiemelkedően fontos hajtóerőnek tartom ezt az egészet. És erre jellemző volt a mi baromfink is. És jellemző volt végig a magyar mezőgazdaság, hogy itt azért a konkurrencia nem lett leszorítva. Hanem belekezdhetett és bele is kezdett mindenki – több-kevesebb sikerrel meg botladozással, de nem egy ilyen süvegbe ment mindig, egy piramisrendbe, hogy ellátási felelős, meg mindenféle ilyen külön körülbástyázott jogokkal, hanem aki tudja jobban csinálni, az csinálja jobban.

Régen, amikor még a Nágellal a Lohmanntól mentünk a Terimpexhez – bevittek bennünket egy tárgyalóterembe. Le köllött ülni és megvárni a tárgyaló elvtársat. Amikor megjött, letette az öngyújtót, letette a cigarettadobozt, letette a noteszt, amibe mindent föl kellett írni; ezeket a termelési eszközöket – és akkor utána üdvözölt bennünket. A kincstári szöveggel, amit már kívülről tudtunk. Utána megkérdezte, hogy „Bitte schön ein schwarz kaffee?”. Ezen már a németek nevettek mert a német nyelven azt, hogy fekete kávé, nem érték, mert miért „schwarz”? „Schwarz” a kávé. Akkor ezen már elszórakoztak. Akkor megkértük a kávé. Akkor bejött a Mari néni fehér köpenyben, elnyűtt cafranggal, visszatérve az eleje, meg foltosan, és akkor letette. Ugye a Mari néni, az úgy tette le, mintha éppen ledobta volna. De a tárgyaló Misi nem mert neki szólni, mert azt mondta, hogy az a szakszervezeti bizalmi, arra vigyázni köll. Azt nem... Az, hogy nem tette le rendesen, az az ő dolga, de... Hát ilyen módon aztán kezdtünk tárgyalni. A Misi mindig kiszaladt a főnökéhez megmondani, hogy most azt mondták ezek... a bűdös imperialisták. Az meg megmondta neki, hogy harciasan vissza. A Misi prémiuma pedig azon függött, hogy mennyit tud

lealkudni. Mivel hogy a doktor Nágel fölismerte – a Lohmannéktól –, hogy ennek alkudni köll, akkor ő már mindjárt belekalkulálta, hogy hogy alkudjon. Azt mondta, hogy a tyúkoknál nem enged, mert a nőneműnél ugyanott változatlan az ár, de a kakasoknál leenged neki öt százalékot. Olyan boldog volt, hogy: 5 százalékot kerestem főnök! Csak azt nem vette észre, hogy kakasból ugye egy van, tyúkból tíz. Mert csak a tizediknek az ötjét kereste meg, ugye. De ezt nem értette, meg nem is volt neki fontos. No ott tehát inkább a hűségét, a harciasságát kellett bizonyítani, ez pedig most már nem elég a külkereskedelemhez, hanem mondom, a másik kell, hogy mennyi gondolattal van több. És azt ki tette bele? Az tudja jól eladni, nem aki nem is érdekelt. Hát én abban látom a mi nemzetközi nyitottságunkat – ami ellen nem sokat tehetünk, mert nyitott gazdaságunk van és nekünk akkor megy jól, és akkor megy jól a hazai partnereknek, ha sokat adunk el külföldre, mert akkor kénytelenek vagyunk ugyanazt a színvonalat itthon is tartani. Ezért tehát az ilyen külkereskedelmi orientációkba a kutatás, fejlesztés, termelés, eladás – az egy. Nem külön kutatóintézetek vannak... fehér köpenybe, akik a mennyekbe föltalálnak valamit, tehát külön a gyakorlat, aki termel, és külön egy harmadik, aki földolgozik, és külön egy másik, aki elad. Mert ez a tagoltság garantáltan csak szubvencióval teremti, egyre nagyobb szubvencióval, piacot. Ha ettől a szubvenciótól meg akarunk szabadulni, márpedig a társadalomnak ez az egyik legnyomasztóbb terhe; akkor ezt meg kell fordítanunk. No most már csak az a kérdés, hogy mi a fontosabb nekünk? Szubvencióktól megszabadulni és piacot nyerni? Vagy a mi presztizsünket élni – de szegényebben.

A szociológia negyven éve Magyarországon

(1945–1985)

A társadalomtudomány fejlődésében közreható tényezők három pontba csoportosíthatók: – a társadalom folyamatainak történeti sajátosságai; – a tudományok, különösen az érintett tudománycsoport elméleti-módszertani fejlettsége; – a társadalmi-történelmi feltételeket értékelve-közvetítő politikai rendszer és politikai kultúra.

Aligha kétséges, hogy e három tényezőcsoport közül az első kettő lényegesebb és tartósan ható, ám a harmadik csoportba soroltak is képesek – igaz csak időlegesen – az előbbieket hatását felerősíteni, deformálni vagy éppen közömbösíteni.

A magyar szociológia fejlődése világosan példázza az imént vázolt három tényezőcsoport jelentőségét; fejlődésének sajátosságai, fordulatai e hatások elemzése nélkül aligha lennének megérthetők.

I.

Azoknak a folyamatoknak sajátos jellege, amelyek a magyar társadalom alakulását az utóbbi csaknem két évszázadban meghatározták, a kelet-európai régió társadalmainak – köztük a magyarnak – a régió perifériális jellegéből következő történeti megkésettiségre, „másságára” vezethető vissza. Ez magyarázza ugyanis a történetileg állandóan jelenlevő kényszert a centrum társadalmi, gazdasági, kulturális feltételeiből adódó kihívások „megválaszolására”, a centrumhoz való adaptációra, a reformokra, sőt a centrum utolérésére. Mindezek a sajátosságok és következményeik világosan megmutatkoztak a modernizáció akut feladatával összefüggő folyamatokban és jelenségekben a 19. századtól kezdődően.

Így a modernizációs folyamatnak a 19. század utolsó harmadára és a 20. század első másfél évtizedére tehető nekilendülése – amelyben jelentős külső gazdasági tényezők működtek közre, és erősen hatott a nyugati polgári fejlődés mintája is – a szociológia számára Magyarországon is elvileg kedvező társadalmi körülményeket teremtett.

Ám éppen a megkésettiségből és másságból adódó strukturális következmények, amelyek a politikai rendszer meghatározó tényezőiként a nagypolgárság mellett a feudális jellegű földbirtok érdekeit tartották életben, azt eredményezték, hogy sem a politikai rendszer, sem a történetileg kialakult politikai kultúra nem tette lehetővé a hivatalos ideológia és tudománypolitika számára a szociológia elismert, hivatalos egyetemi tudományként való el-

fogadását. Így azután az ebben az időben mégis létrejött radikális polgári szociológia – már pusztán az elmaradott valóság kritikai bemutatásával és a centrum polgári fejlődésének mintaként való felfogadásával – hangsúlyozottan *ellenzéki* tudománnyá vált. Ebből az is következett, hogy kevésbé tudott lépést tartani a korabeli szociológia általános elméleti és módszerbeni fejlődésével, egyre inkább uralkodóvá vált benne a közvetlen politikai célokat szolgáló publicisztikai jelleg. Ezzel azután bizonyos értelemben hagyományt is teremtett a magyar szociológia későbbi fejlődése számára.

Lényegében hasonló társadalmi és politikai kontextusban bontakozhatott ki a magyar szociológia a két világháború között is, azzal a különbséggel, hogy egyrészt az 1918. évi polgári és az 1919. évi proletárforradalom bukása után mind a nyugati-polgári, mind pedig a szocialisztikus fejlődés útjának lehetősége kizártnak tűnt, másrészt pedig a szerencsétlen koncepciójú és tragikus következményekkel járó trianoni békeszerződés következményei – gazdasági, társadalmi és politikai értelemben egyaránt – lelassították és visszafogták a korábban nekilendült modernizáció folyamatát. A magyar társadalom változatlanul szükséges átalakulásának feladatában a külső minta jelentősége csökkent, az ország társadalmi rendjét megkérdőjelező legnagyobb hatású tudományos és politikai mozgalom pedig a társadalom legelmaradottabb szegmentumának – mezőgazdaság, birtokviszonyok, parasztság, falu – átalakítását látta a legfontosabbnak. Ezzel függött össze az is, hogy ezt az átalakulást a szociológia is az endogén tényezőkre építve, sajátos belső minta alapján kívánta elősegíteni. (Megjegyzem, hogy ez volt az első eset a magyar társadalom fejlődésében, amidőn a belső, az endogén tényezők nem védekező, ellenálló szerepet kaptak a külső mintával szemben, hanem sajátos *mintateremtő* jelentőségük lett.)

A két világháború közötti szociológia sok szempontból differenciált volt ugyan, de legjobb művelői a negyvenes évekre már felismerték, hogy akár a mezőgazdaság, a parasztság, a falu problémáinak megoldásához az *egész* társadalom átalakítására van szükség, eljutottak a külső erők és az endogén tényezők *együttes* jelentőségének felismeréséig, sőt a szocialisztikus fejlődés elfogadásáig. Ennek a szociológiának máig is érvényes eredményei születtek, elegendő talán csak Erdei Ferencnek a parasztságra, a magyar településstruktúrára és különösen a társadalom tagozódására vonatkozó munkásságát megemlíteni.

Új helyzetet teremtettek a szociológia számára is a nagyvenes évek közepétől megindult nagy jelentőségű társadalmi változások, amidőn egy-két évre úgy tűnt, hogy a marxista társadalomelméletre alapuló szakjellegű szociológia alakulhat ki, részben Szalai Sándor rövidéletű tanszéke körül, részben a két háború közötti szociológia legjobb hagyományaira épülve. Ám a politikai koalíció felbomlásának körülményei között, a szocialista társadalom építésének első időszakában – az önkényes és a törvényességet megsértő politikai vezetés elhatalmasodásával – a szociológiai kutatások lehetőségei is megszűntek.

A magyar szociológia fejlődését ettől az időszaktól kezdődően három szakaszra oszthatjuk.

II.

Az első szakasz jellegzetessége a szociológia átmeneti, de teljes kiiktatása a tudományos életből. A szocialista társadalom fejlődésének e kezdeti éveiben, az Európában kialakult történeti helyzetben a politikai vezetés elegendőnek látta a Szovjetunióban akkorra kialakult gazdaság- és társadalomépítési modell közvetlen átvételét, anélkül, hogy a magyar társadalom gazdasági és társadalmi feltételeit, történeti és kulturális stb. adottságait elemezte volna. Ilyen helyzetben jelentős mértékben funkcionális lehetett egy leegyszerűsített társadalomelmélet is, amely egyébként a dogmatikus elmélet formájában készen is állott. Magyar művelői sem fejlesztették tovább ezt a dogmatikus társadalomelmélet (talán csak Molnár Erik egy-két írása kivétel), amelynek elterjedésével a marxizmus leegyszerűsített felfogása vált uralkodóvá a tudományos gondolkodásban. Ennek az lett a következménye, hogy a társadalomelmélet kevésbé a konkrét valóság feltárására alapozva fejlődött, sőt merevvé válásával bizonyos fokig éppen a valóság megismerését és megértését tette nehezzé. Így akut veszéllyé vált a Marx által elítélt „kategóriák uralma”, kialakult az elvek abszolút dominanciája, amely egyaránt veszélyes a tudomány és a politika számára. Az előbbi számára azért, mert a megismerés akadályává válhat, az utóbbi számára azért, mert *másként láttatja a lehetőséget*. (Márpedig a helyes és lehetségesnek gondolt összebékítése a politikában rendkívül fontos.)

A változást és ezzel a második szakasz kezdetét lényegében a voluntarista politika látványos – és végül az 1956. évi tragikus eseményekbe torkolló – csődje hozta magával. Az új politikai vezetés a társadalom valóságához és valóságos lehetőségeihez jobban igazodó társadalomépítésre vállalkozott. Ez a körülmény pedig már önmagában is szükségessé tette a valóság megismerését és a valóság megismerésére alkalmas tudományok fejlesztését. Mindez természetesen nem ment viták és ellentmondások nélkül magában a politikában sem, ahogyan a szociológia újbóli megjelenését is kísérték szakmai és politikai jellegű viták.

A szociológiát érintő politikai vitákat elsősorban a szociológiát „burzsoa tudománynak” tekintő konzervatív gondolkodás, a régi rutintól megszabadulni nem képes, vagy az új politikai fejlődéssel ellentétes érdekviszonyokhoz kapcsolódó körök magatartása gerjesztette. Közrehatottak azonban egyes szociológusok is, akiknek attitűdjében a magyar szociológia ellenzéki hagyományai éltek, így a szociológia kritikai funkcióját kiemelték a valóság megismerésére irányuló folyamatból és abszolutizálták. Végül alkalmat adott erre az a körülmény is, hogy a marxista szociológia módszereinek fejletlensége folytán tanulmányozni kellett, és fel kellett használni a polgári szociológia elméleteit, fogalmait, kutatási módszereit.

Ez a korszak – nagyjából 1958-tól az 1970-es évek végéig – azonban, minden vitával együtt, a magyar szociológia fellendülésének kora. Ekkor került sor az első empirikus megalapozottságú szociológiai kutatásokra, ekkor fogalmazódtak meg azok a fogalmak, amelyek a tudományág további fejlődésében már működőképesek lettek, és ekkor indult meg bizonyos elméleti megalapozó munka is.

A kutatások elsősorban a munkaszociológiában, a szervezetszociológiában, a társadalom tagozódásának, mobilitásának és életmódjának, a bennük mutatkozó jelenségeknek a feltárásában, a családszociológiában, a település-

szociológiában, különösen az urbanizáció folyamatának vizsgálatában hoztak jelentős eredményeket, és ekkor alapozódtak meg az egyes társadalmi osztályokra (munkásság), rétegekre (elsősorban az értelmiség, különösen a jogász, a műszaki és az orvosértelmiség) irányuló, később kitérő kutatások is. Ebben az időben fejlődött ki a rendszeres közvéleménykutatás, munkálódott ki elvi, módszerbeni és szervezeti alapjai, s vittek el a tömegkommunikáció szociológiai vizsgálatához. Ebben az időszakban bontakoztak ki, s indultak erőteljes fejlődésnek azok a szociológiai kutatások is, amelyek – mint a jog-szociológia, a kriminálszociológia, szociálpszichológia, gazdaságszociológia stb. – a szociológiai szempontot, szemléletet, fogalmakat és módszereket más társadalomtudományi ágakra alkalmazva sikerrel járultak hozzá azok megújulásához, egyúttal gazdagították a szociológiai gondolkodást is.

A szociológia elméleti fejlődésében ebben az időszakban is világosan tetten érhetők azok a tényezőcsoportok, amelyekről fentebb szoltam. A szociológiai kutatások megalapozása az elmélet továbbfejlesztését igényelte ugyan, de a szociológia léte és szükségessége, politikai arculata körül kialakult viták aligha tették lehetővé a nyugodt elméleti munkát. A meginduláshoz szükséges elméleti továbblépés a szociológiatörténeti munkálatokban és néhány módszertani tanulmányban jelentkezett. A kibontakozó társadalompolitika is egyszerre jelentett előrevivő és korlátozó tényezőt. Az a körülmény pl., hogy maga a társadalompolitika is egy-egy jelenség átfogó szabályozására törekedett (pl. a népesedéspolitikával, a településfejlesztési politikával, később a szociálpolitikával stb.) elősegítette az ún. *középszintű elméletek* kialakulását a szociológia szinte minden területén. Az a körülmény viszont, hogy továbbra is hatottak idejéltúlt ideológiai beidegződések (néha sajátos politikai törekvések elfedésére is), esetenként azt eredményezte, hogy még az empirikus kutatási eredményekből levont általánosítások is politikai viták körébe kerültek, vagy éppen elutasították őket a konkrét politikai cselekvésben. (Jó példát adtak erre a 70-es évek első felében a falusi lakosság és a parasztság *azonosításán* alapuló döntések, amelyek a munkásosztály érdekeire hivatkozva fogták vissza a mezőgazdasági termelést és a mezőgazdaságban dolgozók jövedelmét. Holott a szociológiai kutatások már bemutatták a falusi társadalmi struktúra jelentős megváltozását, nemkülönben elemezték azt a tényt – következményeivel együtt –, hogy a munkásosztály fele mezőgazdasági környezetben lakik, és valamilyen módon részt is vesz a mezőgazdasági termelésben. A helytelen döntések eredménye ezután gazdaságilag és politikailag is csaknem elviselhetetlen feszültségek kialakulása volt.)

Az egyes társadalmi jelenségek, folyamatok közelebbi megértését lehetővé tévő középszintű elméletalkotási törekvések erősítették a magyar szociológia interdiszciplináris szemléletét – amely egyébként szinte kezdettől fogva közrehatott a puszta empirizmus elkerülésében – és ezzel erős kapcsolat épült ki más társadalomtudományi ágakkal is. A történettudomány pl. – amelynek fellendülése ugyancsak erre az időszakra esik – kitűnő eredményeivel elmélyítette a szociológia történeti szemléletét, és hozzájárult ahhoz, hogy egy-egy társadalmi jelenség vagy folyamat elemzésében a múlthoz vezető összefüggések is értelmezhetőek legyenek. A közgazdaságtudomány hatása a magyar szociológiában elkerülhetővé tette a társadalmi jelenségek elszakítását – akár az elméletalkotás szintjén is – a gazdasági összefüggésektől. Másrészt a szociológia – elsősorban szakágain keresztül – jelentősen hatott más tudományágakra. A jogszociológia kutatási és elméleti eredményei pl. jelentős szere-

pet játszottak abban, hogy a magyar jogtudomány túljutott az ún. szocialista normativizmus (Visinszkijre visszavezethető, de Magyarországon is megerősödött) szemléletén. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a jogtudományi kutatások a társadalmi összefüggéseket is elemezve kitűnő, nemzetközileg is igen jól fogadott eredményeket produkáljanak a jogelméleten túl a polgári jog, a közigazgatási jog területén is, nem is szólva a kriminológia felforrósulásáról. A politikai szociológiai kutatások alapozták meg a magyar politikatudomány későbbi kibontakozását, s az időszak végétől kezdődően egyre inkább megjelenik a konkrét társadalmi összefüggések vizsgálata a közgazdaságtudományban is.

III.

A harmadik szakasz – amely a 70-es évek végétől napjainkig tart – bizonyos értelemben új jelenségekkel teli társadalmi-politikai kontextust jelent a szociológia számára is.

A magyar társadalom fejlődésének utóbbi két évtizedében oly nagy szerepet játszó gazdasági reform folyamata – a maga kitérőivel, visszalépéseivel, sikereivel és kudarcaival – önmagában is nagy lehetőségeket adott a szociológia számára, különösképpen a tudatos politikai akciók és társadalmi összefüggéseik, a technikai és gazdasági innováció társadalmi lehetőségei és feltételei kutatásában. Ezek a kutatások – jóllehet eredményeik távolról sem kielégítőek, és nemegyszer túlságosan is általánosak – mégis eljutottak annak felismeréséig, hogy a társadalmi folyamatok és jelenségek csak az egész társadalom történetileg kialakult összefüggéseiben értelmezhetők és érthetők meg igazán, ezek az összefüggések pedig túlmutatnak egy meghatározott társadalom éppen adott államhatárain. A gazdaságtörténet és a történettudomány eredményei hozzásegítették a szociológiát is a regionális történeti sajátosságoknak, sőt a globális összefüggéseknek a szociológiai kutatásokban való értelmezéséhez. A magyar társadalmat a nyolcvanas évek elején bemutatató és elemző összegzési kísérletek már ilyen szemlélettel dolgoztak, és ez a szemlélet napjainkban is, az egyes részproblémák és jelenségek elemzésében is erősödik.

Ez a jelenség azért is fontos, mert ebben a tekintetben a tudományos kutatások bizonyos értelemben megelőzték a társadalomépítés gyakorlatát. A gazdasági reform továbbvitelének igénye a nyolcvanas évek első éveiben már számolhatott olyan szociológiai (és közgazdasági) szemlélettel, amely a gazdasági döntések és jelenségek társadalmi összefüggéseinek feltárására irányult, ha az távolról sem állítható, hogy ilyen kutatásokat akár a szociológia, akár a közgazdaságtudomány, megfelelő gyakorisággal, valóban elvégzett volna. A politikai vezetés is kezdett kialakítani egy olyan gyakorlatot, amely a legfontosabb gazdaság- és társadalompolitikai döntéseket megelőzően tudományos kutatásokra tart igényt, és ez az igény a szociológia esetében is érvényesül. A szociológia pedig az ilyen kutatások elvégzésekor igyekszik az adott jelenséget tágabb társadalmi-történeti-gazdasági összefüggéseibe beágyazni. Ez történt pl. a hosszútávú szociálpolitikai koncepció kimunkálása során (amely a magyar szociológia egyik jelentős feladata volt az elmúlt öt évben). A hosszútávú szociálpolitikai koncepciót megalapozó kutatások tulaj-

donképpen átfogóbb módon, a társadalompolitikával és gazdaságpolitikával összefüggésben közelítették meg a problémákat.

Ennek az időszaknak kutatásaiban és elméletileg is jelentős eredményeiben – említhetném a társadalom rétegződését új módon megközelítő, igen nagy jelentőségű kutatásokat, a deviáns jelenségeket vizsgáló átfogó program eddigi eredményeit, a falvakra és az urbanizációra, a településfejlődésre vonatkozó vizsgálatokat, az életmód kérdéseinek, az értékek alakulásának új szemlélettel és kutatási technikával való megközelítését stb. – ez a komplex szemlélet válik dominánssá, ugyanakkor, amidőn a korábbinál jóval magasabb szinten használják (adott esetben tovább is fejlesztik) az adatgyűjtés és elemzés számítástechnikai lehetőségeit.

A gazdasági reform folyamatában néhány téma különösen fontossá válna került a szociológiai kutatások érdeklődésének körébe. Ilyenek pl. a vállalatok szociológiai jelenségei, a termelőszövetkezetek kapcsolata gazdasági-társadalmi-politikai környezetükkel, a munkásmagatartásokat alakító tényezők stb., és különösen a szervezeti változás, a szervezet adaptációját befolyásoló tényezők. E kutatások eredményei elképzelhetetlenek lettek volna a fentebb említett komplex szemlélet kialakulása, szervezet és környezete együttes elemzésének gyakorlata nélkül. A szervezeti megújulás és adaptáció problémái azonban a társadalom egésze megújulási képességének és készségének kérdéséhez, az előrevivő és visszatartó jelenségek problémájához vezettek, ahogyan ehhez a problémához jutottak el a műszaki innováció feltételeit, a tudomány társadalmi lehetőségeit megközelítő vizsgálatok is. S ez a kérdés már túlvezet a magyar társadalom folyamatain, jelenségein, a régió egészének társadalmi fejlődéséhez, az előadás kezdetén vázolt problematikához.

A magyar szociológia háború utáni fejlődésének második korszakában elindult, empirikusan megalapozott kutatások, ha nem is mindig állottak eszközeiket tekintve a kor színvonalán, és ha nem is fogták át a magyar társadalom minden fontos jelenségét és folyamatát, végülis mégiscsak olyan ismeretanyagot hoztak a felszínre a harmadik szakasz kezdetéig, amelyek mind a társadalomalakítás, mind pedig a szociológia szempontjából fontos tanulságok levonását alapozták meg.

E kutatások sok szempontból jelezték a társadalom alakításának korlátait és lehetőségeit. Eljutottak olyan folyamatokig, amelyek mindkettőnek – a korlátoknak és a lehetőségeknek is – történetileg kialakult „talaját” jelentik. Alkalmasak tehát bizonyos illúzióktól való szükséges elszakadás megalapozására, és hozzájárultak azoknak a tényezőknek a feltárásához is, amelyekre a reformfolyamatokban egyre inkább épít a magyar gazdaság- és társadalompolitika.

A legfontosabb tanulságok mindezzel összefüggésben a szociológia fejlődésének harmadik szakasza számára röviden a következőkben foglalhatók össze:

A történetiség a társadalomkutatásban, amely – ha valóságos feltáró munka – elhelyezheti társadalmunkat és jelenségeit az időben, s lehetőséget ad a forradalmi átalakulás utáni társadalomban a folyamatos és az új elemek oly fontos megfelelő értékelésére.

A rendszerszerű gondolkodás, amely képes az egyes elemeket összefüggésben értékelni, és ennek folytán az egyes elemeknek az összefüggések egésze által alakított tulajdonságait, funkcióit feltárni.

A regionális – és tegyük hozzá – egyre inkább *globális szemléletmód*,

amely társadalmi folyamataink és jelenségeink értelmezését túlviszi a provinciális korlátokon, és egyúttal lehetővé teszi magának a tudományágnak, illetőleg eredményeinek reális értékelését.

Mindezen sajátosságok érvényesülése végülis a valóság mélyebb megismeréséhez vezethet, és ez a szociológia számára az átfogó elméletalkotást, a társadalomalakítás számára a nagyobb és perspektivikusabb hatékonyság meg-
alapozását teszi lehetővé.

A társadalom folyamataiba való beavatkozás nagyfokú felelősséggel jár, hiszen mindenfajta beavatkozással – kisebb-nagyobb mértékben – megbomlik a társadalom szükséges egyensúlya is. Világos azonban, hogy a társadalomban az egyensúly mindenképpen csak ideiglenes állapot lehet, és a mindenkor és mindenütt kialakuló konfliktusok *funkcionális szerepet* is betöltenek a szükséges változások érdekében. Az egyensúly megbomlása, a kialakuló konfliktusok – ha tudatos beavatkozás következményei – tudatos kezelést is igényelnek. Minél kevésbé organikus jellegű egy társadalmi változás (jól lehet az organikus és a tudatos nem zárja ki egymást, sőt a tudatos beavatkozás sikerének, a társadalom egészébe való beépülésének esélye nagyobb, ha a társadalomban organikusan bennrejlő változásokat segíti elő – ez adja meg pl. a társadalmat formáló jogalkotás lehetőségét is), tehát minél kevésbé organikus jellegű a változás, annál inkább szükség van a kívánt változás rendszerszerű átgondolására, azaz a társadalom különböző területein (gazdaság, politika, népesedés, település stb.) ható összefüggések és törvényszerűségek ismeretére, e törvényszerűségekből fakadó „racionalitások” egyeztetésére, a lehetséges következmények feltárására.

A társadalom ilyen értelmű tudatos kezelésének esélyét (amely tehát már nem a legfeljebb nagy vonalakban tájékozott hályogkovács tudatossága) növelheti a szociológiának – más társadalomtudományokkal együttes – további fejlődése.

ISTVÁN NÁDOR ÉS A MAGYAROK

Amikor Miklós cár 1845 végén villámlátogatást tett a Habsburg birodalom székvárosában, környezete előtt nemigen titkolta benyomásai nyomán kialakult aggodalmait. A gyengeelméjű Ferdinánd császár-királyról említést sem téve sorolta a gondokat: Metternich államkancellár „árnyéka önmagának, petyhüdtebb és fecsegőbb, mint valaha”, Kolowrat „ugyanolyan öreg”, Lajos főherceg (a birodalmat kormányzó államkonferencia elnöke) „éppoly döntésképtelen, mint azelőtt”, Ferenc Károly trónörökös „blazírt és elégedetlen”, „egy nulla, akit senki sem tisztel”, a huszonhét főhercegből „öt elaggott, a többi ifjú és gyermek”. „Mit hozhat a jövő?” – kérdezte ezek után. – A maga részéről alighanem a jövő emberét választotta ki, amikor a dinasztia egy-két ifjú tagja közül István főhercegnek kínálta fel Olga leánya kezét. Metternich alig tudta elhárítani a megtiszteltetést: a főherceg atyja tisztének, a magyar nádori székeknek a várományosa, s ez a házasság Magyarországon népszerűtlenné tenné, még megválasztását is kockáztatná.

Valóban, már 1842-ben előzetesen eldöntötték: István főhercegre Magyarország kormányzása vár.

Más választás nemigen volt: amikor 1790-től újra betöltötték a magyar nádori tiszteket, arra csak Habsburg főherceget választottak, előbb Sándor Lipótot, majd 1796-ban Józsefet. Az ő fia volt István, aki ikertestvérével, Erzsébettel együtt 1817-ben látta meg Budán a napvilágot. Születésük az anya, Hermina anhalt-bernburg-schaumburgi hercegnő életébe került. Az alcsúti kastélyban és a budai palotában kora legmodernebb, a gyermeknek nagy szabadságot engedő elvei szerint nevelkedő „palatinus Pistáról” számos emlékirat, anekdota őrizte meg, s Jókai is több művében elmeséli, hogy együtt játszott, birkózott a környékbeli parasztyerekkel a kastély parkjában. Felszédülve Budáról gyakran kimozdult, eljárt löversenyre, színházba, bálókra. Élvezte a népszerűséget, és talán egyedülként az uralkodó család tagjai közül mindenkivel feszületlenül társalgott, feledtette partnereivel, hogy egy „fenséges úrral” beszélnek. Az 1838. évi löversenyen „nagyon néphez simulónak mutatkozott” – így tudósítják Széchenyit, s a következő farsang időszakából a rendőri jelentések „igen leereszkedő” modorúnak mondják. Növelte népszerűségét az is, hogy a pesti árvíz idején részt vett a mentési munkálatokban. Bécsben (alaptalanul) élt az aggodalom, hogy József főherceg családja egy orléans-i ág alapítója lesz (vagyis legalább a magyar királyi koronát magához ragadja), s ezért Cziráky Antal államminiszter 1839 júniusában eredménnyel tett javaslatot a legfelsőbb vezetésnek: István főherceget veszélyes népszerűsége miatt el kell távolítani Magyarországról. Bécsbe hívták, azzal az indokkal, hogy beletanuljon az államügyekbe, de azzal a reménnyel, hogy érdektelenséget mutat az adminisztráció iránt, mint Lajos főherceg, vagy talán csak a színházakkal törődik majd, mint Ferenc Károly, avagy csak a katonásdi köti le, mint unokatestvérét, Albrecht főherceget, vagy csak a gyengébb nem fogja érdekelni, mint... – de ilyen főherceg nem is volt.

István főherceg azonban, minden várakozás ellenére, állta a sarat. Szorgalmasan eljárta, negyedévenkénti váltással, a birodalom különböző vezető szerveinek tanácskozásaira; referálta, elintézte a próbaképpen rábízott ügyeket, s magatartásában sem akadt kifogásolni való. Valószínűleg nem csak saját ambíciói tették ily fegyelmezetté, hanem az apjához hasonlóan félreszorított két nagybácsi, Károly és János főherceg felügyelete és tanácsai is hozzájárultak ahhoz, hogy megállja helyét. Ők a teljes meglepődés hangján számoltak be Budára küldött leveleikben Józsefnek fia életviteléről. Valószínű az is, hogy a három mellőzött családtag reményeit az ifjúba vetette:

majd István lesz az, aki az elkerülhetetlen generációs váltást követően, Metternich távozása után, kulcspozícióba kerül, s rugalmasabb politikát követ. Az államkancel-lárral folytatott személyi vetélkedése és a változtatások szükségességének felismerése folytán a belügyek legfőbb irányítója, Kolowrat gróf is az ifjú főherceg támoga-tóihoz csatlakozott.

A bécsi tanulmányokat afféle vizsgaút követte. István 1841–43-ban végigjárja az osztrák, olasz, cseh tartományokat és a szomszédos udvarokat. A főherceg a tar-tományi kormányzati szerveket, a csapatokat vizitálja, s az utak végén készítettett emlékiratokkal (végső kidolgozásuknál apja is segíti) őt is ellenőrzik: mit figyelt meg, s milyen szándékai vannak?

Az emlékiratok ugyan csak az udvar szemüvegén keresztül tűnnek „szabadelvű-nek”, ám valós problémákat regisztrálnak. Lombardiát agyonnyomja „a túl sok kor-mányzás és a központosítás sok panaszt előidéző szelleme”, egyáltalán a csak osztrá-kokból álló bürokrácia az olaszok előtt nem lehet népszerű. A tartományi gyűlések-nek, községi önkormányzatoknak másutt is nagyobb teret kellene adni. A tiroliai elégedetlenek, mert sokévtizedes sérelmeik sem nyertek elintézését. Csehországban a munkások nyomorúságos helyzetén is a közigazgatásnak kellene segítenie.

Az ambiciózus főherceg tanulóévei bevégeztével részt kér a hatalomból: „olyan állást óhajtok – jelentette ki a trónörökösnek 1843 júliusában –, amely alkalmat nyújt számomra ahhoz, hogy megmutassam, hogyan kell az ügyeket vezetni. Ti mind-nyájan ezt nem értitek, s csak egyszer részese legyek a játszmának, parancsolhattok, amit akartok – én azt fogom tenni, ami számomra helyesnek tűnik”. A főhercegek végül, Kolowrat támogatásával, István csehországi alkalmaztatása mellett döntöttek. Ha nem akarták a központba beemelni, más döntés nem kínálkozott: József Magyar-országban, Rainer Lombardiában, Estei Ferdinánd Galíciában kormányzott, János a tiroliakkal tartott kapcsolatot. Metternich hasztalan zúgolódott: „ha ez így megy to-vább, néhány év múlva minden kormányzói és magasabb parancsnoki posztot főher-cegek töltenek be, és nagyon elgondolkodtató, hogy fog majd akkor a császár kor-mányozni”.

1843 végén István kézhez vehette csehországi kinevezését. „Tartományi főnök” címet kapott, a helyi közigazgatást alárendelték, a rendi gyűlést már nem, s *instruk-ciója* is elsősorban az anyagi jólét emelését ajánlotta figyelmébe. Három évi prágai működése nem volt eredménytelen: előrehaladt a városrendezés, gőzmalmot alapí-tott, létrehozta a bécsi bank helyi fiókját, elkészült a bécs–prágai vasút. Az állam-igazgatás terén sztrájkok leszerelésével, az 1846. évi inség enyhítésével, a reform-követelésekkel fellépő tartományi gyűlés mérséklésével bizonyította rátermettségét. A Habsburgok nyelvtelhetsége, adminisztratív készsége is megvolt benne, mindez fia-talos, gyakorlatias tettvágygal párosult. A csehek is „saját” főhercegüknek tekintet-ték, ottani népszerűsége a magyarorszáigival vetekedett.

1847. január 13-án érkezett Budára, atyja halálos ágyához, aki néhány óra múl-va már nem volt az élők sorában. Alig futott be a gyászbeszéd híre Bécsbe, Istvánt már-is kinevezték Magyarország királyi helytartójává, a Helytartótanács elnökévé, s ez-zel gyakorlatilag kijelölték az ország megválasztandó nádorává. Volt oka a szokat-lan sietségnek. Számoltak azzal, s be is következett, hogy a magyar liberális ellen-zék kezdeményezi majd István nádorra választását. Kossuth az elhunyt nádor felett Pest megye közgyűlésén január 25-én tartott emlékbeszédében tette meg az indít-ványt. „István főherceg magyarnak született, magyarnak neveltetett, ő e honnak nem adoptív polgára, ő e honnak született édes gyermeke, ki egy levegőn nőtt fel mive-lünk, kit e hazához atyjának, anyjának sírja... ifjúságának első eszméletei csatol-nak. Neki nem lehet e nemzetet nem szeretnie! Nekünk oly nádorra van szükségünk, ki a szabadság közepette növekedve, a szabadságban rémképet nem lát, s egy sza-bad nemzet eleven verpezgésében nem talál rendbontó féktelenséget.”

Az udvar tehát kerülni akarta azt a látszatot, hogy az ellenzéke a kezdeménye-zés érdeme. De volt a sietségnek egy másik oka is: számítani lehetett arra, hogy István feltételekhez köti e tisztség elvállalását. János főherceg már 1842-ben, az elvi döntés idején, felvetette, hogy a jövőendő helytartót, jogkörének kibővítésével, *alki-*

rállyá kellene kinevezni, s mellette egy másik személy legyen a *nádor*. József is eké-
ként képzelte el fia jövőjét, legalábbis erre a szóbeli végrendeletre hivatkozik I. tván
január 13-i, atyja halálos ágya mellett írott beadványában, amelyben közli: néhai
atyja pozíciójával nem elégedhet meg. „Minden eszköz a kezében legyen, amellyel a
kormányzat hóna alá nyúlhat”, gyakorlatilag alkirály szeretne lenni, esetleg maga
mellett egy nádorral. Követelte továbbá az országgyűlés reformját (semmiképpen
sem akar ott elnökölni). Ha feltételeit nem teljesítik, nem vállal magyarországi meg-
bízást, inkább marad Csehországban. Ultimátumot küldött tehát, s azért volt ilyen
merész, mert azzal is számolt, hogy Csehországból, ha csakugyan ott ragad, vissza-
kerülhet akár a bécsi központba is – míg magyarországi helye végleges lesz, s így
azt hatalmi pozícióvá kiépíteni érdemes.

Beadványa azonban, mint utaltunk rá, gyakorlatilag megkésétt, ezért válasza
sem méltatták. István azonban nem adta fel a harcot. János főherceg támogatásával
1847. január 26-án Bécsben újabb emlékiratot adott be, amelyben már azt fejtette,
hogy dinasztikus szempontból tulajdonképpen helytelen is a nádori cím kvázi-örök-
letessé tétele, s megismételte a magyarországi pozíció vállalásának feltételeit. Mivel
nem volt hajlandó letenni a helytartói esküt, kénytelen-kelletlen két hónapig tartó
alkudozásokba bocsátkoztak vele. István konkretizálta, kibővítette követeléseit: ne
várják tőle, hogy a magyar konzervatív párt vezére lesz, mert a nádornak pártok fe-
lett kell állania. Az ellenzéket nem törheti le, mert „alkotmányos országban szüksé-
ges az ellenzék, és ha nem lenne, létre kellene hozni, s ez oly általánosan elismert
elv, hogy nem is igényel bizonyítást”. Azért sem lehet a konzervatívok vezére, mert
így elveszíti az ellenzék bizalmát, nélkülük pedig nem lehet változtatni. A konzerva-
tívak politikája túlságosan merev, hiba volt engedni, hogy a kormánnyal azonosulva
pártát szerveződjének. Metternich és Apponyi György magyar kancellár a főherceg
beadványát azt sokszorosan meghaladó terjedelmű, agyonbeszélő taktikájú iratokkal
viszonozta, amelyekben a főherceg valamennyi követelését visszautasították. István
viszont a Jánosé mellett Lajos főherceg és Kolowrat támogatására is számíthatott, s
nem könnyen engedett. Szóbeli tárgyalásokat követően 1847. február 22-én még egy-
szer pontokba foglalta követeléseit: nagyobb jogkör, pártok feletti állás, az ország-
gyűlés szabályozása (ne kelljen ott elnökölnie), néhány hónapig még Csehországban
maradhasson, apja fizetésének kétszeresét kapja, az alsó tábla elnökévé ne a kan-
cellár jelöltjét, Ürményi Józsefet nevezzék ki – s mindezt császári kézirat garantál-
ja számára. Ugyanezen a napon jegyzi fel Széchenyi: „Metternich és István főherceg
között szaladgálók”. Bekapcsolódott tehát az ellentétek elsimításába. Jósika Samu
báró erdélyi kancellár pedig egyenesen Széchenyit gyanúsította: a gróf inspirálja a
főherceg követeléseit. Márpedig – szögezi le a báró titkos beadványában – ha eleget
tesznek e követelésnek, Magyarország alkotmányosan, Ausztria abszolutisztikusan
lenne kormányozva, s az eltérő kormányzati elvek alkalmazása nagy veszélyeket rejt
magában.

Az országgyűlés rendezésére, jogkörének bővítésére vonatkozó főhercegi köve-
teléseket Apponyi a kancelláriát mozgósítva háríthatta el azzal, hogy csak alkotmány-
módosítással – erőszakkal vagy az országgyűlés hozzájárulásával – lenne elérhető.
István e részben visszakozott, s végül abban összegezte követeléseit, hogy a kor-
mány minden lépéséről tudósítsák, a döntéseket az ő szándékaihoz igazítsák. Met-
ternich azonban ezt is elutasította. Észrevette, hogy „ez a király leköszönése lenne a
nádor javára”.

A hosszas vitát végül kompromisszummal, formailag az uralkodó 1847. március
26-i kéziratával zárták le. A nádornak minden fontos kormányzati döntést tudomá-
sára kell hozni, kétszeresére emelt fizetést kap (s ezzel övé lesz a legmagasabb fi-
zetés a birodalomban; évi háromszázezer forint), szeptemberig Csehországban ma-
radhat, Ürményit nem nevezik ki személynökké. István főherceg másnap letette a
helytartói esküt. Egyelőre tehát neki kellett engednie. Metternich és Apponyi együt-
tesen nagyobb erőt képviselt, a publikált helytartói kinevezés után István sem vihet-
te törésig a dolgot. Követelése is ellentmondásosak voltak, a nagyobb hatalom utáni
sóvárgás keveredett itt a félelemmel, hogy az országgyűlésen gyengébb nyelv-

tudással, kisebb rutinjával alulmarad az ellenzéki politikusokkal szemben, ahol olyan nyilvános szerepbe kényszerítik, hogy népszerűségét is, politikai nimbuszát is elveszíti.

Májusban – Prágából – István újra ellentámadásba lendült, megint lemondással fenyegetőzve követelte Metternichtől, hogy Apponyi mutassa be neki, milyen programmal lép majd az országgyűlés elé. Ellenezte, hogy a konzervatívok közös programmal lépjenek fel, helytelenítette a megyékben erőszakkal konzervatív többséget teremtő adminisztrátori rendszert, nem értett egyet azzal, hogy kész törvényjavaslatokat terjesszenek elő – a reformok kidolgozását az országgyűlésre kellene bízni. „Szubverzív tendenciák” felbukkanása esetén (miniszteri felelősség követelése, Ausztriától való elszakadás, költségvetési jog hangoztatása) persze az országgyűlést majd el kell oszlatni.

István főherceg fellépésének, a dinasztikus körökön belüli vitáknak Magyarországon is elterjedt a híruk. Kossuth 1847 tavaszán az *Ellenőr* című, Lipcsében kiadott politikai zsebkönyv számára írott cikkében egyenesen a helytartónak üzent: „A nemzet István főhercegbe veti reményeit, akarata van kétségtelenül, isten adjon neki erőt, hogy a dynastiának, melyhez tartozik, érdekében nádori székéről e rendszer hydrájával megküzdhessen. Mert bizony erőre szüksége leszen, Herculesi munka vár karjaira. És vigyázzon, hogy jó egészségben maradjon. Ama ciceroi tanács: „cura ut valeas” [óvakodj hogy erős légy] nagyon jó tanács.”

A helytartó 1847. szeptember 28-án érkezett Budára. Két napig a hivatalok tisztelgését fogadta, majd október 1-én országos körútra indult. A konzervatív Vay Miklós által készített útiterv az ország különböző tájaival, a régi és az új Magyarországgal ismertette meg. Szolnokra az ez alkalommal megnyitott vasúttal utaztak, azután hintókkal hajtottak tovább a sáros utakon. Bandériumok kísérték őket megyéről megyére, kengyelfutók loholtak előttük, ittak Lehel kürtjéből, részt vettek népi ünnepélyen, városi bálon, folyami és tengeri hajókiránduláson, aludtak megyeházán, főúri kastélyban, püspöki palotában. Jászberény, Eger, Diósgyőr, Kassa, Sárospatak, Nagykároly, Debrecen, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szabadka, Pécs, Eszék, Diakovár, Fiume, Zágráb, Varasd, Csáktornya, Keszthely, Szombathely, Sopron, Kismarton, Győr, Komárom, Nyitra, Trencsén, Besztercebánya, Balassagyarmat volt a mindössze kétéhetes út egy-egy fontosabb állomása. A helytartót mindenütt óriási lelkesedéssel fogadták, s a saját lelkes riportokban számolt be az út eseményeiről. Az aradi pohárköszöntő híre elragadtatással fokozta a lelkesedést. Adjuk át a szót Garay Jánosnak:

*Aradra nézve kettős az ünnep hajnala:
A herceget honának e nap adá vala;
Ma lépé át éltének harminc esztendejét,
Ma egy dicső pályának magas, nagy küszöbét.
S a herceg megragadja az áldomás pohárt:
„Addig kívánok élni – szivéből telkiált –
Amíg hazámnak élek!” s a zúgó éljenek
Arad zajgó utczáin végiglen zengenek.*

Ilyen vallomás egy Habsburg főhercegről, amely a műveltebbek számára még Vörösmarty költészetének ismeretét is valószínűsíti! Bécsben annál inkább rosszalották a mondást: inkább esküszöveg ez, nem pohárköszöntő, s nem is illő egy főherceghez. A toasztokat fogalmazó titkár, Szalay István, merészségnek mutatkozott – igaz, Bécsből közvetlenül nem vonhatták felelősségre.

Az országos körút befejezése után kezdődtek meg István Pest megyei főispáni beiktatásának ünnepségei. Az uralkodót a fiatal Ferenc József főherceg képviselte. A helytartó-főispánt a tisztikar nevében Szentkirályi Móríc első alispán köszöntötte, s taktikusan utalt arra, hogy a főherceg hírét, népszerűségét családjának köszönheti – a személy dicsőségét neki kell megszereznie: „Herczegségednek a sors mindent megadott, virágzó egészséget, erényt, királyi születést, hatalmas befolyást ott, hol a né-

pek sorsa intéztetik: mi ehhez Fenséges Uram Önnek (!) még egyet kívánunk: azt, mi után száraz ajkaink hasztalan sóvárognak, azt mi a nemes és magas lelkek törekvésének legfenségebb célja: dicsőséget, fényes hírt-nevet, mely él még akkor is, midőn e por már rég elenyészett."

Egy hónap múlva megnyílt a pozsonyi országgyűlés. Legelőbb a nádorválasztást ejtették meg, közfelkiáltással, majd megkezdődtek az érdemi tanácskozások. A felső táblán elnöklő ifjú nádor nem fejtett ki különösebb aktivitást. Az alsó tábla ellenzéki többsége, a felső tábla aktív ellenzéke – ugyanakkor Metternich és Apponyi hajthatatlansága, a jövő bizonytalanságai aggodalmakkal töltötték el. „Néha magányos estéken igencsak aggódok kedves Ausztriáért, és évek óta nem láttam ilyen sötéten, mint jelenleg! Ausztria nem áll azokon a lábakon, mint húsz évvel korábban, de olyanokon sem, mint tíz évvel korábban."

Az országgyűlésen sem az ellenzéknek, sem a kormánypártnak nem sikerült egyértelmű, biztos többséget teremtenie. A patthelyzettel fenyegető országgyűlési erőviszonyokat István nádor a liberálisok jobboldalával kötött alkuval próbálta áthidalni. A kompromisszum jegyében készült királyi leiratot 1848. február 5-én egyetlen szavazattöbbséggel sikerült elfogadtatni, ám hamarosan kiderült, hogy a válaszfeliratban az ellenzék összes lényeges követelését érvényesíteni tudja. Ekkor már, jó taktikai érzékkel, a Kossuthal folytatott tárgyalásoktól, a vele kötendő kompromisszumtól sem zárkózott el! „Lepaktált Kossuthal. – A csata elveszett. – Az ellenzék a fejünkre nőtt!" – regisztrálta, szokott túlzásaival, naplójában Széchenyi. Az esemény kétségtől jelentős. Az ellenzék István-kultusza meghozta gyümölcsét; a főherceg az ellenzékkel is konszenzust tudott teremteni – még a forradalom előtt.

Március 3-án, a párizsi februári forradalom hírére követeli Kossuth nevezetes felirati beszédében az alkotmányosságot az egész Habsburg-birodalom, a polgári átalakulás alapvető vívmányait Magyarország számára. Javaslatát az alsó tábla egyhangúlag elfogadja, s átküldi a felső táblához. István nádor aggodalmas a jövőt, de egyúttal magabiztos saját szerepét illetően: „ha itt Pozsonyban zavargás törne ki, magam mennék a nép közé és bizonyosan lecsillapítanám". Főrendi ülésre egyelőre nem kerül sor, mert a nádort Bécsbe hívják, tanácskozásokra: szétkergessék-e a magyar országgyűlést? István ellenzi, a végleges döntést addig halogatják, mígnem március 13-án kitör a bécsi forradalom. (A nádor éppen e napon tért vissza Pozsonyba.)

Metternich és Apponyi bukásán nem volt miért szomorkodnia, sorsukban osztozni aligha volt kedve. Az egyelőre csak körvonalaiban megfogalmazott magyar kívánságok roppant horderejét talán fel sem ismerte, általánosságban viszont nem idegenkedett a liberális reformoktól. E pillanatban inkább a főrendek további konok vonakodásától kellett tartania. Ebben a valóban történelmi pillanatban vállalta a cselekvés kockázatát; nem várva bécsi utasításra, maga döntötte el: átengedi a rendek március 3-i felirati javaslatát. Az alsó tábla Kossuth által tolmácsoltt kívánsatának rögtön elegendő téve március 13-án délután nemcsak megnyitotta a főrendi tábla ülését, hanem elnöki jogával visszaélve a felirati javaslat felolvasása után a vita megnyitása helyett maga szólalt fel; reményét fejezve ki, hogy azt a főrendek teljes egészében elfogadják. A dörgő éljen után (amelyhez a hallgatóság is hozzájárult) regisztrálta az egyhangú döntést, majd bejelentette: mindent megtesz bécsi elfogadtatása érdekében. Környezetének is, másnap reggel Bécsbe utazva Lajos főhercegnek is bejelentette: állását köti a felirat uralkodói elfogadásához!

Március 15-én déltájban a hajón Bécsbe utazó küldöttség, amely a nevezetes feliratot vitte az uralkodóhoz, Széchenyi javaslatára az ország államjogi különállásának biztosítékaként kiegészítette a feliratot azzal, hogy a nádor (az uralkodó távollétében) legyen a király teljes jogú helyettese. Bécsben Széchenyi és Batthyány közli az új indítványt a nádorral, aki „meghökken", de elfogadta azt, állását kötvén ennek elfogadtatásához is.

Március 16-án este vette a birodalmat kormányzó államértekezlet tárgyalás alá a magyar országgyűlés követeléseit. Kihallgatták a nádort is, aki megismételte: „lehet hogy hibáztam... de én másképp nem tehettem s most már állanom kell szá-

vamnak; egyébként kész vagyok állásomat ő Felsége rendelkezésére bocsátani". A jelenlevő Szögyény alkancellár beszámolója szerint az elnöklő Lajos főherceg, aki „ritkán szólt és szótlanágáról ismeretes volt, felindultan azt mondta: „Te lésszesz az oka annak, ha Magyarországot elvesztjük"". A nádor egyúttal levelet intézett az uralkodóhoz, amelyben az engedmények megtagadása esetére az ország elvesztésével számolt. „En kedvező válasz nélkül nem mehetek vissza Pozsonyba; nem Fölséged elleni dacból, hanem olyan megtörténhető dolgok miatt, melyek egész életemre mocskot vetnének és amelyeket mint Felséged hű alattvalója soha nem szeretnék megélni." Világos célzás volt ez arra, hogy a felirati követelések visszautasítása esetén a nádort királlyá fogják Pozsonyban kikiáltani! „Ha ez megtörténik – mondotta még két nappal korábban Pozsonyban – félórán belül átlépek a határt és Magyarország soha többé nem fog látni." A nádor tehát ezt a szerepet semmilyen körülmények között sem akarta vállalni, népszerűsége a forradalmi napokban ennyiben csaknem a visszájára fordult. A követelések elfogadtatása melletti határozottságát erősíthette, hogy az ajánlat ekkor, Bécsben, konkrétan is elhangzott: Kossuth mondta szemébe a mérész indítványt, persze csak a feliratban kérte visszautasítása esetére (sőt visszatekintve jobb megoldásnak látta volna, ha a nádort ekkor kész helyzet elé állítják). S ez volt talán a döntő oka annak, hogy amikor március 17-én az uralkodó engedékeny, de a nádori teljhatalmat és a felelős minisztérium kinevezését nem tartalmazó leirattal válaszolt, István nádor immár másodszor, és ezúttal oly mértékig túltette magát a törvényes formaságokon és a hatalmi játékszabályokon, hogy azt soha többé meg nem bocsátották neki: mint főherceg, az uralkodó unokatestvére, bement a gyengeelméjű császár-királyhoz, és szóban felhatalmazást kért tőle – saját nádori teljhatalmához és ebből fakadóan Batthyány kinevezéséhez! (Elképzelhető négy szemközti párbeszédük, ha tudjuk, hogy az uralkodó a nyilvánosság előtt így fordult a nádorhoz: „Kérlek, ne vedd el a trónomat!"). Olyan önálló, a maga módján államcsíny-nyel felérő lépés volt ez, amely, ha követőkre talál, a birodalom egész vezetését szétzilálhatta. Hiszen Ferdinánd minden szóbeli és írásos előterjesztést jóváhagyott, ezért kellett mindennek az államértekezleten keresztül intéznie! „Szakértők és jogértők" tanácsai után indult – mentegetőzik a nádor másnapi beadványában, s e jogvégezettek alatt alighanem Batthyány és Kossuth értendő. „A finálét Kossuthnál főzik ki" – jegyzi Széchenyi naplójába március 17-én, s Batthyány miniszterelnöki kinevezésének fogalmazása is Kossuth tollára vall. Az udvari körök fogcsikorgatva jóváhagyták a történeteket – István nádor számára azonban többé nem volt bocsánat.

A nádori teljhatalom jellege egyelőre homályban maradt. „Erre nézve ő Felségétől is Bécsben sem ellene sem mellette nem volt mondva semmi; tehát erre nézve én sem tudom, micsoda nevet kellessen a nádornak adni, vicekirály legyen-e vagy helytartó?" – közölte a felső táblával egy közjogi vita kapcsán március 21-én. A nádori teljhatalmat, a „vicekirály" jogkörét így öntötték végül március végén törvényszövegbe: „Ő Felségének az országbéli távollétében a nádor s királyi helytartó az országban s ahhoz kapcsolt részekben, a korona egységének s a birodalom kapcsolatának épségben tartása mellett a végrehajtó hatalmat a törvény s alkotmány ösvényén teljes hatalommal gyakorolja, s ez esetben a mostani nádor cs. kir. főherceg Istvánnak személye hasonlóképpen sérthetetlen." Az áprilisi törvények néhány más paragrafusa ez esetben is a király intézkedési körébe sorolta a nemességadományozást, az egyház feletti főkegyúri jogokat, a magasabb katonai kinevezéseket, a külügyeket és a miniszterelnök kinevezésének jóváhagyását. A törvények szentesítése is magától értetődően királyi jogkör maradt. A kibővített nádori jogkör a perszonális uniónál is *lazább* közjogi kapcsolatot eredményezett, a felsorolt fenntartott királyi jogokból, főként a külügyek közössége révén, a perszonális uniónál *szorosabb* volt az államjogi viszony. A Batthyány-kormány a perszonális unió következetes végigvitelére, illetve a nádori jogkör kibővítésére törekedett. Sőt, a *Pragmatica Sanctio* egyetlen konkrét értelmezését tartalmazó 1848-as törvényhely, a Kossuth által fogalmazott sajtótörvény egy paragrafusa ezt az 1723-as törvényt nem az uralkodó *személyének*, hanem az uralkodó *családnak* a közösségeként értelmezte (kétségtől szándékos „tévesztéssel"), s ezzel eleve beépített egy fogódzót a nyíltan még meg nem fogalma-

zott esetleges jövőbeni megoldás, egy *secundogenitura* alapítása irányába. István személyéhez tehát továbbra is messzemenő kombinációk kötődtek.

István nádornak a forradalmi napokban – a lemondás és a királyi trón megszerzésének szélsőségei között – nem volt más választása, mint a „törvényes forradalom” biztosítása. Az emlékiratíró Szögyény alkancellár kétszer is idézi szövegében a nádor március 15–17-i mondását, hitelességében nincs okunk kételkedni: ha a császár személyes biztonságára a Burg udvarán két zászlóalj gránátosnak kell fegyverben állnia, a magyar országgyűlés erődemonstráció nélküli követeléseit sem lehet megtagadni. Saját hatalmi körének növekedése pedig *érdekelte* tette az átalakulásban. Hiszen régi vágyai teljesedtek be: elérte az „alkirályi” pozíciót – s talán az sem véletlen, ha az egy évvel korábbi belső vitákkal ismerős Széchenyi „találta meg” március 15-én ezt a megoldást! Bécsből visszatérve beszámolójában Kossuth a nádor szereplését tartotta a döntőnek abban, hogy „polgári vérözön nélkül” sikerült a vívmányokat biztosítani.

Az itt elmondottakkal szöges ellentétben látszik lenni a nádor néhány nappal későbbi, március 23-i emlékirata, amelyet hátrahagyott iratai között még 1848 végén felfedeztek, közzétettek, s azóta is sokak számára a nádor „kétszínűségének”, állítólagos „ellenforradalmi” érzületének bizonyítékául szolgál. – A felségfelterjesztés szerint Magyarországon anarchisztikus állapotok uralkodnak. Három eszköz lehetséges, amellyel még el lehet érni valamit: 1. Minden csapatot kivonva az országból, tétlenül szemlélni, hogyan megy öltre a nemes a paraszttal. 2. Egyezkedni Batthyánnyal, mentve ami menthető, felkészülve arra is, ha lemond. 3. A nádort szabadságolva teljhatalmú királyi biztost küldeni az országba, csapatokkal együtt, és vaskézrel kormányozni mindaddig, amíg szükséges. – Az első megoldás erkölctelen – folytatja a felterjesztés a lehetőségek értékelésével –, káros hatású lenne a többi tartományra is. A második jó, még segíthet, lehet alkudozni, csak vigyázni kell, mert ha Batthyány lemond, a nemesség a Duna mellékéről fegyveresen vonul Pozsonyban át Bécsnek! A harmadik eszközt gyorsan kell alkalmazni, 40–50 000 katona szükséges hozzá, továbbá megfelelő személy és a többi tartomány nyugalma. A jelen helyzetben ő, a nádor, a második megoldás híve.

Feltűnő, hogy az ország helyzetét bevezető soraiban túlságosan sötétre festi. Ekkorra éppen az vált bizonyossá, hogy *nem* gyülekeznek parasztseregek, Pesten is nyugalom van. Az első „megoldás” abszurditása nyilvánvaló, hiszen az államhatalom nem vonulhat ki egy tartományból, illetve Magyarország esetében a megyék és az országgyűlés úrrá lennének az „anarchia” felett. A harmadik alternatíva a nádor elmozdításával járna, s ekkori gyakorlati kivihetelensége sem szorul bizonyításra. Gyakorlatilag tehát csak a második út a járható, azon belül is kijelöli az emlékirat az udvar számára *kedvezőtlen* alkupozíciót, hiszen ezen a megoldáson belül maradva úgy kell alkudni, hogy Batthyány ne mondjon le, mert akkor elvesz az egész tartomány, sőt Bécs is veszélyeztetve van!

István nádornak egyébként kialakult taktikai fogása volt, hogy ilyesféle alternatívákkal jelölje ki a cselekvés útját. 1845. szeptember 5-én a cseh rendekkel konfliktusba bonyolódó udvar számára három megoldást javasolt: 1. kormánypárti többséget kell szerezni a rendi tartománygyűlésben. 2. Engedjenek. 3. Az eddigi elnök leváltásával a rendekre kell bízni utóda megválasztását. Majd nagy ékeesszó-lással fejtegette, hogy a második és a harmadik út miért nem járható. 1847. december 17-én a magyar országgyűlés ellenzéki többsége folytán megint csak két lehetőséget lát a kibontakozásra: 1. Szétkergetni az országgyűlést. 2. Traktálni és paktálni (tárgyalni és megbékélni) az ellenzékkel – s csak ez utóbbit tartja lehetségesnek. 1848. március 31-én fel sem veti, hogy Kossuth kimaradhat-e a kormányból, ám hangsúlyozza, hogy csak a bel- és pénzügy között van a választás, s Kossuthra semmiképpen sem szabad rábízni a belügyeket...

A március 23-i irat konkrét keletkezési körülményei sem arra vallanak, hogy az udvar egész magyarországi politikájának érdemi befolyásolására készült. A felelős minisztériumról szóló törvényjavaslat volt a bécsi tárgyalások napirendjén s a beadvány abból a célból íródott, hogy az udvari köröket egy kompromisszum irányá-

ba hangolja. Valóban, egy március 25-i értekezleten ismertették a nádor elaborátumát, s az illetékesek rögtön nyilatkoztak is: sem elegendő katoná, sem pénzügyi fedezet nincs egy államcsíny végrehajtására. S ezzel rá is kényszerültek a felelős minisztériumról szóló törvényjavaslat érdemi megvitatására.

A változások igazi hordereje csak április elejére, a minisztérium megalakulásakor tudatosodott a nádorban. Most érzékeli igazán, hogy a kivívtat teljes önkormányzat, a magyar minisztérium, melynek forma szerint ő áll az élén, megbéníthatja a birodalom hatalmi politikáját. A minisztérium eldönti: nem ad újoncokat, nem vállalja át az államadósságokat és felügyeletét a katonai határőrvidékre is kiterjeszti. „István főherceg száncsalomra méltó, de nincs mit tenni” – jegyzi fel ekkor Széchenyi. Április derekán a nádor már megkérdezte Széchenyitől: Batthyány viszszalépése vagy felmentése esetén vállalkozna-e kormányalakításra? S amikor a gróf tagadólag válaszolt, arról elmélkedett, hogy a bekövetkező kormányválság nyomán a koronát magához véve nagyobb fegyveres erővel a komáromi várba zárkózik, s onnan intéz majd proklamációt az ország népéhez. E Bécs segítségére nem számító naiv tervezgetés is mutatja, hogy a nádor már márciusban átlépett egy Rubicont; számára már aligha kínálkozott akár effajta kalandos visszaút – csak a legalitást vállalhatta, egy esetleges konszolidáció reményével. „Itt fonákul mennek a dolgok – írta ezidőtájt –, de hol nem mennek most fonákul? Bécs legalábbis nem jár előbbre.” Ferenc Károlyt arról tudósítja május 1-én, hogy „Magyarországon mindenütt elég aggasztó a helyzet, parasztmozgalmak, gyilkosság és agyonverések mindennapos hírek számítanak”. Panaszkodik a csekély számú katonai erő miatt, s a trónörökösnek május 19-én azt is megvallja: „szinte reszketek a gondolatától, hogy a bán végre is fölléphet ellenünk, mert akkor minden elveszett”. Az aggodalmak többségét, ne feledjük, a minisztérium is osztja, és azt is hozzátehetjük: még egymásban sem bíznak igazán. A nádor gyakran elnököl a minisztertanács ülésein, látja az olykor éles nézetkülönbségeket. Politikailag talán rokonszenves előtte Batthyány, aki azonban hasadt lélek: dinasztikus érzületű, de megvan a véleménye az uralkodócsalád tagjairól... Köztudott, hogy 1847-ben ellenezte egy Habsburg-főherceg nádorrá választását. István főherceggel egyenrangú nagyúrnak tartja magát, ám politikusként ő a nagyobb tudású és hatalmú – a nádorral olykor fölényesen, lekezelően bánik. (A nádor pazarló udvartartása, fényűző – de egyébként *semmilyen* pletykára okot nem adó – életmódja, amely apja puritánabb életvitelétől markánsan különbözött, bizonyosfokú kisebbségi érzésre, esetleg gyermekes személyiségre utal.) Széchenyi a nádor legrégibb ismerőse, az ő dinasztikus lojalitása kétségtelen, ám idegrendszerének labilitása folytán aligha lehet rá támaszkodni. Deák alkatilag a nádor tökéletes ellentéte, ritkán szól, akkor is kioktatja a főherceget. Kossuth politikailag a legtávolabb áll tőle, emberileg – megkockáztatnánk – a legközelebb. Van mit köszönniük egymásnak: a márciusi napokban egymást segítették. „Hol nagyravágyást véltem észrevenni – emlékezik a nádorra célozva Kossuth –, magam kínáltam meg a hatalommal, magam ajánlkoztam számára pártot csinálni.” Kossuth a szó eredeti értelmében vett miniszternek, az államhatalom szolgájának mutatkozott előtte, alulról jött emberként a köztük meglévő nagy társadalmi különbséget érzékeltetve lépett elé. Ugyanakkor, mint a nádornál népszerűbb, magabiztosabb, jóval idősebb férfiú, aki tapasztaltabb és sikeres politikus, személyiségével mégis hatni tudott a főhercegre. Jellemző, hogy emlékezése szerint Istvánnak apja lehetett volna (valójában csak tizenöt évvel volt idősebb), s ez a tévesztés abban a lélektani tényben lelheti magyarázatát, hogy érettebb férfiként hatni tudott a bizonytalan ifjúnak megmárádó főhercegre.

A kölcsönös bizalmatlanság dacára – a május végén Bécsbe utazó nádorról Széchenyi is úgy gondolja: aligha látják viszont – a minisztérium és az államfő együttműködik. A nádor a kormány utasításainak megfelelően jár el Bécsben, királyi kéziratokat eszközöl ki (amelyeket alkalmanként Kossuth fogalmaz). Jövőhagyja a honvédség szervezését, aláírja külföldi követek megbízólevelét, nem tiltakozik Kossuth pénzügyi tervei ellen sem. Belenyugszik abba, hogy az udvar Innsbruckba menekülése után a teljes királyi jogkörrel ruházzák fel, pedig ez csak táplálhatta az

udvar gyanúját: István a korona felé tör. (A *Marczius Tizenötödike* c. lap a minisztertanács erre vonatkozó határozatát abban a torz formában tette közzé, hogy Istvánt „provizórius királynak” kiáltották ki. A kormány a lapot elkoboztatta.) 1848. június 25. és augusztus 18. között az uralkodó döntése alapján csaknem a teljes királyi jogkört gyakorolhatta. Politikai ellentételeként a kormány állandóan szorgalmazta az innsbrucki udvarban: a király maga jöjjön Budára.

Magyarország konszolidációja külföldről nézve 1848 tavaszán sikeresnek látszott. Amíg Bécsben kormányok váltogatták egymást, a tömegnyomás elől a távoli Innsbruckba menekült az udvar, Prágában felkelés tört ki – Budapestén István főherceg és a Batthyány-kormány fenn tudta tartani a nyugalmat. Frankfurtban, az alkotmányozó német nemzetgyűlésben az egységet még csak tervezgető politikusok között, miután egy alkotmányos császárság megteremtése látszott a legvalószínűbbnek, a személyi kombinációk között felmerült az is, hogy István főhercegnek ajánlják fel a császári koronát. Lelkesen pártfogolták ezt az erdélyi szászok, egyes osztrákok küldöttek: így Magyarország is szorosabb közjogi kapcsolatba kerülhetne az egységes Németországgal, s így az egész Habsburg-birodalom részese lehetne a német egységnek. De nem annyira a politikai számítás, mint inkább a főherceg közép-európai népszerűsége rejlett az ötletnek megmaradó elképzelés hátterében.

Pest-Budán, közelről nézve, nem volt olyan szilárd a belpolitikai helyzet. A nádor vitázott, elégedetlen is volt kormányával, de mégis félt felbomlásától. Ezért inkább azon munkálkodott 1848 nyarán, hogy a minisztériumot együtt tartsa. Ha Batthyány köszön le, őt tartja vissza, ha Széchenyi menekülne, rábeszéli, hogy maradjon. Az augusztus 6-i minisztertanácson, amikor Batthyány hajlandó lenne elfogadni Kossuth leköszönését, rákiált a pénzügyminiszterre: „nem úgy van az, miniszter úr! Önnek nem szabad most kilépni, lemondásával becsületét vesztené el, mert üres pénztárakat hagyna maga után, s a zászló mellől elfutó szökevénynek tűnének föl.” Az augusztus 12-i minisztertanácson (a nádor nincs jelen) Batthyány már a főherceg diktatúráját ajánlja megoldásként – Kossuth azonban ezt ellenzi.

Valamennyi minisztertanácsai ülés közül az *augusztus 27-i* volt a legviharosabb. A minisztérium azt követelte a nádortól, hogy menjen le a délvidéki táborba. – A főherceg ezt ellenezte, mire Kossuth a nádort kímélve, a királyt bírálva kritizálta a dinasztíát. A nádor visszavágott: mindent a királyra kenni s őt csak a gesztenye kikaparására felhasználni a legrosszabb politika, a legjobb lenne a vérontást a Délvidéken is, a horvátokkal is elkerülni. – Ők akarnak vérontást? – horkant fel Deák. Ha vérontás lesz, abban a nádor csakúgy részes, mint a minisztérium. Batthyány is kifakadt: a nádor, úgymond, az udvarral, a dinasztíával tart, Bécsben pedig csak játszottak velünk, a reakció nem tudja lenyelni, hogy Magyarországon az ellenzék jutott uralomra. István méltatlankodva utasította vissza, mintha ő a dinasztíával szűrné össze a levét. „Kétszínű soha nem voltam” – szögezte le. Valóban, a nádor azért sem lehetett kétszínű, mert a másik, a bécsi szint nem ismerte. Az ellenforradalom tervei rejtve maradtak előtte, közreműködésére ezek nem számítottak, mert aligha számíthattak. Hiszen a centralizáló abszolutizmus programjában számára nem volt hely, s ezért aligha lépett volna megvalósítói közé, ha megismeri. A nádor *egyedül* politizált (tétovasága ebből fakadt), s azt remélte, hogy engedékeny politikai gyakorlata segít megtartani Magyarországot a dinasztíának, a birodalomnak. Csak azt nem ismerte fel, hogy a dinasztia számára ilyen áron, az önállóság ilyen mértékével Magyarország inkább elvesztettnek, mint megtartottnak tekintendő.

A nádor eddig a legalitás, a törvényesség politikáját követte – s az idő előrehaladtával, augusztus vége felé, egyre inkább érezte, hogy ez nem lesz elegendő: Jellasics ellen minden „alkotmányos” eszközt felhasználtak már (az augusztus 27-i minisztertanács a teljes különválást is felajánlotta Horvátországnak), a fegyveres konfliktus pedig elkerülhetetlen. Érezte a nádor azt is, hogy személyét udvari és katonai körökben „leírták”. Jellasics Zágrábban eltúrte, hogy a budapesti minisztériummal együtt az ő képét is nyilvánosan elégezzék – pedig e tett felségsértő volta kétségtelen. S a három egymással kapcsolatot tartó ellenforradalmi katonai vezető, Windisch-Grätz, Jellasics, Radetzky (kezdőbetűik után: WIR [„mi”]) véleménye Ist-

vánt illetően aligha különbözött. „Jellasicsot derék, a császár iránt odaadó férfiúnak tekintem – jelentette ki augusztusban Radetzky –, a nádort pedig gyenge, erőtlén, önmagába szerelmes embernek, aki emellett Kossuth játékszere”. Windisch-Grätz a már elmenekült nádorról mondta 1849 elején: „a főherceg sok rossznak volt okozója és erről sohasem fog eléggé felelhetni”.

Augusztus végére – szeptember elejére a nádor ráébredt: a hatalom megtartásáért immár nemcsak működnie – küzdenie is kell. Az összeomlás felé haladó Széchenyi meglepetten látta, hogy a főherceg az egyik nap „csupa bátorság”, a másikon is „egészen nyugodt”.

Szeptember elején Bécsből uralkodói leirat érkezett hozzá, a hírhedt *Staats-schrift*, a Wessenberg-kormány szerkesztette emlékirat, amely érvénytelennek jelentette ki az áprilisi törvényeket, s követelte a magyar különállás felszámolását. Érvényesítése esetén István hatalmi kompetenciája – Magyarország különállásának felszámolásával – jelentősen szűkülné volna, de legalább reprezentatív funkcióként megmarad. Fontosabb volt ennél, hogy az emlékirat fogalmazása tartalmilag igen, de formailag nem volt ultimatív, hanem a két kormány közötti tárgyalásokra szólított föl. Bécsből tehát Istvánt *közvetlen* veszély nem fenyegette. Annál inkább a Dráva mellékéről: Jellasics támadása küszöbön állott, s nyilvánvaló volt, hogy a bán mit sem törődik a magyar kormány törvényességével. Bevonul Jellasics Budára: Istvánnak ott nincs mit keresnie többé. Ha hazaáruhlóként fel is ajánlkoznék a bánnak, miért is paktálna az vele? A nádor igazi kérdése tehát az volt: a katonai erőn kívül milyen erő akadályozhatja meg Jellasics támadását, akinek deklarált célja a budapesti kormány megdöntése? – Ha nincs kormány a magyar fővárosban, hanem a hatalom egy osztrák főherceg kezében koncentrálódik, Jellasics magyarellenés argumentációja, dinasztiahü megnyilatkozásai nem lehetnek mozgósító erejűek többé. Éppen ezért egy ilyen helyzet létrejöttébe talán a magyar országgyűlés is belenyugodna, azt elfogadná. Most ilyen irányban kezdett működni. Szeptember 4-én arról írt Bécsbe Batthyány miniszterelnöknek, hogy „ha Ön nem lesz többé miniszterelnök, akkor is számítok számomra ismeretes lojalitására, lovagi érzületére. – Az Ön ismert energiája még olyan fordulatot adhatna a dolgoknak, amelyek a szomorú következményektől megmenethetnének bennünket”. Mivel e levélben nem utal új, másik miniszterelnök kinevezésére, azt érzékelteti Batthyányval, hogy a hatalmat saját kezébe véve afféle árnyék-kormányként számít Batthyány aktív támogatására. Konkrét formában ismerhetjük meg a nádor elképzeléseit ugyanezen a napon Ferenc Károlyhoz írott leveléből, amelyben arra kért engedélyt, hogy a kormány valószínű lemondása esetére a hatalmat diktátorként saját kezébe vehesse. Reméli, hogy a kivételes hatalom gyakorlására maga az országgyűlés fogja felhatalmazni! Higgyék el, hogy csak a dinasztia érdekében cselekszik, Magyarország üdvét Ausztriával egyesülve keresi. Ha nem foglalhatja el ezt a pozíciót, amit „Jellasics is hetek óta visel” (a horvát szászor a bánt diktátorrá választotta!), akkor a hatalom Kossuth vagy Nyáry kezébe kerül, s ittmaradása lehetetlenné válik. – Ferenc Károly a felajánlkozást elutasította: csapatokat nem küldhetnek, nem látnak különös indítékot arra, hogy a törvényesnél nagyobb hatalmat adjanak neki. A minisztérium lemondásából még nem következik a diktatúra szüksége, ha a kormány lemond, jelentse, s öfelsége megteszi a szükséges intézkedéseket. (Azokat a levélben jelzett veszélyeket, amelyek a nádort ez esetben fenyegetik, válasz nélkül hagyta.) István tehát Bécsből nem kapott támogatást.

A nádor tervezgetései kétségtelenül letértek a törvényesség, a legalitás útjáról, eljárásának e jogi minősítéséből azonban nem következik az ellenforradalmi értékelés. A Batthyány-kormány lemondása küszöbön állott, egy új miniszterelnök kinevezésének uralkodói jóváhagyása aligha volt remélhető. Ekkor minden felelős politikai tényező, az is, aki a forradalom vívmányainak biztosítását akarta, a legalitástól való kényszerű eltérés módzatain töprengett. A különböző kombinációk István személyét bizonyára figyelembe vették, mivel távozása csak bonyolította, s nem tisztázta volna a helyzetet – de az egykorú elképzeléseket pontosan nem ismerjük.

Batthyány és Deák még augusztus 27-én Bécsbe utazott, szeptember 5-én az

országgyűlés küldöttsége is oda indult, hogy az udvart a horvát kérdésben színvalásra bírja, az országgyűlés pénzkibocsátási és újoncozási törvényét elfogadtassa. Pesten és Budán két miniszter, Kossuth és Szemere a maga külön útjain – és immár az említett *Staatsschrift* ismeretében – arra készült, hogy a kormány várható lemondása esetére az országgyűlés felhatalmazásával maga vegye kezébe a hatalmat. Pozíciójukat jelentősen gyengíthette volna, ha István nádor nem tolerálja ezt a megoldást. A nádor pedig, saját tervének realizálása esetére, a jórészt a két Pesten maradt kormánytagnak engedelmeskedő fegyveres erőtől tarthatott.

Egymás szándékait kipuhítandó szeptember 8-a körül egyik éjjel a nádor magához hívatta Kossuthot. Véleményét kérte a közeljövő kilátásai felől. Kossuth a fegyveres harcot elkerülhetetlennek tartotta. Néhány évvel az események után ekként rögzítette a beszélgetés további menetét:

„A főherceg kezeire borítva arcát, lihegő kebelrel az előttünk fekvő asztalra borult s kis szünet után szemem közé nézve mondá: »tehát harc! Meggondolta Ön, hogy a harc mit helyezhet kilátásba?«

Meggondoltam, felség. Egy oldalon koronát, más oldalon talán vérpadot. A főherceg az elborzadás jeleivel tekintett felém.

Ne borzadjon fenséged – mondám. A vérpád csak nekünk juthat, és mi, ha isten azt ránk mérte, zugalódás nélkül fogadjuk a hazáért. Fenségednek csak a korona juthat.”

Kossuth a továbbiakban kifejtette, hogy egy bécsi államcsíny, V. Ferdinánd lemondása esetére javasolja István trónfoglalását. „Magyarország fenséged uralkodása alatt hű támasza lesz az osztrák császári háznak... emberek és viszonyok változtával a két korona ismét egy fejen egyesülhetne” – csillantotta meg végül előtte a császári koronát is! Elmondta neki, hogy sok szenvedéstől mentené meg az országot trónfoglalása, főként külpolitikai segítséget jelentene, hiszen a monarchikus elvhez egész Európa ragaszkodik. A nádor kérdésére biztosította arról is, hogy a magyar országgyűléssel mindezt el tudná fogadtatni.

„A főherceg elgondolkozott. Aztán kezeit éghez emelve mondá: »Nem tudom! Nem tehetem! – Haldokló atyám kezére borulva esküdtem meg, hogy azt semmi körülmények között soha tenni nem fogom. Jöjjön aminek jönnie kell: én eskümet meg nem szegem. – Ne szóljunk erről többet.«

– Én tisztelni tudom az érzelmet, mely ez elhatározásnak indoka, hanem az az eskü igen nagy szerencsétlenség! Szegény hazám!”

A nádor saját környezetének egy jóval határozottabb válaszról számolt be, azt mondotta volna, hogy „inkább vándorolva koldulnám királyom számára a mindennapi kenyeret, ha kell, semmint hogy ellopjam koronáját”. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a kérdést István magában régebben eldöntötte. Mindezt követően megbeszélhették a következő napok teendőit is, ideértve a kormány várható lemondását – erről azonban nincsenek információink.

Szeptember 10-én visszaérkezett – az elutasító uralkodói válasszal – az országgyűlés küldöttsége, s velük Batthyány és Deák.

Szeptember 11-én a minisztertanács elhatározta a lemondást. Egyedül Szemere Bertalan belügyminiszter jelentette ki, hogy ő megtartja tárcáját, hogy az új kormány kinevezését, az alkotmányos előírásoknak megfelelően, felelős miniszterként ellenjegezhesse. Bizonytalan, hogy mi is volt a kormánytagok elképzelése a végrehajtó hatalom további ideiglenes gyakorlatát illetően? Miért fogadta el a lemondást maga Kossuth? Elképzelhető, hogy a kormány, talán némi módosítással, elfogadta a nádor intencióit: egyelőre ne vigye név szerint ismert kormány az ügyeket, s várják meg, mit szól ehhez Bécs, hogyan reagál Jellasics? Valószínű, hogy Kossuth vagy a kormány egésze (kivéve Szemerét, aki ezt a megoldást nem fogadta el) egyúttal a nádortól azt várta, hogy a kihirdetendő nádori „teljhatalom” a királyi jogkörök átvételét is deklarálni fogja: ezzel a ténnyel ugyanis a nádor elkötelezi magát mellettük, nyíltan is szembehelyezkedik Béccsel, ezért az országgyűlés jóváhagyása sem marad majd el. Úgy tűnik, a nádor viszont azzal próbálkozott: Béccsel érzékelteti, hogy forma szerint, Pest-Buda számára, a lemondott Batthyány-kormány vezeti az ügyeket, de valójában

ő a helyzet ura, s mivel ezt a megoldást az országgyűlés is tolerálja, inkább őt és nem Jellasicst kellene Bécsnek támogatnia. (Konkrét politikai kibontakozási tervről nincs tudomásunk.)

A nádor tehát szeptember 11-én elfogadta a kormány lemondását, s délután az országgyűlésnek bejelentette, hogy „a törvények értelmében gyakorlandó kormány gyepőit kezébe vette”. Közölte a képviselőkkel azt is, hogy a „jövendő miniszterelnököt” az uralkodónak felterjesztette, de nevet nem említett, s nincs is tudomásunk arról, hogy e napon tett volna ilyen tárgyú előterjesztést. Levéllel fordult viszont a királyhoz, amelyben kétmillió forintos kölcsönt kért: így meg lehet akadályozni a szeptember 6-án uralkodói jóváhagyás nélkül megkezdett papírpénz kibocsátás további folytatását. Az önállóan cselekvő nádor csakugyan számíthatott valamelyes bécsi támogatásra, mert Esterházy Pál herceg, a napokkal korábban már lemondott miniszter – nyilván udvari vagy egyes udvari körök jóváhagyásával – rögtön akcióba lépett, s a nádor nevében nyomatékkel fordult kölcsönért a bécsi Nemzeti Bank elnökéhez, s ehhez támogatást kért Krauss osztrák pénzügyminisztertől is. Jellasicsnak azonban István már nem írhatta meg, hogy nincs kormány, ami ellen támadhatna.

Az országgyűlés szeptember 11-i esti ülésén ugyanis váratlan fordulat történt. Kifogásolták, hogy az elnöküket értesítő, előbb idézett nádori iraton nincs miniszteri ellenjegyzés, Szemere pedig bejelentette: délután közölte a nádorral, hogy ő hivatalában marad – s erről a főherceg szemlátomást nem óhajt tudomást venni, hiszen bejelenti, hogy „az összes minisztérium... működése megszűnt”. Kossuth is kijelentette – sejtetve egy előzetes megállapodást –, hogy nem ezt a lépést várta, hanem a nádor „teljhatalmát”, vagyis – értelmezésünk szerint – a királyi jogkörök átvételét, amiről persze az átiratban szó sem esett. És híres gesztusával, székét a képviselői helyekről a miniszteri pad mellé állítva s arra ráülve bejelentette, hogy saját akartából visszavonja lemondását, újra miniszternek tekinti magát. A nádornak valójában – fejtegette – a király betegsége, a helyzet veszélyessége folytán át kellett volna vennie a hatalmat azzal, hogy azonnal új miniszterelnököt nevez ki. – Az országgyűlés törvénytelennek nyilvánította a nádor eljárását, és küldöttségileg közölte vele, hogy a két minisztert – Szemerét és Kossuthot – hivatalban lévőnek tekinti. Ha volt is egy korábbi megállapodás, amelyet a nádor nem tartott be, most a főherceg neheztelhetett joggal a volt kormánytagokra: miért hagyták idáig fejlődni a dolgokat? (Deák hasztalan próbálta menteni a helyzetet azzal, hogy a tájékoztató levél nem a végrehajtó hatalom körébe vág, s így ellenjegyzést nem igényel.) A nádor az öt felkereső küldöttségnek méltatlankodva jelentette ki: „ha a ház bizalmát nem élvezzi, kész elhagyni Magyarországot”. Vagyis a két miniszter megerősítése helyett, lemondással fenyegetőzve, élezte a helyzetet. – Másnapra az országgyűlés meghátrált, bizalmat szavazott a nádornak, s küldöttségileg kérte volna, hogy nevezzen ki miniszterelnököt, mire Batthyány bejelentette a háznak: már megkapta erre a megbízást.

A nádor eredeti terve – hogy ismert kormány nélkül vezesse az ügyeket – csak erősíthette pozícióit Béccsel és Jellasiccsal szemben, de azt az árat, amelyet Budapest követelt, a királyi jogok átvételének bejelentését, már nem merte vállalni, pedig helyben csak ezzel a lépéssel szerezhetette meg a szükséges *bizalmat*. Ezért fokról fokra visszakozni kényszerült. Ahhoz, hogy Batthyányval elfogadtassa a miniszterelnöki megbízást, be kellett avatnia terveibe: van még remény arra, hogy Bécsből pénzkölcsönt kapnak, s így a Kossuth megkezdette pénzkibocsátást nem kell majd tovább folytatni, továbbá talán Jellasicst is meg tudják állítani. Batthyány e feltételekkel, továbbá a nádornak a pénzkibocsátás időleges folytatására vonatkozó szóbeli felhatalmazása alapján, vállalta a megbízást, amelyet a képviselőház is tudomásul vett – s ennek folytán Szemere és Kossuth minisztersége már másnap, szeptember 12-én megszűnt. Batthyány egyedül vezette az ügyeket, s megkezdte kormánya összeállítását. (A kompromisszum jegyében ő arra tett ígéretet, hogy kormányából kihagyja Szemerét és Kossuthot.)

Nehéz volt a nádor dolga – szögezte le Istvánt mentegelve egy-két nap múltán

Kossuth a képviselőház előtt. Valóban: Bécs azt követelte tőle, hogy ne csináljon semmit, Batthyány aktív szerepvállalását szorgalmazta, Kossuth a királyi jogok átvételére, sőt a korona megragadására biztatta, Jellasics pedig...

A Magyarországra éppen szeptember 11-én behatolt bán szándékait kipuhatólandó a nádor szeptember 12-én levelet intézett hozzá: milyen parancsokat vett a királytól, s egyáltalán, miért támad – amikor itt, egy kormányválság nyomán, Kossuth többé nem tagja a kabinetnek? (Eredetileg nyilván azt tervezte írni: nincs kormány, csak ő van a hatalom birtokában – de az újságokból Jellasics értesülhetett a fejleményekről.) – A bán röviden, de válaszolt: egy minisztercserére nem lehet garancia legfőbb törekvés – a monarchia egységét illetően.

Az újonnan megbízott miniszterelnök helyzete nem volt könnyű. Abban sem bízhatott, hogy Bécsben egy kétmillió forint kölcsönt és a bán visszaparancsolását illető feltételeit elfogadják. Ettől a választól függött a nádor sorsa is, hiszen ő szeptember 12-én kérdés formájában már megfogalmazta az udvar számára sejtését: mi az ő teendője akkor, ha netán öfelsége helyeselné Jellasics előrenyomulását? Hiszen ő, mint nádor, esküt tett az ország integritásának fenntartására! – A várakozás napjaiban a parlamentben több ízben is bírálták, bizalmatlansággal fogadták Batthyány miniszterelnöki tevékenységét.

Jellasics pedig folyvást nyomult előre. A hátráló védősereg parancsnoka, Teleki Ádám gróf, lemondott. A fenyegető helyzetben Batthyány azt a javaslatot tette a nádornak, hogy – mint az ország főkapitánya – vállalja el a sereg parancsnokságát. A felkérést alkotmányjogi szempontból István joggal utasíthatta volna vissza, hiszen az „ország főkapitánya” régi címe a nemesi felkelések vezérlétére vonatkozott, s az új törvények szerint immár nem felelős, sőt „sérthetetlen” nádor, mint államfő, nem avatkozhatott a végrehajtó hatalom működésébe ilyen módon sem – végtére is a hadsereg parancsnoka nem ellenjegyezheti rendeleteit egy felelős miniszterrel! Államjogi szempontból ez a megoldás nem áll távol a diktatúrától! Az alkotmányos megfontolások mellett főhercegi státusa is óvatosságot követelt. A nádor mégis – igaz a pacifikáció szándékával – elvállalta a felkérést, s ezzel, március óta megint egyszer, eltért a szorosan értelmezett legalitástól. Ekkor már mindent egy lapra tett fel: személye súlyával (és persze némi katonai erővel, mozgósítás alatti tartalékokkal) vagy megállásra-meghátrálásra bírja a bánt, s így stabilizálja helyzetét Pest-Budán is, Bécsben is – vagy véget ér közpályája. Sietett elébe sorsának, nem kért engedélyt Bécsből sem, csak bejelentette: a táborba vonul. Az országgyűléstől felhatalmazást kért arra, hogy békétárgyalásokat is folytathasson, s ezt meg is kapta. Kikötötte azt is, hogy az országgyűlés távolléte alatt nem folyamodik „törvénytelen lépésekhez”. (Kossuth kifejtette az ülésben, hogy ezalatt csak annyi érthető: a ház nem nyilvánítja üresnek a trónt – mivel az uralkodóval kötött kétoldalú szerződéstől eltekintve az országgyűlés bármit határoz, az nem lehet törvénytelen.) A nádor emellett tárgyalat Kossuthal, aki feltehetőleg ugyancsak garanciát vállalt arra, hogy az országgyűlés nem ragadja magához a kezdeményezést. Tény, hogy Batthyány a nádor táborba szállása óta nem is jelent meg többé a ház ülésein.

István nádor szeptember 19-én szövegelt fel – mint *főherceg* írta alá a levelet – találkozóra a bánt. Szeptember 21-én gőzhajóval érkezett Balatonszemesre, ahol a spontán teátrális jelenetekben sem szűkölködő 1848-as esztendő egyik sikeresen előkészített szcénájára került sor: Jellasics tisztjei, attól tartva, hogy vezérüket elrabolja a nem a főhercegnek kijáró fekete-sárga, hanem a nádort illető magyar trikolorral ékesített hajó, nem engedték a bánt az érte küldött csónakba szállni. A két altábornagy távcsővel szemügyre vette egymást – megbeszélésük elmaradt. Jellasicsnak nem lehetett érdemi mondanivalója a nádor számára, a találkozó meghiúsulásával csak a Habsburg veszíthetett. A táborba visszaérkezve vette kézbe István a király szeptember 18-i levelét. Az uralkodó tudomásul vette, hogy a táborba száll, jóváhagyta a tárgyalási szándékot, de megtiltotta, főhercegi rangjával összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy „egy tényleges konfliktusban részt vegyen”, sőt leszögezte, hogy „egy félnivaló összeütközés esetén... Kedvességed maradása haszontalan és veszélythető”.

Az udvar elképzeléseibe be nem avatott főherceg most értette meg, hogy a jövőre vonatkozó bécsi tervekben magyar nádor számára aligha lesz hely. De nem lett áruló. Nem ment át Jellasics táborába, sőt intézkedések egész sorával segítette elő a katonai koncentrációt, az alkotmányra tett esküjük betartására szólította fel a tiszteket, s gondoskodott parancsnoki utódjáról is, Móga János altábornagy személyében.

A nádor szeptember 22-én titokban tért vissza Budára, s az éjszaka folyamán közölte Batthyányval, hogy elhagyja az országot. A miniszterelnök igyekezett rábeszélni: maradjon az államügyek élén, vállalja legalább a politikai vezetést. Felvázolta távozásának a dinasztia számára is végzetes belpolitikai következményeit, s nem mulasztotta el megemlíteni azt sem, hogy ez esetben a nádor személyes presztízse is megsemmisülne. István csak annyiban módosított álláspontján, hogy még megpróbálja Bécsben kieszközölni Jellasics megállítását, s e kedvező esetben vissza is tér – ellenkező esetben lemond nádori tisztéről.

Batthyány nem akarta kihasználatlanul hagyni e hajszálnyi esélyt sem. Szeptember 24-én jelentette be Kossuth a képviselőházban, hogy miniszterelnöki megbízásból toborzó útra indul, s közölte azt a miniszterelnökkel egyeztetett elképzelését, hogy minél több képviselő vállalja ezt a feladatot – ez esetben *néhány napig nem is tartózkodásának ülést*. Batthyány nyilván el akarta kerülni, hogy az országgyűlés fossza meg tisztségétől a nádort! (A képviselőház csak jóval később, október 10-én nyilvánította üresnek a nádori székét.)

Horváth Mihály Magyarország függetlenségi harcáról szóló munkájában (1865) találóan jellemzi István döntését: „a családi érdek ösztöne erősebb volt benne a hazaszeretetnél, a jellemgyengeség s a félelem nagyobb a büszkeségnél s önszeretetnél, mely, ha a háborút jó végre vezeti, királyi koronát csillogtatott előtte a közel jövőben.” Utoljára kellett és lehetett Istvánnak megfontolnia, hogy átlépi-e egy trónhoz vezető úton a Rubicont – de ezt, mint láttuk, valójában korábban eldöntötte. Nem feledhetjük, hogy lelkébe viszont Bécsben sem láttak. Horváth Mihály indokoltan utal arra, hogy az udvari körök taktikázgatásának, a nyílt fellépéstől való tartózkodásának egyik indítéka éppen abban keresendő, hogy féltek Istvánt a „végletekig felingerelni”, mert hátha akkor erre a lépésre szánja el magát.

István főherceg Bécsbe érkezése kapóra jött annak a csoportnak, amely nem alaptalanul tartott attól, hogy Jellasics katonai győzelme után Bécs ellen fordul, s ezért a bánt inkább csak a magyar politikai tényezők térdrekenyszerítésére és nem megsemmisítésére akarta felhasználni. Számukra jobb lett volna, ha a bán csak erőt demonstrál s nem arat döntő katonai győzelmet. Most meglepetéssel hallgatták a bécsi minisztertanács be nem avatott tagjai, hogy a bán szóba sem állt a nádorral, neki magának pedig az uralkodó tiltotta meg az ellenállást. Ellenakciót szervezve teljhatalmú királyi biztos kiküldése mellett döntöttek, s a nádor javaslatára Lamberg Ferenc gróf altábornagyot bízták meg e feladattal. Közölték még a nádorral, hogy Batthyány előzetes feltételeit, a bán visszaparancsolását, nem teljesítik, s ezért Vay Miklós kormányalakítást tartják kívánatosnak. A nádor ennek nyomán felkérte Vayt a miniszterelnökség elvállalására. Ezután már nem volt rá szükség.

István bizonyára szívesen kívárta volna nádorként a Lamberg-féle küldetés eredményét, de szeptember 25-én be kellett nyújtania lemondását. Egyelőre Bécsben maradt, majd néhány nap múlva feltestvére, Erzsébet főhercegnő birtokára, a magyar határhoz közel fekvő morvaországi Seelowitzba húzódott. Amikor az udvar az október 6-i bécsi forradalom következtében az ehhez közeli Olmützbe menekült, s a magyar csapatok a határhoz közeledtek, az uralkodó október 11-én felszólította: „tartózkodása azon ország közelében, amelynek kormányzata élén állott, egy pártnak, bizonyára az Ön saját akarata ellenére, alkalmat adna arra, hogy e tényt a saját céljaira kiaknázza”, s ezért saját érdekében éppúgy, mint a kormány érdekében, arra kéri, hogy távozzék németországi birtokaira.

A Lahn menti Schaumburgban, anyai örökségén telepedett le. Frankfurtól alig harminc kilométerre, Németország közepén egyelőre még nem élt politikai elszigeteltségben. 1849 májusában a német kisállamok az ő személyét hozták javaslatba,

mint aki János főherceg birodalmi kormányzó helyetteseként Ausztria és Poroszország számára is méltányolható módon megmenthetne valamit a tovatűnő német egysegből. János főherceg azonban kijelentette: nemcsak hogy semmilyen koronát nem fogad el, olyan helyettest sem fog kinevezni, aki nem tetszik Ferenc József császárnak. Tény viszont, hogy István régi patrónusa e kérdést megfontolásra ajánlotta Schwarzenberg osztrák miniszterelnöknek: Istvánnak „helyén van a feje és a szíve, Németországban birtoka van és tisztelik, korábbi útjai és ezidőszerinti visszavonult élete megnyerték az emberek jóindulatát. Olyan hely volna ez, ahol jól tehetne és az osztrák közvéleményben rehabilitálhatná magát; azt is eredményezné, hogy néhány évre Ausztrián kívül foglalkoztatjuk. Hogy mi szól ellene, számomra nem ismeretes. Mostanság kevesen vannak, akik nem hibáztak. Végül olyan dokumentumok birtokában van, amelyek felvilágosítással szolgálhatnak korábbi állását illetően, és ez jobb, ha nem válik ismertté... a főhercegi testületből senki nem lenne alkalmasabb erre.” Ausztria azonban semmilyen kompromisszum árán nem akart német egységet, s a javaslatra érdemben nem reflektáltak.

István főherceg a forradalmak leggazdagabb száműzöttje volt. Magával vitte kincstárát, értékpapirjait, visszakapta a Függetlenségi Nyilatkozat után elkobzott birtokait, és német földön is a saját birtokán élt. Angol romantikus stílusban átépítette az ódon schauburgi várkastélyt, híres ásványgyűjteményt állított össze. A lakott helyektől messzebb fekvő kastély háznépét, az építkezéseket irányította, esténként a gyermekeket gyűjtötte maga köré, velük játszott. Szívesen vizitálta a környék iskoláit is, a fenntartó jogcímén. Minden levélre maga válaszolt, ápolta társadalmi kapcsolatait, amelyek az orosz és belga uralkodócsaládtól a környék birtokosaiig terjedtek. Ügyelt arra, hogy mecénásként, tudományos társaságok tagjaként, a közeli fürdőhelyek látogatójaként a sajtó felemlégethesse személyét. Kapcsolatot tartott a magyar konzervatívokkal is, noha óvakodott attól, hogy politikával közvetlenül foglalkozzék. Régi patrónusa, János főherceg közvetítette a megbékélést az új császárral. Ennek eredményeként 1858-ban, tehát egy évtizeddel az események után, rehabilitálták, amennyiben – persze csak rövidebb időre – visszatérhetett Ausztriába. Magyarországra nem látogatható.

A Habsburgok szenvedélye, a vadászat siettette végzetét. A téli többórás, olykor éjszakai túrák föllobbantották régóta lappangó tüdőbaját. „Sajátságos érzés – írta egy pesti orvos ismerősének 1866-ban – viszonylag gyógyíthatatlan betegségben szenvedni, és látni, hogy a tudomány tekintélyeinek – egy Skodának, Oppolczernek, Löschnernek, Stockaunak – megáll a tudománya”. Csak a természet erői segíthetnek, „mialatt az orvosoknak be kell ismerniük – ha becsületesek akarnak lenni –, hogy a tuberkulózisra nem tudnak orvosságot”. Az utolsó hónapokat súlyos betegen, ágyban töltötte. (Az erőszakos halálról elterjedt újabb legendát egy halála után felfakadt sipoly lött sebbé minősítése okozta.) Még megérte a kiegyezés hírét, amely lehetővé tette volna hazatérését – de már csak holtan tért vissza a családi kriptába.

Rövid magyarországi működése hasonló okokból merült a feledésbe, mint a Batthyányé: a függetlenségi történetírás nem látta érdemeit, a dinasztia hívei más okokból, de ugyancsak szívesen adták át a feledésnek. Mint utaltunk rá, még 1848-ban megtalálták hátrahagyott iratai között március 23-i beadványát, melyet ellenforradalmi szerepvállalása, kettős játéka bizonyítékként értelmeztek – kétségtelen torzítással. A személyét méltányosabban megítélők is szerepéhez, feladatához fel nem nőtt, befolyásolható, erőtlen, önállóan politikusnak tartották. Valójában vállalt szerepe bizonyult lehetetlennel, amelyet ő vitt addig, ameddig lehetett. Kossuth méltányosan emlékezett e Habsburgra: „az igazságos történetírásnak le kell vonnia a beszámítás rovatából azt, ami zűrös pályáján inkább fátum volt, mint akarat”.

A LÁTSZÓLAGOS NYILVÁNOSSÁG KEZDETEI

A kalendáriumi hírközlés az önkényuralom és a kiegyezés korában

„A népből a kalendárium segítségével azt csinálók, amit akarok. Ostobává vagy okossá, babonássá vagy felvilágosulttá, merésszé vagy gyávává, patriotává vagy hazafiatlanná kell válnia vagy maradnia? Csak adatok hatalmat a kalendárium felett!” – jelentette ki magabiztosan 1784-ben a berlini akadémiának írva egy német írástudó. Az emberi gondolkodás ily könnyű formálhatóságában ma már valószínűleg a modern manipuláció nagymesterei sem hisznek, de a ma embere még inkább azon ütközhetik meg, hogy éppen a kalendáriumnak, ennek a csupán évente megjelenő kommunikációs eszköznek tulajdonítottak ekkora hatóerőt.

A korábbi századokban azonban merőben más volt a kalendárium helye a társadalom kommunikációs rendszerében. Az többé-kevésbé közhírt, hogy a naptárak példányszáma viszonylag mindig magas volt. Fontosabb azonban, hogy a kalendárium használók körében mindig voltak olyan társadalmi-művelődési rétegek, amelyeknek az életében, „információs háztartásában” a kalendárium központi, domináns szerepet játszott. A 18. században jobbra a köznemesség életkultúrájában volt igen nagy súlya a kalendáriumnak. Az önkényuralom és a kiegyezés korában viszont már leginkább a polgárosodás különféle szintjeire jutott és különböző utakat járó parasztság életében nő meg a naptár jelentősége.

Az 1850-es években Magyarországon évente összesen kb. félmillió kalendáriumot adtak el, a hatvanas évek vége felé már több mint 600 ezret, a következő évtizedben pedig ez a szám már elérte a 900 ezret. Az eladott mennyiségnek kb. a kétharmad része az alsóbb osztályoknak szánt olcsó kis naptár volt. Ezeket nagyobb részben Bucsánszky Alajos ponyva- és naptárkiadó vállalata dobta piacra. Bucsánszky, a csak a gyors üzleti haszonra törekvő, új kapitalista stílusú vállalkozó jellegzetes típusa, 1848-ban kezdett naptárakat kiadni. 1858-ban már azt írta a Pesti Napló, hogy ezek a kiadványok „százazernyi mennyiségben terjednek szét a két haza jámbor kéknadrágos olvasói között”. Biztos forrásból tudjuk, hogy Bucsánszky a hatvanas években évente 250–300 ezer naptárt adott el, a hetvenes évek közepén pedig 400–450 ezret.

Számításaink szerint 1870 táján kb. minden 3–5. magyar birtokos parasztcsaládhoz jutott évente naptár, s három paraszti vásárlóból kettő Bucsánszky-féle naptárt vett. Hozzávetőlegesen minden 5–9. magyar bir-

tokos parasztcsalád házában Bucsánszky valamelyik naptárát forgatták. Figyelembe véve az ekkor még divó közös olvasást, s a kalendáriumok kölcsönadását, a hatás még nagyobb körű lehetett. Sőt az évenként egyszer vásárolt sajtóeszköz, a kalendárium használatának az volt a sajátossága, hogy az év folyamán többször is elövétték és olvasgatták. Ez pedig hatásában megegyezik a periodikusan ismételt közléssel, amelyről már a korai kommunikációkutatás megállapította, hogy növeli a közlések hatékonyságát. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a Bucsánszky-naptárak közléseinek jó esélyük volt arra, hogy hatással legyenek a paraszti olvasók gondolkozására. A szóbeszéd útján történő tájékozódás, a templomi prédikációk s a szaporodó néhány leveles ponyvanyomtatványok mellett mindenképpen nagy és növekvő súlya volt ezeknek a naptáraknak a polgárosodás útjait járó, kereső parasztság információs háztartásában. Az egyik legfontosabb sőt időnként dominánssá váló kommunikációs csatorna volt ez, amelyen keresztül a változó, kinyíló világ új fogalmai, képzetmintái, értékei eljutottak a szóbeliség köréből kiemelkedő paraszti rendhez. A felmerülő kérdések közül az egyik legérdekesebb az, hogy milyen mértékben voltak ezekben a naptárakban aktuális, tájékoztató közlések, hírek? Ezek miről szóltak, milyen üzeneteket, szimbólumokat közvetítettek? A társadalmi-kulturális és politikai feltevéseknek milyen új hálója szövődhetett ezek révén az évtizedek során a kollektív tudatba?

Itt azonban érdemes kicsit visszakanyarodnunk a kalendárium-műfaj korábbi történetéhez. Az eredetileg gyakorlati funkciók kielégítésére megszületett kiadványok már a 17. század elején közölték a nemzeti és a világtörténelem krónikáját. A mindenkori jelenig vezetett krónikákból önállósodva a 17. század végétől tűnnek fel a hírek. A 18. században aztán ezek közlése már elég rendszeressé vált. 1780-ig a magyar nyelvű újság nélküli Magyarországon egyedül a kalendáriumok közöltek rendszeresen aktuális híreket. Sőt az újságok alacsony példányszáma mellett a kalendáriumi hírközlés jelentősége egészen 1800-ig, illetve némileg azon túl is megmaradt. Bár a kalendáriumok híryanaga részben külföldi, majd később magyar újságokból származott, az olvasók szempontjából ez az évenkénti tájékozódás az újságolvasás előzménye, előkészítő fázisa volt. Az aktualitás viszonylagos fogalom, s a szatmári béke után az irni-olvasni tudásig eljutó kismemesség tömegeinek, a kísértelmiség jó részének, a mezővárosi paraszt-polgári elitnek az elzárt vidéki életben, a nagyobb integrációkhoz igen laza szálakon kötődve aktualitást jelentett a kalendáriumok évenkénti híryanaga. E ritka, de mégis periodikus hírközlés hozzájárult az információsükséglet lassú tudatosításához, mobilizálásához, az információsükséglet kialakításához, s mintegy előkészítette az újságolvasást.

A társadalmi kommunikációs szerkezet megváltozásával, az érintkezés élénkülésével, az újságok szaporodásával párhuzamosan a reformkor kezdetére megszűnt a kalendáriumi hírközlésnek ez a kitüntetett jelentősége, sőt a közlés rendszeressége is. Van azonban a kalendárium-műfaj

történetének még egy korszaka a 19. sz. második felében, amikor a hírek közlése az előbbiekhöz hasonló szerepet játszik az információszükséglet kialakításában, az újságolvasás előkészítésében, de immáron a parasztság körében. E folyamatnak a nagyon korai szakaszát vizsgáltuk abból a feltevésből kiindulva, hogy e tájékoztatás minéműsége már a fogantatásnál megmutatkozik. Ezért mutatjuk be az elsősorban a parasztság által olvasott Bucsánszky naptárakban az önkényuralom és a kiegyezés korában megjelent tájékoztató anyagokat. A kalendáriumbeli tájékoztatás témastruktúráját felderítve megtudhatjuk, hogy a kalendáriumolvasó parasztságnak milyen lehetőségei voltak a tájékozódásra, véleményalkotásra. A társadalmi nyilvánosság ezen alrendszerét jellemző témastruktúra fontos mutatója a kommunikációs rétegződésnek. Megtudhatjuk, hogy a parasztság széles rétegeit mennyire vonták be a közvéleményteremtő politikai nyilvánosságba. Ez is adalék lehet ahhoz, hogy mi valósult meg abból a reformkori liberális teóriából, amely szerint a népet integrálni kell a nemzetbe.

Időszakunkban Bucsánszkynek hat naptársorozata jelent meg. Legkisebb és legolcsóbb volt a Magyar- és erdélyországi legújabb kis képes naptár. A következő kategóriába tartozott a Kis képes naptár, a Keresztény képes naptár és a Képes Kossuth naptár. (Utóbbi csak 1870-től jelent meg.) A szorosabb értelemben vett naptárrészen kívül ezek a naptárak általában 16 oldalnyi olvasmányanyagot tartalmaztak. Az ezeknél kétszer drágább, de még mindig az olcsó, populáris naptárak közé tartozó Nagy képes naptárban az olvasmányanyag terjedelme 120–130 oldal volt. A legnagyobb, legdrágább, de egyben legkevésbé elterjedt sorozat a Családi képes naptár volt.

A Nagy képes naptárban 1875-ig a naptárrész nélküli összterjedelemnek 3–5⁰/₀-a tartozott a tájékoztatáshoz, s ez évi 4–5 oldalt jelentett. Csak 1875 után emelkedett a részesedés 10⁰/₀ fölé. Ugyanez a Kis képes naptárban átlagosan 5–7⁰/₀, ami majdnem évi egy oldalnak felel meg. A Keresztény képes naptárban harminc év alatt összesen nyolc oldalnyi tájékoztatás jelent meg. Az 1870-től megjelenő Kossuth naptárban viszonylag magas a tájékoztatás részaránya: 1880-ig 11,5⁰/₀, összesen 18 oldal, tehát évente majdnem két oldal. A Keresztény naptárt kivéve ezek az arányok és oldalszámok ugyan nem jelentősek, de gondosan szerkesztve a paraszti olvasóknak is megadhatták volna a legalapvetőbb tájékoztatást. Az évtizedes átlagok azonban elfedik a közlemények nagy fokú szóródását, egyenletlenségeit. A kisebb naptárakban néha több éven át nem voltak hírek, sőt a Nagy képes és a Családi képes naptár több évfolyamából is hiányoztak az aktualitások. A rendszeresség bizonyos jelei csak a hetvenes évek második felétől mutatkoztak.

Tovább sötétíti a képet a tartalmi megoszlás vizsgálata. A Keresztény képes naptár csak kuriózumról, egyházi eseményről illetve elemi csapásról közölt híreket. A Kis képes naptárban a kuriózumokról, elemi csapásokról, szerencsétlenségekről, bűnügyekről szóló hírek tették ki a tájé-

koztatás 70–80 százalékát. Ugyanez az arány az ötvenes években még a Nagy képes naptárban is 60% körül van, s csak később csökken jelentősen. A legpolitikusabb Képes Kossuth naptárban ez a hírtípus már eleve kevésbé volt jelen.

A kuriózumok csoportján belül is igen nagy szerepe volt az „álaktualításoknak”. Ezeknek már az időmeghatározása is gyanús: „már néhány esztendeje”, „rövid idővel ezelőtt”, „mint egy amerikai újság írja”, stb. Az alaposabb vizsgálódás ki is mutatja, hogy ezek egy része az 1834-es Fillértárból származik. 10–15 évenként aztán az 1834-es eredetű álaktualítások, mint friss hírek mindújra megjelentek kiadónk naptáraiban egészen 1944-ig. Egy kis mustra a legkedveltebbekből: „Egy élve eltemetett kalandjai”, „A kutya hűsége gazdája sirjánál”, „kezetlen ember”, „Medve az álarcosbálban”, „Szerencsétlenség a meszes gödör fölött”. Néha akadt valódi, friss kuriózum is, mint pl. „Millie Kristie, a kétfejű csalogány, vagy az amerikai csoda”, aki 1874-ben a pesti Vigardában produkálta magát, egyik fejével mást énekelve, mint a másikkal. A bűnügyi hírek kisebb részben külföldiek, nagyobb részben hazaiak, főleg Rózsa Sándorról szóló hirversek. A bűnügyi hírek viszonylag csekélyebb voltát az magyarázza, hogy ezen a téren a Kalendárium valójában nem versenyezhetett a néhány leveles ponyvanyomtatványok frissességével, hiszen azok a nevesebb betyárok akasztása után pár nappal már piacra kerültek.

A számos elemi csapás és szerencsétlenség között is találunk olyat, amely ugyan valóságos esemény volt, de a naptárban meglehetősen kiszínezték. Az 1858-as Nagy képes naptár az indiai vízáradásról hirt adva elmondja, hogy minden élő állatok halálfélelmükben – így a legelkeseredettebb ellenségek is – vérvágyukat elfelejtve, egymást észre sem véve, a fákon egymás mellett kerestek menedéket. A veszedelmes szomszédságot bájosan bumfordi képen mutatták be a naptárban. Bucsánszky fametszője, Mihalovics kitett magáért: egy teljes oldalon ábrázoltatik a nagy fa, amelyet benépesítenek a megrémült vadak: óriáskígyó, tigrisek, majmok stb. A képhez írt szöveg igen hasonlatos a vásári képmutogatók szövegeihez. Az ámulatra méltó közlemény valamennyi naptárt megjárta. A szerencsétlenségek között egyébként – nyilván mint legkülönösebbek – a tengeri veszedelmek vezetnek. 1858 és 1863 között öt hajótörésről ad hirt a Nagy Képes naptár. Az izgalom fokozása céljából az egyik eset kapcsán lélekzetelállítóan írja le egy hajón utazó hétgyerekes magyar család „borzasztó végét”. Valóságos kis novella kerekedik ki belőle.

Mindez, amit eddig a kalendáriumi hírközlésről – témáiról, formájáról – elmondtunk, nagyon hasonlít ahhoz, amit Habermas a kialakuló tömegsajtóról ír, miközben a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását, a kultúrán elmélkedő közönségtől a kultúrát fogyasztó közönségig vezető utat elemzi. Azt írja, hogy a politikai és a politikailag fontos hírek, közügyek, társadalmi problémák háttérbe szorulnak a „korrupció, baleset, katasztrófa, sport, szórakozás, társadalmi események... mögött. ... a hírek általában n színes köntöst öltenek, a formátumtól egészen a stilisztikai rész-

letekig hasonlatossá válnak az elbeszéléshez. . . . feladják a tény és a kitalálás közötti szigorú megkülönböztetést." Ezek a megállapítások kétségtelenül állnak a Bucsánszky naptárakra is. S minél populárisabb a naptár, annál inkább. A kommunikációs rétegződés legalsóbb régióiban terjedő Magyar- és erdélyországi új naptárban már csak kizárólag a Rózsa Sándorról és „ifj. Bogár Szabó Imre elhíresedett rablóról” szóló versek képviselték az aktualitást. Egy archaikus kommunikációs formánál jelentkeztek tehát a modern tömegsajtó némely jellegetességei.

Némileg eltérő a Nagy képes naptárban megjelenő tájékoztatás alapmegoszlása. Ott politikai jellegűnek minősíthető a második évtizedtől az aktualitások 70–80 százaléka. A Kossuth naptárban pedig az egész tájékoztatás ilyen. Ez azt mutatja, hogy a bővülő nyilvánosságban bizonyos politikai információk jutnak el immár olyanokhoz is, akik korábban ezen a nyilvánosságon kívül voltak. A kérdés csak az, hogy mit mondhatunk ezeknek a politikai jellegű információknak a minéműségéről, s végeredményben milyen az így teremtdő nyilvánosság?

Először az egyes naptársorozatokot vegyük szemügyre. Az információs piramis alján lévő Új naptárról és Keresztény naptárról már volt szó. Ezekben nem volt politikai hír. (Még a kiegyezésről is csak a beköszöntőben írtak néhány sort.) Kivétel az 1848-as évfolyam. Ekkor a Keresztény naptárban Sujánszky Antal katolikus költőnek két politikai programverse is megjelent. A „Szabadság, egyenlőség, testvériség” címet viseli az egyik. A másik a „Fölhívás” címen harcra buzdít.

A Kis képes naptárban is volt 1849-ben néhány hasonló közlemény. A belső címlapon pl. Kossuth parolázik paraszt atyafiakkal, s alatta a versike így hangzik:

„Megmentvén Pozsonyban a roppant igától,
szegény jobbágyot a terhes robottól,
Elmentek a lábát csókolni hozzája,
Nem hagyta! Mindnyájuk kezét szorította.”

Ezt követően azonban az első politikai cikk itt csak 1864-ben jelent meg a távoli India forradalmáról, az indiaiak harcának jogosságát hangoztatva. Majd, még a kiegyezésről is csupán a naptár beköszöntőjében esett szó. 1867-ben a beköszöntő rigmus arra kéri a Mindenhatót, hogy mutassa meg:

„Bölcs fejedelmünknek az utat,
Melyen elérheti a nép boldogságát.
Éljen a király, ki javunkat akarja,
Készen áll érte a nemzet szíve, karja.

1868-ban már az eredményeket sorolja a naptár beköszöntője: nem rab többé a magyar, ősi törvényünk helyreállítva, egyesült a kettős hon. A király, aki bízott „e mindig hű s jó magyar népben” Árpádnak nyelvén szólta Budán az országgyűlésén. Budán

„felelős magyar miniszterek laknak
s jogot, igazságot magyarul osztanak.
Bizodalommal vagyunk kormányunkhoz,
S hiven ragaszkodunk királyi trónunkhoz.
Boldog újévet a fejedelmi párnak
Ki most versenytért nyitott a magyarnak.”

A Kis képes naptárban 1869-ben szerepel először önállóan magyar politikai jellegű cikk, egyszerre kettő is. Az egyikben Rózsa Sándor perspektívájából mutatják be az ország helyzetét. A híres betyár Kufsteinben raboskodik. „De míg őt gyötrik fájó gondolatok / A magyar hazára derültek szebb napok.” A király megesküdtött, hogy törvényeink megtartja. A magyar belépett a nemzetek sorába, s oly férfiak kezében van a kormány, „kik szívvel-lélekkel munkálnak hazánk boldogságán.” Gróf Andrássy a miniszterelnök, aki a királynál nagy gráciában van. A királyné Budán hercegasszonyt szült, s mint a béke anyala, kérte a királyt, hogy hirdessen amnesztiát. A király megkérdezi Andrássyt:

„... te derék ember vagy,
S látom az eszed is mint a híred oly nagy.
Fenséges hitvesem gyengéd kérelmére
Mondd kik érdemesek király kegyelmére?”

Andrássy ajánlására szabadult Rózsa Sándor, aki először Budára ment, s „mindenütt nagy megnyugvást vett észre” stb.

Politikai jellegű az „Egy honleány álma a honvédek sírján” című verses mű is. Röviden utal a kiegyezésre, majd a rigmus politikai mondanivalója abban csúcsosodik ki, hogy elítéli a pártszakadást. Az álomban maga a „Boldogságos Szűz” mondja: „egyek legyetek” „Király, pástör és nyáj egy legyen!”

„Mert hol egyetértnek a honnak fiai
És nincsen árulás, nincsen pártoskodás,
ott tenyész a jóllét, ott a boldogulás.”

Ezt követően a hetvenes években összesen két politikai jellegű költemény volt a Kis képes naptárban. Az egyik a gaboni királyról, a másik a phi-

ladelphiai világiállításról. A magyar politika teljesen eltűnt, legfeljebb egyik-másik beköszöntőben volt egy-egy politikai vonatkozású bekezdés. Például 1870-ben

Éljen a király, ki javunkat akarja...
Sokáig éljen mindegyik miniszter!
Egyetértés! Pártos visszavonás helyett.

(Kicsit talán sokat idézünk a sokszor döcögő rigmusokból, de enélkül a mai ember aligha tudná elképzelni a kalendáriumi tájékoztatás minéműségét.)

Láthatjuk tehát, hogy a kommunikációs rétegződésnek ezen a szintjén Bucsánszky kisebb naptáraiban politikáról elég kevés szó esik. Ahhoz, hogy egyáltalán téma legyen, olyan nagy jelentőségű eseménynek kell bekövetkeznie, mint a kiegyezés. Azonban erről sem tájékoztattak az előkészítés időszakában. Alternatívákat, vitatható, megvitatandó, eldöntendő problémákat nem vittek ez elé a közönség elé. Csak a kész tényeket, a kiegyezést, mint eredményt ismertették. Sőt annak lényegét, legfontosabb eredményeit is csak igen nagy vonalakban mutatták be. Még arra sem tettek kísérletet – nem látták szükségesnek –, hogy ezt a fontos politikai lépést legitimálják, negyvennyolc törekvéseivel és a lehetőségekkel ütköztetve megvédjék, megmagyarázzák. Itt tulajdonképpen nem történt más, mint az eredmények közlése, a hatalmi helyzet kinyilvánítása. Tehát a hatalom nyilvános reprezentálása. Egyszerűen szólva ezzel a közönséggel csak az tudatik, hogy kit kell most tisztelni és szeretni: a királyt, az új minisztereket, Andrássyt, s ezen nem kell vitatkozni, egyetlenkedni. Pedig ezeknek a naptáraknak a vásárlói között szép számmal lehettek olyanok, akik az 1848. V. tc. alapján a kiegyezést létrehozó országgyűlés választói voltak. Hiszen 1870 táján a kalendáriumok magyarországi összpéldányszáma majdhogynem egybeesett a választók számával.

Vajon a vaskosabb, drágább Nagy képes naptárban hogyan alakult a tájékoztatás? Az 1849-es évfolyamban a negyvennyolcas események hatására számottevő politikai matéria jelent meg. A borítókra itt is agitativ politikai verseket nyomtattak: Garay „Unió” című versét és Putnoki József, Bucsánszky 1848–49-es forradalmi ponyvairója „Három kincs” című ciklusát. Ez utóbbi első része „A magyar korona”: (Lelkem akkor repes / ha látom magyar királyi fejeken. / Magyar királynak van szánva, / nem a német császárnak ajánlva.). A második, „A magyar címer” a nemzeti színeket, a címer szimbólumait magyarázza. Mint tudjuk, a parasztság körében ezek korábban nem voltak ismeretesek. A harmadik „A magyar katona”. A kalendáriumban még három darab, öt-hat oldal terjedelmű politikai cikk is van. Az első a Pesti Hírlapból átvett Dobsa Lajos írás: „A párizsi magyarok üdvözlik a franciák ideiglenes kormányát.” A második a cselszövő, elnyomó Metternich és rendszere bukásáról szól,

s leírja a forradalom eseményeit is. A harmadik a „Véres budai macskazene” a „Március 15.” című lap cikke nyomán. Igen radikális hangú, s a nemzeti őrsereg felállításának szükségességében csúcsosodik ki a mondanivalója.

A politizáló, illetve a politikáról tájékoztatandó közönség körének a forradalmi helyzet szülte erőteljes kiszélesedése után, az ötvenes években aztán csaknem teljesen eltűnt a politika a Nagy naptárból is. 1857-ben hoz újra politikai jellegű cikket, Schamil imámról, a cserkeszek prófétájáról és vezérééről, aki a kaukázusi szabad népek harcát vezette az oroszok ellen. A kezdődő hazai politikai mozgások 1861-ben csak a naptár beköszöntőjének két sorában tükröződtek:

„Jó az Isten, jót hoz mi kedves népünkre,
Nehéz csapást nem mér többé bús fejünkre”

Önálló, politizáló írás újra, először az 1862-es Nagy képes naptárban jelent meg. Egy teljes oldalt foglal el (képpel együtt) a Teleki Lászlóról szóló „Oda alkotmányunk legelső bajnoka” kezdetű gyászvers. Legkonkrétabban itt esik szó politikai alternatívákról. A végén a „magyarok Istenehez” szól a fohász:

Fordítsd meg szent karodat, hogy kik sírt ásnak,
Azok lellessék fel abban halálukat.

Ezt követően a kiegyezést előkészítő politikai mozgásokra már 1866-ban utal a beköszöntő. (Szemben a Kis képes naptár 1868-as reagálásával.)

Legyen ez kezdete egy új boldogságnak,
Mely véget vet hazánk sok kínos bajának,
Mely meggyógyítja a vérző sebeket,
S kibékíti szépen az ellenségeket.
Vezetvén népünket egy közös cél felé.
Rendezett szabadság és jóllétel felé.

1867-ben már határozottabb a politikai óhaj kinyilvánítása, de még mindig csak röviden, a beköszöntőben.

S legyen meg, miért az ország sóhajtozik,
Az ősi alkotmány teljes épségében,
Szabad választás város és megyében!

Ennél részletesebb volt a tájékoztatás a legvaskosabb Bucsánszky kalendáriumban, a Családi képes naptárban. Ott már az 1867-es évfolyamban részletes és módszeres önálló beszámolókat lehetett olvasni a politikai fejleményekről. Valamennyi a Tatár Péter álnéven író Medve Imre tollából származott: Zengő hegedű – húzza a magyar népnek Tatár Péter

Első nóta: A királyi látogatás Pest-Budán 1865-ben,

Második nóta: A magyar alkotmányosság ébredése.
Tárogató – fújja a magyar népnek Tatár Péter

Harmadik nóta: Az 1865-i országgyűlés,

Negyedik nóta: Felköszöntés. Deákot, a Fejedelmet, a Hazát, a fő-kancellárt, a követeket stb. köszönti.

Emlékbokréta – Királyi lakoma Budán 1865-ben. A helyzet, a politikai problémák vitatásának itt sem találjuk nyomát, a részletekbe menő tájékoztatás ellenére. Lényegében itt is csak a hatalom reprezentatív megnyilatkozásait sokszorozták meg, annak biztosítottak nagyobb nyilvánosságot. Ezt a drágább naptárt ekkoriban leginkább a volt köznemesség műveletlenebb tagjai, falusi értelmiségiek olvasták. E rendies mentalitású, hagyományosan politizáló réteg szintjének, érdeklődésének, izlésének feleltek meg ezek, a századeleji vidéki kúriák és udvarházak alkalmi verselgetőinek modorában írott rigmusok.

Az ennél a rétegnél tágabb körhöz, így a módosabb parasztokhoz is eljutó Nagy képes naptár inkább csak a bevégzett tényeket ismertette 1868-ban. E naptár olvasói is elvben a politika alanyai, hiszen többségükben 1848 óta minden bizonnyal választók voltak. A Kis képes naptárral ellentétben a Nagy képes naptárnál többről van szó, mint a hatalmi helyzet egyszerű kinyilvánításáról. Itt figyelmet fordítottak némi igazolásra, legitimációra is. A naptárban tíz politikai közlemény van. Ezek szét vannak szórva a kalendárium többi cikke között, de ha kigyűjtve, sorrendjükben vizsgáljuk őket, akkor úgy tűnik, hogy valaminő tudatos elrendezettséget, sőt raffinált megkomponáltságot mutatnak. (A versebe szedett közlemények szerzője itt is a már emlegetett Tatár Péter.)

Rögtön a naptár élén egymás után négy politikai közlés van. Az első beszámol arról, hogy helyreállt a kölcsönös bizalom nemzet és fejedelem között. Megtörtént a koronázás, ami törvényeink, alkotmányunk elismerésének biztosítéka. A 18 évig szenvedett ország végre szabad. Ezután jön a koronázási hitlevél szövege. Majd a királyi eskü, s a koronázási ceremónia leírása következik annak hangsúlyozásával, hogy a politikai menekültek kegyelmet kaptak. Kossuth Lajos, hazánk nagy fia is visszatérhet ősei hazájába. A királyi pár a százezer aranyas koronázási ajándékot a honvédözvegyeknek ajánlotta fel. A negyedik közlemény egy verses Tatár mű, amelyik egy csonka, Isaszegnél lábát vesztett honvéd szavain keresztül mondja el a történeteket 1849-től, amikor a németek győzelme fegyházzá tette az egész hazát. Azonban az ég elküldé szelíd angyalát, Erzsébet királynét, nemzetünk pártfogóját, s megvalósult a honvéd ál-

ma. A király valószínűleg: erős Magyarország, ősi alkotmány, magyar kormány, s a hon oszthatatlan. Újra elmondatik a koronázás, az amnesztia a menekülteknek, a honvédőzvegyeknek ajándékozott százezer forint stb.:

Legnagyobb sebünket így kötözte
A Királyi pár be kegyesen...
Áldás szálljon ily királyi párra!

Így békítik össze 1848-at és 1867-et a csonka honvéd személyén keresztül. Itt azonban megkerülhetetlen a Kossuth probléma:

És te szép hazánknak nagy menekültje,
Ki a lelkek óriása vagy,
Kossuth! add áldásod ezen műre!
Bár fájdalommal véghetetlen nagy,
Bálványod volt a hon, s mindig az lesz.
Jőj keblére, már többé el nem vesz.
Felejts, alkoss, hogy újra viruljon,
Legyen naggyá ezen zaklatott hon!

Kossuth azonban, mint tudjuk, nem adta áldását a műre. Meglepetésünkre, naptárunkban az előbbi vers után mintegy nyolcvan oldallal olvasható is ennek a jele, Kossuthnak 1867. májusában Deák Ferenczhez írott levele. A híres ún. Cassandra levél, amelyben Kossuth a kiegyezést jogfeláldozásnak nevezi, s általa a nemzet halálát jövendöli. A Kossuth-levél először Böszörményi Magyar Újságjában jelent meg, majd ötvenezer példányban különlenyomatban is elfogyott. A Kossuth-levelek nyilvánosságra hozatalát, s az azt követő politikai mozgásokat Gergely András és Veliky János a politikailag aktív emberek körének és az alkotmányteremtő közvéleménynek a kiszélesítésére irányuló törekvéseként értelmezi a kiegyezéspárti kormány nyilvánosságot szűkítő lépéseivel szemben. Érdekessége, hogy a Bucsánszky kiadó a Nagy képes és a Képes családi naptárban való közléssel közel százezer példánnyal növelte a levél példányszámát, noha egyébként kiegyezéspárti agitációt folytatott. A nyilvános politikai vitának ez volt itt az egyetlen megnyilvánulása. A megjelenésben szerepe lehetett a Kossuth-levelek iránti nagy érdeklődést kihasználó egyszerű üzleti számításnak is. A következő közlemények fényében azonban úgy tűnik, hogy a konfliktus kimondása itt az ellentétek feloldását, semlegesítését is szolgálta. Hogy mindazt, amit Kossuth neve szimbolizált, neutralizálva építhessék be a kor kollektív tudatába.

Magában az 1868-as naptárban közvetlenül a levél után következnek „Kossuth siralomdalai bujdosásában”. Itt fogalmazódik meg először Bucsánszky naptárában Görgey árulásának motívuma:

Világosnál sirba temette
ki hazáját sosem szerette.

Pár oldallal ezután jön ismét a kiegyezés elfogadásának tézise. A kiegyezés úgy állítódik be, mint ami 1848 céljait valósította meg. Az irodalmias mű címe: „Az Isten nem büntet bottal, vagy különös sorsa egy muszkavezetőnek Magyarországon”. Ez azonban csak a keret. Történelmi visszapillantással kezdődik. 1848 mennyi fényt és dicsőséget, de mennyi vért és könnyőzönt hozott. Kossuth eltörölte a rabszolgaságot, magyar birodalmat teremtett felelős minisztériummal. Aztán következik az immár dicsőített király negyvenkilences szerepének megmagyarázása:

Ifjú, csak 18 éves fejedelmünket
Aki nem ismerte ős intézményünket
Átkos tanácsadók ellenünk hajtották.
... elszakították a királyt a népétől.

Kossuth vállalta a önvédelmi harcot, de minden odaveszett „Mert Világosnál az árulás végbement.” Most azonban újra megvan ezeréves alkotmányunk. Kossuth üstökös volt. Deák viszont szelíd csillag, aki engesztelést hirdet, s révbe vezeti a magyart. Isten felénk fordította jó királyunk szívét, Erzsébet pedig a nemzet őrangyala. A keret egy gróf története, aki 1849-ben muszkavezető volt, s most Miskolcon a királyt akarván bántani, holtan esett le lováról. Így jár, aki a király, s alkotmány ellen fegyvert emelt. Summája:

„Éljen a király!”

Következik a „Honvéd özvegye” című Tatár vers szintén 1848 és 1867. összebékítése jegyében. A bukás után Erzsébet királyné volt az, aki fel-emelt bennünket sötét bánatunkban. Az ő szavát meghallgatta Felséges férje. Segítségével Ő Felsége „megtudta, hogy a magyarnál nincs hűségesebb népe”. Rossz tanácsosainak az utat kiadta. Andrássy lett a miniszterelnök, az alkotmány helyreállítva, százezer arany stb. Az elesett honvéd özvegye és fia – negyvennyolc örökösei – ezért tisztelegnek Erzsébet-nél:

„te bekötözted kegyesen sebünket,
áldás reád, s felséges férjedre.”

Utolsó előtti cikkünk – pár oldallal odább – a kegyelet hangjait szólatatja meg. A 13 aradi vértanúról szól sajátos funkciókkal. Az egyik funk-

ció az, hogy a hősök ereje, erőfeszítése, áldozata, vértanúsága megszenvedett alapja az elért eredményeknek. A másik az árulással kapcsolatos. A tizenhármak az aradi börtönben

„Egymás közt beszélve csendben Görgeyről
Árulásról szóltak és ötöt vádolták,
Minden ballépését ott elősorolták.”

Kit a megbántott gög s hiúság vezetett
Ki ott egy nemzetet élve eltemetett.

A tanulság pedig a jelenre nézve az, hogy „amit erőnk szerzett, kormányozzuk ésszel”, s a régi magyar bűnnel, a pártoskodással szemben „legyen egy akarat!” Természetesen a kiegyezés partján.

Voltaképpen együtt van már ebben a naptárban – kicsit primitív formában – mindaz, ami a dualista kor nagyobb részének politikai, közjogi mentalitásvilágát jellemzi: idézése a negyvennyolcas dicső tetteknek, amelyeken csak az árulás győzött, Kossuth kultusza s Görgey „leárulózása” és a kiegyezési mű elfogadása. Ez az a mélystruktúra, amelyben a Kossuth-nóta éneklése jól megfér majd a király iránti lojalitással.

Mindennek megkoronázása naptárunkban az utolsó tétel: vadászat Gödöllőn vagy a szarvas hódolata.” Ez már a legenda – és mítoszteremtés kísérlete. A vadászaton egy szarvas letérdel Ferenc József előtt:

A felkent koronás királynak személyét
Még az erdő vadja is emígy tiszteli.

Király, mely nagy szó ez hű Magyarországbán
Nevének vonzása csodákat művelhet.
Ha törvényt és jogot ad s gyakorol' kegyelmet.

Amint láttuk a Kossuth-levél kivételével itt sem fordultak elő politikai alternatívák. A nyilvános kommunikáció végképpen nem azért történt, hogy érvek és ellenérvek nyilvános küzdelmében megtalálják, kialakítsák a legjobb megoldást. Vegyük még egyszer alaposabban szemügyre a bemutatott közleményeket! Vajon egyáltalán magának a kiegyezésnek a lényegi politikai tartalma megvilágítódott-e? Bizony, itt nemhogy az Ausztriához fűződő viszony alternatíváinak, de a megszületett közösügyes megoldásnak a taglalására sőt jelzésére sem történik kísérlet. Elő sem fordulnak ezzel kapcsolatos fogalmak. A nemzetiségi kérdésről sincs szó. Az ezzel összefüggő problémák, konfliktusok csaknem kiiktatódnak. Ami a kiegyezési alku legfontosabb eredménye volt, a magyar korona integ-

ritása, a nemzetiségek feletti uralom biztosítása, arról is csak egyszer történik említés: A „hon oszthatatlan”. A kompromisszumok lényege nem manifesztálódik, rejtve marad. A kritikai nyilvánossággal szemben ez a nyilvánosság egyrészt demonstratív – mint azt már a kisebb naptáraknál láttuk – másrészt manipulatív. Felülről kíván létrehozni helyeslést, egyetértést, toleranciát. Megpendíti a problémát, de csak azért, hogy manipulatív módon feloldja.

De vajon milyen módszerekkel, fogalmakkal törekszenek e cél felé? A használt fogalmaknak lényegében két csoportja van. Az egyikbe azokat sorolhatjuk, amelyeknek politikai tartalma nyilvánvalóbb. Közülük egymással is összefüggő két kulcsfogalom a *koronázás* és az *alkotmány*. Ezek szinte önmagukban hordják a legitimitást. Itt nincs szükség érvekre, csak e szimbólumok azonosítására. A második fogalom jelzője gyakran az „ősi”, az „ezeréves”. Ez is arra utal, hogy ez a legitimitás erőteljesen a történeti hagyományban gyökerezik. A rendies politikai gyakorlatú közönség azonosítani tudta ezeket a tradícióval megszentelt szimbólumokat. Szó van ugyan 1848 harcáról is, de mintha csak az ősi alkotmány sérelme elleni harc lett volna, amely harcnak az ereje, áldozata megalapozta az „ősi alkotmányhoz” való visszatérés lehetőségét 1867-ben. 1848 társadalmi tartalmáról csak egyszer történik említés. (Kossuth a szolgaságot eltörölte, megszűnt a robot.) A szimbólumokból lezármasztott további politikai fogalmak: *a haza szabadsága, ősi törvényeink* (ősi és nem negyvennyolcas), *szabad választás, magyar miniszterek* (ezek néha mint negyvennyolcas vívmány jelennek meg), *amnesztia, a hon egysége* (egyszer fordul elő).

A fogalmak másik csoportja inkább a mindennapi élet szóhasználatához van közelebb. A politika itt megszemélyesítve, pszichológiai és szociálpszichológiai fogalmakkal övezve jelenik meg. Az *igazságos* harc bukását csak az *árulás* okozhatta. Az áruló *gőgös, hiú*, hazáját nem *szerette*. De egyáltalán miért volt szükség a harcra? Mert uralkodónk *ifjú* volt, mindössze 18 éves, *tapasztalatlan*, nem ismerte ősi intézményeinket. Ráadásul *rossz, gonosz tanácsadók félrevezették*, a király *szívét elhajlították* tőlünk. A rend pedig úgy állt helyre, hogy jött Erzsébet királyné, a *sze-líd angyal, őrangyal, közbenjáró, patrónus* (egy helyen álmában Mária meg is bízta ezzel), akire férje hallgat, s így *felénk fordította a király szívét*. A felséges pár az, aki *sebünket bekötözve, révbe vezette* a magyart, a király *leghűségesebb* népét, akiben *biznak*, s akik szintén *biznak* ő bennük. Erre pontosan ráillik, amit Habermas a tömegközlelési eszközök által létrehozott látszólagos nyilvánosságról mond: „a közfontosságú fejlődéseket és döntéseket magánöltözékbe bújtatják és megszemélyesítés útján a felismerhetetlenségig eltorzítják.” Itt azonban nem egészen a Habermas által elemzett funkcióváltozásról van szó. Ösztönösen vagy tudatosan – nem tudjuk –, de a kalendáriumbéli kommunikátor stratégiájában szerepet játszott a célba vett közönség tudati szintjének ismerete is. Szó esik Andrássyról, Deákról, a miniszterekről is, de az új helyzet, a ki-

egyezés elfogadtatása a királyi pár iránti bizalomra, hűségre van felépítve. (Ennek koronája a legendateremtés a térdeplő szarvassal.) A stratégia mélyén a feudális színezetű népi mentalitás egyik eleme, a „jó király” mítosza lappang. Ez a szimbólum a Bucsánszky naptárait olvasó közönség nagyobbik tömbjének, a parasztságnak a mentalitásvilágában is megértésre számíthatott.

A későbbiekben a király szimbóluma nem volt ilyen hangsúlyos, de a Bucsánszky-féle s más hasonló naptárak által teremtett nyilvánosság – technikáit, módszereit, stílusát, sőt lényegét tekintve – hasonló maradt egészen 1918-ig. Annak ellenére, hogy a tájékoztatás rendszeressé vált s terjedelme is sokszorosára növekedett, tematikában továbbra is a nem politikai jellegű közlések domináltak, az érdekességek, elemi csapások, szerencsétlenségek, bűnügyek stb. A politikai események rajzában előtérben maradtak a reprezentatív, látványos megnyilvánulások, uralkodók, államférfiak lépései, esetleg a nemzetközi politika nagyobb zajlásai, s mind ezt a perszonifikált, színes sztorikat alkalmazó közlésformák jellemezték. A lényeges politikai problémák, vitakérdések, alternatívák nem kerültek elő. Inkább csak a politika reprezentatív része s felszíni hullámlása mutatkozott meg.

A folyamat azonban, mint már jeleztük, különbözik attól, amit Habermas a polgári nyilvánosság funkcióváltozásaként, felbomlásaként elemez. Itt nem felbomlásról, refeudalizálódásról van szó, hanem arról, hogy egy feudális, reprezentatív nyilvánosság mennyire volt képes átalakulni. Hiszen mégiscsak valamiféle modernizációról, a nyomtatott publicitás, a közönség kiterjesztéséről beszélhetünk. A demokratikus nyilvánosság megteremtésének kísérlete 1848–49-ben elbukott, Kossuth s a demokrata körök, honvédegyletek törekvéseit 1867 után elnyomták. S amint az 1848-ban nemzetbe emelt jobbágyparasztsgból mégsem lett autonóm kispolgár s a nemzet politikailag aktív alkotóeleme, úgy a neki jutott kalendáriumi nyilvánosság is csak látszatnyilvánosság, látszattájékoztatás lett. Valódi politikai, társadalmi kérdéseket nem vetett fel. A mindenkor hatalmon levők pozíciópresztizsét erősítette. Demonstratív és manipulatív nyilvánosság volt ez, amely csak a közönség artikulálatlan egyetértésének és helyeslésének a megnyerését célozta.

Felhasznált fontosabb irodalom:

Angelusz Róbert: Kommunikáló társadalom. Bp. 1983.

Gergely A.–Veliky J.: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. sz. közepén. in.: Magyar Történelmi Tanulmányok VII. KLTE. Debrecen. 1974.

J. Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. 1971.

R. Schenda: Volk ohne Buch... Frankfurt a. Main. 1970.

Szecső Tamás: Kommunikációs rendszer – köznapi kommunikáció. Bp. 1971.

„A LEVENTE ISTENFÉLŐ ÉS MINDHALÁLIG HŰSÉGES”

Folyóirat és társadalomkép a leventeintézményben¹

1. A leventeintézmény folyóirata

A rendelkezésünkre álló dokumentumok² alapján a Levente c. folyóiratnak 1921 februárjától 1944 szeptemberéig összesen 309 száma jelent meg. Mint a leventeintézmény megszervezését segítő eszköz 1921. február 22-től 1922 szeptemberéig működött (diósdí) Bodó János 50 ezer koronás kölcsönrel alapított magánkiadású „magyar fajvédelmi folyóirat”-aként.³ Ebben a korszakban (még az 1921. LIII. tc. elfogadása előtt) a revízió, a fajszeretet zászlói alá csalogató „honmentő” szervező és fajvédő agitátor funkciók dominálnak benne, illetve a jogalkotásra gyakorolt nyomás, (a „leventetörvény” előkészítésének ideje) a tömeghatás fokozása és az ellenállás, vonakodás csökkentése képezik fő célját.

Az 1921. LIII. tc. elfogadása után az Iskolán Kívüli Ifjúság Testnevelésének Asztaltársasága „közlöny és sportszaktájékoztató” jelleggel – magánkezdemenyezésből, de a 4. számtól, 1922. áprilistól 1923. januárig az OTT. 3. szakbizottságán belül – jelentette meg a „Testnevelő” c. könyomatost. Ez a lap 1923 júniusától – megvásárolva az időközben megszűnt Bodó-féle lap címét – a két előd örökét átvéve az „iskolán és sportszövetségen kívül álló testnevelő és testedző egyesületek hivatalos lapja”-ként jelenik meg. Ettől az időtől kezdve a miniszterelnökségi sajtóosztály szubvencionálta is az OTT hivatalos lapját a „Leventé”-t.⁴

A Levente alapvetően a leventeintézmény vezetésének, s azon keresztül az uralkodó ifjúságpolitikának a szolgálatában állott, így profilja, tartalmi irányai, belső szerkezete, célközegének választása is többé-kevésbé azok – helyzet és igény – változásait⁵ tükrözte.

A folyóirat általános feladatait mint az intézmény vezetésének szócsöve, hivatalos közlöny, központi sajtóorgánium, s napilapszerű funkciókat is vállaló nevelési folyóirat teljesítette. A mindenkori tartalom azonban elsősorban az intézmény helyzete, fejlesztési igényei szerint konkretizálódott:

Az 1. szakaszban, – amely a leventesajtó megszületését és az intézményi neveléstől az ifjúság felé fordulását foglalja magában⁶ (1921. febr.–1925. máj.) – a lap feladatának tartalmát a Testnevelési törvény előkészítésével kapcsolatos agitáció és propaganda, a világháború és a levert forradalmak hatására előálló antimilitarizmus fellazítása, az irredenta-keresztény-nemzeti és turáni eszmekör propagandája, a hivatalok, intézmények, nevelők és az ifjúság új, restaurált hatalom igényeinek megfelelő felcsatlakoztatása képezték. Az 1921. LIII. tc. elfogadása után ez kiegészült a leventeegyesületek szervezésére vonatkozó ismeretek, a végrehajtás módjainak közlésével, a Végrehajtási Utasítás megfelelő megalkotásáért indított küzdelemmel.

A folyóirat működésének *II. szakaszában* (1925. máj.–1939. dec.) a lap tartalmának alakulása az intézmény népszerűsítésével, az ifjúsági tömegek meghódítá-

sával, a fizikai és tudati felkészítés, a katonai szempontoknak megfelelő, ám rejtett katonai előképzés realizálásával, az ifjúság tömegeinek a leventeintézmény általi hatalomhoz kapcsolásával vállalt feladatok gyakorolták a legnagyobb hatást. A hadkötelezettség előtti ifjak lapja e legszívesebb korszakán belül is számos módosuláson megy át: 1925. májusától 1928 végéig a tömeges kiképzés feltételeiért, az ifjúság megnyeréséért, a tudati nevelés megfelelő módszereinek kimunkálásáért és elterjesztéséért tett törekvések dominálnak. Ekkor dől el az intézményben – és a lapban – hogy a fő feladat az erkölcsi-politikai tömeghatás realizálása, nem pedig a hadseregi alapkiképzés első néhány hónapi feladatának átvállalása.⁷

1929-től 1939 végéig a fő feladat a tömeghadsereg alapjának (munkás és parasztfifjúság) és gerincének (a leventeoktatók, ifjúvezetők alparancsnoki karának) megfelelő alakítása, fejlődésük, munkájuk, kiképzésük megfelelő segítése volt. Ezen belül is 1929–32 között, a gazdasági válság idején a lap stagnál, a kiképzés fejlesztésére irányuló feladatok helyett elsősorban a társadalmi feszültségekkel kapcsolatos erkölcsi-politikai nevelés, a reakciós nemzeti egység fenntartásának manipulatív szolgálatát vállalta.

1933–37-ig egyre növelve hatókörét, színvonalát, ismét a felkészítés erősítésére, a módszerek fejlesztésére, tökéletesítésére irányul, s erősödő revíziós és vallásos hangvételével leginkább az ifjúsági vezetők⁸ rétegét keresi.

1938–39 a lap és az intézmény életében egyaránt átmeneti időszak. A bledi egyezmény és az 1939. II. tc. éve a leventeintézmény nyíltiságos fellépéséhez, az ifjúság nyílt premilitáris képzésének és hatalmi alávetésének gyakorlathoz vezető áttrendeződés ideje. A régi formákat feloldó új szándékok (a társadalom átfogó militarizálása), a direkter terminológia, a kevesebb gondolati áttétel, a magabiztos, sőt diadalittas hangnem már az intézmény „országgyarapító” eredményeire alapozott öntudat mutatója.

A *folyóirat III. időszaka* (1940–1944. szept.) a véderőtörvény realizálásának, a leventeintézmény katonai vezetéshez szervezetenként, tartalmilag szorosabb illesztésének, a leventék háborús aktivizálásának, a tömegében erősen megnövekedett leventefifjúság közvetlen hadialkalmassága megteremtésének feladatai által határozta meg a lap tartalmi irányait.

A milliót is meghaladó leventefifjúság befolyásolására már nem elegendő a Levente, mellette, a leventék számára 200 ezer példányban megindítják a Szebb jövő! c. képes hetilapot,⁹ míg a Levente a megszorított oktatók (kb. 13 ezer) és segédoktatók (kb. 30 ezer) felkészítésére, segítésére profilírozott önálló módszertani lap-pá válik, oktatási segédlet jelleget vesz fel. Hivatalosan is a nevelési lapok között kap helyet, legfontosabb feladata a hadseregben bevált foglalkozási anyagok közlése, s közlönyszerű feladatok ellátása. A háborús részvétel belátható közelsége, a kiszélesedett előképzési teendők, a megnövekedett tömegek körében végzett munka és az egyre borúsabb kilátások lepusztították a lap tematikáját az ifjúság militarizálásának közvetlen érdekei által mozgatottan. Ez a tendencia 1940–42 között uralkodott a lapban, ám 1943–44. szeptember között tényszerű propagandisztikus nyitással újra a tömeghatásra törekvése lesz a főszerep: a háborús vereség realitássá válása a vezetés szemében megnöveli a propagandisztikus követelmények fontosságát: bár erre az időre előálló katonai minőségi szükségletek kielégítéséhez sem idő, sem anyag nem volt elegendő, a hatalom elkötelezettségeinek szisztémájában a feladat nem volt elodázható: önvédelemmé magasztosítani az agressziót, szorgalmazni a hadseregutánpótláshoz való hozzájárulást, engedelmségre és helytállásra nevelni a tömegeket. A veszélyhelyzetbeli mozgósítás, felsorakoztatás már a „közös érdekelttség” nevében történik. A vezetéssel „szoros egységben” dolgozó ifivezetők felé fordul a lap, s a „közös munka” szüggérálásával, foglalkoztatással, vitákkal, hozzászólásokkal, látszólagos demokráciával folyik hasábjain az „erőgyűjtés a végső nagy helytálláshoz”. A leventék körében végzett figyelemelterelés, gondolatviláguk speciális tartalmú kitöltése, a mobilizálásra bevetett eszközök támogatták a halálraítélt hatalmi célokat a fo-

lyóiraton keresztül, amelynek utolsó időszakában – a hamis tudat gyászos diadalaként – nagyobb részét már azok írták, akikhez szólt.

A folyóirat korszakbeli fejlődése során e feladatváltozást követte a terjedelem, a megjelenési gyakoriság, az ár¹⁰ és a mindenkori forma,¹¹ valamint a belső szerkezet, a rovatrendszer.¹²

A példányszámra vonatkozóan csak közvetett adataink vannak, amelyek alapján úgy becsüljük, hogy a folyóirat 1930-ra elérte az 5000-es példányszámot. 1930–39 között 5–10 000 közötti, a 40-es években pedig körülbelül 15 000 példányban jelent meg.¹³

A folyóirat felhasználását, olvasottságát illetően ismereteink szerint a Levente széles körben ismert, olvasott, és a leventefoglalkozásokon, a Levente Egyesületek életében hasznosított orgánus volt.¹⁴

2. A Levente c. folyóirat által kínált társadalomkép¹⁵

A folyóirat tartalmának alapjellegzetessége, hogy tanulmányozása által nem azt tudjuk meg, hogy hogyan gondolkodtak a tömegek, hanem azt, hogyan próbálták nevelni őket. A nevelési cél szempontjából a szervezet önreflexiója a leventetörvényekben¹⁶ jelenik meg a közlésben, mint a levente erkölcsi alapmodellje:

1. A levente istenfélő és mindhalálig hűséges
(a vallásosság és hazaszeretet törvénye)
2. A levente előljárójának bizalommal és készségesen engedelmeskedik
(a fegyelem törvénye)
3. A levente kötelességeit híven teljesíti
(a kötelesség törvénye)
4. A levente mindig igazat mond
(igazmondás törvénye)
5. A levente lovagias
(a lovagiasság törvénye)
6. A levente a zászlót és bajtársait sohasem hagyja cserben
(a hűség törvénye)
7. A levente legfőbb kincse a becsület
(a becsület törvénye).

A közlés e modell értékeinek nevében szervezi anyagát. Sokszínű és közvetlen hangvételével az olvasónak a személyiség gazdagodásának illúzióját sugallja, ugyanakkor értékrendje alapján valójában az autonómia, sőt autonómiaigény felszámolása mutatkozik célként. Igen karakteresen rajzolódik ki a közlés azon igyekezete, hogy egy sajátosan értelmezett kollektivitás vegye át a személyiség helyét, s tegye a hatalmi és szervezeti célokhoz mindjobban alkalmazhatóvá (totalisabbá) a társadalmi függőségeket. E célkitűzés realizálásában kapott sajátos tartalomintegráló funkciót a folyóirat kínált társadalomképe:

A folyóirat közvetített világában *megjelenő társadalom* a magyar társadalom és az mint olyan *mindenkelőtt egység*.¹⁷ A közös sors egysége, hiszen itt mindenki vesztes, az uralkodó osztály azért nem adhat többet, mert ő a leginkább az. A cél,

az érdek és a feladat egysége, mely „Nagymagyarország”-ra irányul, a munka és a küzdés egysége, melyet mindenki a számára isten által adott helyen és igényelt módon köteles folytatni, igazodva a leginkább történelmi, tehát legmagyarabb, a legmagasabban álló, tehát legmesszebbre látó, a legtöbbel rendelkező, tehát leginkább irányítani és tenni képes rétegekhez; Az erkölcs egysége, melybe mindenkit bekapcsol a vallás és a nemzeti tudat; A fegyelem egysége, mely mindenkiben a vezér iránti hűséget feltételezi; A dac, a kitartás, az akarat egysége minden sorsüldözöttség, turáni átok stb. ellenében; A faji egység, mint az ősök és a hagyományok, valamint a minden magyarban benne rejlő kinemesíthető erények egysége.

A differenciáltság is csak mint ennek az egységnek történelmi kipróbáltsága és isteni elrendelése, tehát szükségszerű feltétele kerül említésre. A magyar társadalom – amennyiben differenciált képlet – mint az isteni gondviselés által dicsőségre teremtetten, minden történelmi viharral dacolva gyökereit a Kárpát-medencében kitéphetetlen mélyre nyújtó ezeréves tölgy jelenik meg, mely az európai civilizációt és faji egyensúlyt védi elsősorban a keleti barbár történelmi szelektől. Ennek a tölgynek *gyökerei* a természettel (a szerves és egységes integer magyar föld) szoros fizikai kapcsolatban levő alsó termelő néposztályok, *törzse* a társadalomszervező középosztály, árnyatadó, védő és növekedésben irány szabó, természetes funkciójához istentől magasba emelt *koronája* a történelmi felső osztályok együttes, az arisztokrácia – a nagyburzsoázia immár szétválaszthatatlan vegyülete, keringő *nedvei* a vallási és nemzeti érzelmek, *virágai* pedig a jövő ifjúsága: a levették.

A bővérű történelemidézésben¹⁸ oldott organikus szemlélet és vallási misztifikáció kínálta *társadalomszemlélet* meglehetősen sokforrású és sokkomponensű: felszínességében és töredékességében is rendelkezik a történelmi hivatkozások konzerváló, a vallási elrendelések igazoló, a differenciált erények elfogadtató, megerősítő, a funkcionális konstrukciók értelmező, a kül- és belpolitikai célokat integráló, feszültségeket magyarázó és leszerelő, cselekvési szándékoknak iránymutató, más társadalmaktól megkülönböztető¹⁹ jellegzetességeivel.

A differenciáltság csak annyiban létezik a közlésben, amennyiben a célzott egység érdekében legitimálható. Kézenfekvő tehát, hogy az osztály és kulturális differenciáltság oly módon jelenik meg, mint ami a lent-et és a fent-et összeköti, s nemzeti alapon egységesíti. Jelenségei közül e szempont választotta ki az erősítendő mintákat, oldotta meg más minták illeszthetőségét magyarázását, feleltette el, zárta ki a közlésből megint mások összképzavaró létezését, vagy tette üldözendővé, szorította társadalmon kívüliségbe őket. A közlés a differenciáltság szűkre szabott mezőjében alapvetően két póluson sorakoztatta fel tükrözött mintáit: egyrészt a *legitimé dagasztott modellek*: a nagy nemzeti vezéreket termő, méltán nemzet-felelős, általános bizalmat élvező arisztokrácia, a gögöt félretevő, a társadalmi-gazdasági őrségváltásra hivatott nemzeti-nemesi a nemzetfenntartó katona-hivatalnok történelmi középosztály; az ipart építő nemzetgazdagító polgár, a szakismeretével nemzetet szolgáló iparos-vállalkozó; az ekeszarvát markoló, a magyar földet gondozó, szorgalmas, kemény, tisztaerkölcsű, őseréjű földműves; a becsületes, nemzetért verejtekező, nem izgága munkás együtt mind az ébresztő és ébreszthető magyarság. Másrészt az üldözött „deviánsok” modellje: a radikális, önző, nemzetietlen világpolgár, a kommunista, bárhonnan származzon is, az izgága munkás, a békétlen, tehetetlenségében munkaadójára vicsorgó paraszt, mint a közönséges bűnözőknél jóval ártalmasabbnak kikiáltott fekélyei a nemzettestnek. A 30-as évek végére ide sorolódhatnak be a zsidók is.²⁰ A legitim modellek megerősítését, s az üldözött modellek lehetlenné tételét célozzák a fenti két pólustól eltérő differenciák bő, ám sohasem lényegi magyarázatú besorolásai, kritikái, valamint az észrevenni nem kívánt differenciák helyeinek más vonatkozásokkal való betöltése.

A folyóiratban, elsősorban a nagypolitika, a nemzeti ügyek, a hősök és a történelmi dicsőség környékén, igen differenciátlanul van jelen a *nemesség*. Mintát adó jellegét alátámasztja, hogy úgyszólván uralja a történelmi vonatkozású közléseket. Ez

a nemesség „érdemes” nemesség, születési érdemei bár hangsúlyoztatnak, de első sorban a hamisítatlan faji jelleg tanúiként. Értékei demonstrative mentesek minden (?), az alsó rétegeket irritáló különállástól, igyekeznek átvételképessé lenni a közlésben. Az *arisztokrata* elsősorban mint ennek a csoportosításnak érdemekben, erényekben, csodálatraméltóságban, befolyásban, nemzeti értékben a mérce maximumát jelentő kiválasztottja van jelen. Elsősorban a népert-nemzetért valósága kap hangsúlyt, családi életének és munkájának jellege, exkluzivitása háttérbeszorulván, fontossága összefonódik a nemzet jövőjével, ezért országnyi méretű gondokkal felelősen küzdő, a népet atyjaként szerető, a nemzetet alázattal, kijelölt helyén dolgozó munkásként szolgáló, az isteni parancsot sirig hűen követő vérig magyar vezér-ként jelenik meg.

Bokros társadalmi teendők veszik körül, bizonyítván társadalmi fontosságát, s nagyszerűségükben leli magyarázatát, hogy nemzeti „hasznosításuk” csakis országos léptékű dolgokban történhet. Alapvetően mint „diplomata-vezér” változat szerepel (kiemelkedő példái a Horthy Miklósról, Bethlen Istvánról, Teleki Pálról közölték) aki hűséget érdemel, kitartást, hősi dacot, elszántságot, magyar erényeket mutat és követel. Gazdagsága – ha szóba kerül – pompa, s nem hivalkodás, hanem „magyaros” jellegzetesség, politikai sikerei személyes érdemek, a nemzeti sorsproblémákban nem mint felelős, hanem mint reménység, mint a kiút megtalálásának feltétele kap hangsúlyt.

A nemességen belül jóval nagyobb hangsúllyal – egyben a közlés kézbe tartóinak önreflexióiként is – önmagában is ugyancsak differenciálatlanul, mint „nemzetfenntartó-szervező-igazgató” jelenség van jelen a *történelmi középosztály*. Ők Trianon áldozatai, a nemzet feltámasztói, az ezeréves tölgy törzse. Funkcionális fontosságuk az igazgatás, szervezés, a nép nevelőinek kiválasztása, tanítása, a nemzet ébrentartása és tömörítése. Felelősséggel ugyancsak a nemzetnek tartozik, ezért önzetlenül munkálkodik, nem kiszolgáló, hanem nemzeti öntudata van, hűsége a vezér, a haza és isten szolgálatára képesíti, a népről mindent tud, állandóan rajta a szeme és mindig érte (is) teszi amit tesz, még ha az annak fájdalmas is néha, tehát megérdemli annak bizalmát. Sem konformizmusa, sem önérdékei nem kapnak kifejezést. A nemzet érdeke, hogy „örségváltásra” segítse őket, a nemzet érdekelt az új nemzeti egyensúly visszaszerzésében, amelytől új erőre kaphat. Természetesen ebben önmagának is tennie, sőt változtatnia kell, felelősséggel, daccal, kitartással és megalkuvás nélkül. Ez tulajdonképpen nemzeti öntudatra ébredése, melynek nevében hajlandó beengedni soraiba – és ennek követésére ösztökél – a polgári siker, hasznos hatékonyság, célratörés, tudás, szakértelem, előrelátás, faji erényeiben egyébként is bizonyítottan meglevő, bár nem eléggé kifejlesztett elemeit. S hajlandó ostromozni, sőt kiséprűzni a könyelmű nemest, a hányaveti, örömeknek élő, provinciális, dajdajozó, csak őseiből élő, a néppel nem törődő, azt hivalkodásával bosszantó vidéki kurtanemesi parlagi dzsentroid allűröket. Mindezenközben magától értetődő természetességgel hangsúlyozza történelmileg kipróbált, ezer év véráldozatával szentesített katonai, szervezői, nemzetfenntartói képességeit, funkcióit, fontosságát, közvetíti megőrzésre méltó értékeit: katonás talpraesettségét, találékonyságát, hűségét, bátorságát, lovagiasságát, az „ügyek” ismeretének képességét, elszántságát. Világlátása csak nemzeti és keresztény lehet, ugyanakkor pallérozott, s rendelkezik pozíciója felségjelvényeivel.

Mindezek jogán várja el az alsó néposztályoktól az engedelmeskedést, a bizalmat, hogy közvetítse a vezér felé hűségüket, tenniakarásukat, nemzeti hitüket, öntudatos magyarságukat, áldozatkészségüket, s ennek fejében tolmácsolhassa a vezér, a nemzet megbecsülését, isten gondviselését, sőt az utókor előrevetített háláját. Az alsóbb néposztályok nyomora említéseivel párhuzamosan „fogai összeszorítottságával” bizonygatja sorsközösségét, a közlésben – nyíltan – nem tart igényt sem gesztusainak, sem különállásának hangsúlyozására; megelégszik pallérozottságának, kompetenciájának, s tekintélyességének hangsúlyozásával. Amit a polgárban üldöz az nemzetietlensége, a nép nyomorával nem törődő harácsolása, a kegyesség hiánya,²¹ s ha

még ráadásul zsidó is, akkor faji palettára is átváltva ecseteli romboló nemzetietlenségüket. Nagy vonzalmat és törődést mutat a kemény jellemű, dacos, tiszta erkölcsű magyar földműves iránt, de megbecsüli a becsületes, szakértelemmel dolgozó munkást is.

Az *értelmiség* mint e középosztály része és eszköze, mintegy kulturális, szellemi irányban meghosszabbított karja elsősorban mint a nemzeti-keresztény gondolat értelmzője, terjesztője, hordozója, legtöbbször katonai erényei, s nemzeti kötelekei ki-domborításával kerül említésre, legtöbbször a művészet, a természet- és technikai tudományok, valamint a nemzetnevelés környékén.

A polgárság a folyóiratban nem mint a polgáriásulás, a társadalmi-gazdasági fejlődés elsődleges értékhordozója (hiszen nemzeti alapon itt ezt is a történelmi osztályok képviselik) hanem *történetileg*: elsősorban mint a nyugati társadalmak világáig zavart, hozzánk csak erkölcsi rombolást hozó söpredéke (ott nem kellettek, hát befurakodtak ide), illetve *aktuálisan*, ha *üldözendő*: mint ennek zsidó-szabadkőműves elfajzott maradéka, illetve, ha *nemzeti*: akkor mint hasznos, ipart építő polgár, vállalkozó nemzetgazdagító, vagy tudós szakértelmiségi jelenik meg. Ilyenkor egyre gyakrabban önmagát gazdagítja vele a középosztály, mint manifeszt funkcióegyüttesét igen kézzelfoghatóan nemzetfenntartóvá (valóságosan is) kiegészítő osztállyal. A sikeresen vállalkozó polgár (minél inkább az) nemzetgazdagító, a tudás nemzeti hírnévvemelő (s ez esetben a korai évfolyamok még zsidóságát is elnézik).²² Követendő értékekkel csak a nemzeti illetőségében rendelkezik, mint a saját erőből gazdagodás, ügyesség, befektetés, gyűjtés, célratörés, pénzzel banni tudás, informáltság, szakértelem, eltökéltség, üzleti érzék. Ugyanakkor képmutató elmarasztalásban részesül munkásokkal szembeni érzelmenélkülisége, szeretethiánya, nemzetietlen világ-polgársága esetén. A polgárságnak az a része, amely a nemzetietlen-zsidó-sváb-haszonleső-betolakodó jelzőket kapta, a közlésben mintegy a „bűnbak” szerepét játssza. Gőgös haszonleső harácsolása, telezsebbü üresszívúsége, ravasz önzése, mértéket nem ismerő számító kapzsisága, egoizmusa ad alkalmat arra, hogy mellette (fölötte) a nemzeti őrségváltás mindezen felülemelkedett képviselői, a nemzeti jövő, a „nemzeti munka” szervező lovagjaiként jelenhessenek meg, illetve lobogtassák a „nemzeti kisipar” zászlaját.

A folyóirat differenciálás helyett *egyrészt* egészen a nemzetfelelős arisztokráciáig emeli, *másrészt* „házhoz” (le) szállítja a polgár képét, s ez utóbbi dominanciájának köszönhetően meglehetősen stabil kispolgári ideálkövetés felé visz, a szívósság, a munkabírási, szakmaszeretet, szorgalom, célszerű élet, energikusság, emelkedésvágy, a megélhetés tisztessége, a család, isten, a rend és a munka tisztelete, megbízhatóság, korrektség, mértékletesség, meggondoltság, a bizalom, a hit, a „változások” pozitív irányában túlnyomó hangsúlyozásával. Ez volt az a réteg, amellyel kapcsolatban leginkább egybe lehetett mosni a „kézzel keresett”, s az „ésszel keresett kenyér” becsületét a hatalomból éléssel (a privilégiumokat elhanyagolva) olyan módon, hogy mindhárom esetben a mások hasznára, s az egész (az egység) hasznára cselekvése a főszerep.

A polgárság *történeti* említései az 1930-as években maximálisak, a többi évfolyamban (azzal, hogy a 40-es években alig azonosíthatóan szerepel a polgárság) *aktuális* említései dominálnak. Érdekes módon a falu és a város értékeinek ütköztetésében a polgárságnak inkább csak történeti vonatkozásai vesznek részt, mint a tiszta magyar faji erkölcsöt hajdan megfertőző befurakodó nyugati erkölcstelenség. Az aktuálisan szerepeltetett erkölcsi különbözésre inkább csak a munkás- és „csavargó” lumpen, vagy erkölcstelen, hivalkodó városi ifjak, és a vidéki földműves ifjúság – levették számára valószínűleg kézzelfoghatóbb példaanyagnak tartott – erkölcsi szembesítésében kerül sor. Érdekes módon a kvalifikáltabb sportokban eredményesebb városi iparos-leventék alig kerülnek úgy összehasonlításra a falusi fiatalokkal, hogy abból az utóbbiak számára negatív értékelés származna.

Az *alsóbb néposztály* mint a közlés tárgya és célja igen hangsúlyos megjelenésű,

ám figyelemre méltó arány-(talanság)-okban jeleníti meg a folyóirat, egységkonceptiójához igazítva jelenségeit. A leventeifjúság a közlésben csaknem kizárólag innen rekrutálódik, ám nem mint társadalmi abszolút helyzet szerinti differenciáció, hanem mint kora, aktivitásformái stb. szerinti relatív differenciáció, direkt jelentése szerint a hirdetett egység része, egyik legfontosabb feltétele, záloga, jövője.

Az alsó néposztályok társadalmi abszolút helyzet szerinti szerepeltetése azonban meglehetősen sommás, és igen csekély arányú mind csoportjaikban, mind egyénileg. Ezen elenyésző szerepeltetésű jelenségegyüttesen belül alapvetően két pólusa van az alsó néposztályokon belüli differenciációnak: az összes differenciáltságával együtt a *földművesgazda* alakjába ideáltipizált vidéki földművesség, illetve az ugyancsak sokféle bonyolultságot önmagába oldó, az összes városi alsó rétegek képviselőjévé da-gasztott, „műhelyekben verejtékező *munkás*”. E két pólus közül messze túlsúlyos a vidék felé fordulást, a „parasztalapzatú”, társadalom tényének figyelembevételét jelentő érdeklődés, a *földműves* szerepeltetése.²³ Ez a nagyrabecsült erkölcsű, tiszta, a magyar őserőt őrző, a tradíciók értékfenntartó kötelezettségét büszkén, magyar öntudattal viselő típus, keményen és sorsát méltósággal viselő daccal dolgozik az életadó magyar földön, önmagában is meritkezésre érdemes kulturális érték, a családi élet igazi ápolója, a nemzet igazi ereje, szaporítója, munkájára büszke, küzdő-képes része a nemzetnek, akinek szégyen a panaszkodás.

Amennyiben az ideáltípustól eltérő eseteket hoz a lap, az idegen eredetű áramlatok, alkoholizmus, betegség, vagy félrevezetés, szellemi fertőzés következménye, amivel kapcsolatban a szükséges tennivalók, a szociális, népegészségügyi, ideológiai védelmi feladatok megfogalmazására kerülhet sor.

Ez a földművesgazda már érzi a polgárosodás hatásait, gyakran mint élenjáró természeti eljárás bemutatója jelenik meg, aki maga is érdeklődik, fontosnak tartja a termesztés-tenyésztés ismereteit, a tudást, hitelen, befektetésen, eljárásokon esz-közökön töri a fejét, spekulál, sikeresen kísérletezik. Ám mindezt csak a „nemzeti többtermelés” érdekében és helyzetének megtartása mellett teheti, hiszen mihelyt városba akar menni, más munkát akar vállalni, altisztnak akar állni, megkapja a közlés elítélését.

Ami e jelentéskörben e modellnek nem felel meg, azon alul van (elesettebb) vagy azon túlra aspirál, helytelenítéssel találkozok. A szegénység, a nyomor, az elesettség csak a világválság éveiben jelent önhibán kívüli helyzetet és bár az összes évfolyamokon megérdemli a könyörületet és adakozásra indít, a trianoni általános „nyomorfakasztó istentelenség” hatásai mellett a helytelen életvezetés mindig kirajzolódik mögötte. Mint önhiba, saját bűn és felelősség, egy súlycsoportba sorolva az iszákossággal, hirtelen haraggal, csavargással, könnyelműséggel stb. A gazda súlya adja a nincstelenek, nyomorgók súlytalanságát és fordítva. Ám nemcsak a társadalmilag elítélt alacsony életszínvonal kap ostort a közléstől, hanem az is, aki érintettjei közül úgy szándékozik helyzetén jobbitani, hogy szakít „kijelölt” társadalmi helyzetével: Az ipari-kereskedelmi-hivatali-altiszti, főleg a városi munkát remélők fantaszták, önsorsrontók, atyáik megtagadói, forrófejű, tudatlan kalandorok, akik örülhetnek, ha később ott kezdek, ahol abbahagyták. Mindezen túl könnyelmű lépésükkel csak a városiak szájától vennék el a „kenyeret”. Mindez megfélemlítés és lelkiismeretfurdalások teremtésével jelenti a röghözkötés ítéletek általi szolgálatát. A munkaadóját magáraharagító, vagy lázadó paraszt cselekedete magában hordja a természet és rend, isten rendje elleni lázadás büntetését, hiszen a rendben jobbitani kell (ahogyan mondják, ahol mutatják, s amivel üdvösnek tartják) nem pedig változtatni rajta. Ennek köszönhető, hogy a rendnek megfelelőől való eltérések említései (értékvonzati-ikkal) csak magát a rendet hangsúlyozzák a közlésben.

A közlés *munkás*-képét – olyannyira hiányos és sablonos – inkább az jellemzi, ami nem szerepel benne: életmódjuk, feszültségeik, félelmeik, szervezkedési törekvéseik, proletárértékeik nem jelenhettek a közlés számára kiaknázható szélesebb kivetítésre alkalmas értéket. Törekvéseik – a társadalom irányítására, uralomrészesedés-

re, politizálásra – már megjelennek, de csak mint üldözendő izgágaság, saját hibájuk számonkérése másokon, félrevezettség, képtelenség, a kommunista destrukció műve. Jobb megélhetésük, a nagyobb darab kenyér követelése így válhat „állati” követeléssé „gyomorközpontú gondolkodás”-sá a közlésben.

A munkáshoz rendelt pozitív érték csaknem egyedül a sok és hasznos munka, a „munkaadó megbecsülése”, amely folytán biztosítható a tisztas megélhetés, alapja lehet a reménység, amely a kispolgári értékek útjára vihet. Alapozva a munkanélküliség rettenetére, a kenyérféltés mindennaposságára, igyekszik a közlés olyan érték és érdekzavart előidézni, amelyben saját valódi létérdekei ellen fordíthatók a szereplők. Amelyben elsődlegessé egyre inkább a szakértelemmel végzett munka és közösségei hitelének, becsületének, megbízhatóságának védelme, a lelkiismeretlenül és szakértelem nélkül kontár módon végzett hitelrontó munka és folytatónak ostromozása válik. Amelyben összekapcsolódnak a levente-követelmények a munka-követelményekkel, s így nemcsak arra van lehetőség, hogy a munkához juttatásnál a levente-előmenetelt figyelembe vegyék, hanem általában is sugalmazottá válik a „jó levente – jó munkás” mindkét irányban érvényesített tétele.

E típus *felső* irányultsága a kispolgári minták felé visz, alsó határait pedig a közlés negatív példái: a barbár kommunisták, a nemzetietlen vállalatlanok, a csavargók, lumpenek, csalók, izgatók törvénybeütköző, a betegek, korhelyek visszataszító jellemzői vonják meg.

A *differenciák* elismert értékei az egységnek való alárendeltségükben is jelentős funkciókat teljesítenek, *átszivárognak* az „egész” által becsülendő, követendő értékekké, míg tagadott, ostromozott jelenségei a megfelelő irányú változtatás, illetve a rend megóvásának, erősítésének tennivalóira mobilizálnak. Mindez beleillik a közlés jellegzetességébe, hogy a társadalmi differenciák – társadalmi egység-konceptiót szolgáló – szerepeltetése sokkal inkább propagandája, mint tükre a tényleges társadalomnak.

*

A fentiekben vázolt, a folyóirat közlései alapján szintetizált társadalomkép szolgált (nem feltétlenül tudatosan használt) vonatkozási-alapul mindannak az elfogadtásra szánt mintának a közvetítéséhez, amelyek „beojtására” e sajtóorgánium vállalkozott. Ebbe a társadalomképbe integrálta a folyóirat a leventék számára kínált család – ifjúság – nő – munka – sport – háború – politikum – jövő stb.-képet. Erre építette fel a társadalmi érintkezés minták, a konfliktusokkal kapcsolatos kíváncsiság viselkedésmódok, a közösségképződés preferált értékeinek átvételre alkalmassá tett hálózatát. Mindezek részletezése, belső minőségeik, összefüggéseik, integrálódásuk változásai, világnézetté oldódásuk jellegzetességei azonban már túlmutatnak e tanulmány keretén.

J E G Y Z E T E K

1. A leventeintézmény szellemi környezetének megértése szempontjából kulcsfontosságúnak tekintjük vezető sajtóorgánumának jellegét és az általa hordozott, kínált szellemi tartalmakat. Erre vonatkozó újabb kutatásaink (eddig elkészült: Szabó János: A leventeintézmény szellemi környezetéről. Doktori disszertáció ELTE BTK. 1982.) eredményeiből adunk most közre egy rövidített részletet.

2. A leventesajtóra vonatkozó dokumentáció rendkívül hiányos. A lappéldányokból a legteljesebb anyag az OSZK-ban található. Az Országos Testnevelési Tanács (OTT) 3. szakbiz. anyagai, csakúgy mint a HM. VIII. Csf.-ség 40/e. és 40/k. osztályainak anyagai megsemmisültek. A Miniszterelnökség sajtóosztályának anyaga tartalmaz a kezdeti szakaszra (engedélyezés, támogatás) vonatkozó adatokat. Kiadói dokumentum nem maradt fenn. (Stádium. sv. RT), nyomdairól a Magyar Grafika 1958. 6. száma ír. A megrendelésekkel az Általános Beszerzési és Szállítási RT. hírlapterjesztő osztálya, majd jogutóda az IBUSZ Hírlapterjesztő osztálya foglalkozott. A terjesztés és szállítás M. kir. Postaigazgatósági anyaga elpusztult. A fővárosi postaigazgatóság 1926-ig meglevő dokumentumai mutatózás nélkül munkaigényességük és alacsony forrásértékük miatt elhanyagoltak. Közvetett és közvetlen adatokat tartalmaznak az Országos Levéltár és a Hadtörténeti Intézet Levéltára leventeegyesületi anyagai, előfizetési körrendeletei. Ugyanúgy használtuk az intézmény működése időszakában a sajtóműködésről szóló kiadványok információit, valamint magát a Levente c. folyóirat előfizetési, terjesztési problémákra, olvasói és hivatalos értékelésekre, felhasználási ajánlásokra vonatkozó közléseit. Haszonnal forgattuk még a Magyar Katonai Hírlapok és folyóiratok bibliográfiája II. Rákóczi Ferentől napjainkig. Lukács Könyvkiadó Bp. 1942., illetve Döndő Rezső sajtótörténeti irányultságú kéziratát „A Levente újság története” c. forrásgyűjteményt (196?), valamint Gergely Ferencnek a leventeintézmény történetére vonatkozó megjelent (Gergely—Kiss: Horthy leventéi Bp. 1976.) és kiadatlan kutatási eredményeit. Ugyanígy segítségünkre volt Tornay Károly: A leventeintézmény története. Bp. 1936. Stádium Sv. RT. c. könyve is.

3. Diósi Bodó János szds. az OTT. 3. szakbizottság titkára, szerkesztő és laptulajdonos, majd 1921-től országgyűlési képviselő. 1922-ben szerkesztőtársa lett dr. Seyvál Sándor. Mindketten rendszeres írói a lapnak. A lap. 1. számában felsorolja témáit: mindenről és mindenkinek akart írni, munkatársul is mindenkit elfogadott. Szerzői: államtitkárok, állami hivatalnokok, bárónók, alapítványi hölgyek, orvosok, testnevelő tanárok, sportemberek, képviselők, néhány költő.

4. A megújult Levente a „Testnevelő” c. lap gárdájával, élén Berty László ezredes (főtanácsnok) — indult. Dürmayer Gusztáv — 1921-től Bodó után az OTT. 3. szakbiz. titkára — a lap társszerkesztője, a sport és szakirodalmi rész szerkesztője. Főszerkesztő Török Pál László ny. fhdgy. (a 13. számtól eltűnik, majd az 1923/5–6 számtól ismét felbukkan.) 1923. 11. sz.-tól új főszerkesztő Berty mellett Kazay Barna. A lap felelős kiadója Dürmayer, kiadói igazgató Oláh János, majd Spiers Duran Alfréd előadó (fhdgy) lett. 1927. október 10-től felelős szerkesztő Berty helyett de Spardelli Caesar tanácsnok (alez.) lesz, aki újságíró, a szövetség funkcionáriusa, hazai és nemzetközi fórumokon is részt vesz. Kazay Barna szerkesztőt 1921. jan. 1-el Schiller Károly (örgy.) váltotta fel, majd 1928. okt. 21-étől felelős szerkesztő lesz és az is marad a lap fennállásáig (nevét 1932-ben Tornay-ra magyarosította). A kiadóvállalati igazgató Gellért Alfréd volt.

A lap szerzői közül a 20-as évek végére elmaradoznak a szakemberek (orvosok, tanárok, sportszakemberek) ám sokasodnak a turánista történészek, mint Baráthossy Balogh Benedek, vagy a szövirágos nagymegyeri Raics Károly ny. tábornok. Jótollú szerzőjük Romhányi Sándor a cserkészmozgalom és lapja vezetője. Rendszeresen írtak a lapban az OTT tagjai, ám igen figyelemre méltó a külső szerzőgárda alakulása is: Kiss Menyhért képviselő, Eöttevényi Olivér ny. alispán, a Zrínyi-kultusz egyik első propagálója, a hadtörténész Gabányi tábornok, Nemes Nagy Mihály „történelmi” festőművész, Nyári Andor költő, Szendrey Zsigmond a lap néprajzi sorozatának gondozója, néhányan a cserkészmozgalom szakértői körül rendszeresen előfordulnak. Az 1939-ig terjedő időben már kvalifikált szerzője kevés akad: Mező Ferenc olimpiai bajnok sporttudósításai, egy-egy egyetemi tanár, orvos, tanfolyagelölő, tanár, tisztí főorvos, tűzoltó szakember és sok katona cikke alkotja a lapot. Helyet ad az orosz emigránsok, a turáni kérdés szakértői írásaiknak. Ezenkívül főként az alkalmi irredenta szerzők lapja.

5. A leventeintézménynek és a korszak uralkodó ifjúságpolitikájának fejlődését, valamint a leventeintézmény mindenkorai felső vezetésének igény- és irányváltásait másutt már leírtuk: Szabó János: A leventeintézmény szellemi környezetéről. (Doktori Disszertáció ELTE BTK.)

6. Ennek szervezési feltételei 1924-ben értek be:

— 1924. január 31-én jelenik meg az 1921. LIII. tc. Végrehajtási Utasítása: 9000/1924. VKM. Büm. Közl. 1924. 6. sz.

— Az 1924. márc. 22-i III. tc. helyreállította a Testnevelési Alapot, amelynek 2. §-a a löversenyfogadások hasznának 8 %-át, illetve a versenyek bevételének 2 %-át a

földművelésügyi tárcától átengedte az OTT-nak. 148.100/1926. PM. Lev. 1927. 10. sz. 1832/1925. OTT. III. Lev. 1925. 9. sz.

- A 124000/1924. BM körrendeletében jún. 30-án a BM utasítást ad a Levente Egyesületek megalakítására, ugyanakkor kiadták a BM által jóváhagyott „Leventeegyesületi Alapszabályok”-at. 103.311/1924. BM. Tn. jogszy.

7. Jánki tábornok már 1923-ban azt hangoztatta, hogy „a honvédség hadikészültsége szempontjából a testnevelési törvény adta lehetőségeket mielőbb ki kell használni, hogy az 5—600 000 népiskolát végzett ... ifjú a három hónapos újonckiképzéssel egyenértékű katonai előképzésben részesüljön.” OL. VKM. Középiskola. 1924—14. (Gergely).

8. A leventeköteles ifjak közül kiválasztott, a leventeoktatók mellé beosztott, a leventetömeg és a vezetés közötti átmenetet biztosító réteg.

9. Főszerkesztő: Gyallay Domokos, felelős szerkesztő és kiadó: Dr. Lőrinczy Szabolcs, megjelent szombatonként 16—20 oldal terjedelemben 10 filléres áron, 1940. jan-tól 1944. szept-ig.

10. A Levente c. folyóirat megjelent számainak, terjedelmének és árának alakulása működésének éveiben:

Év	Megjelent számok	Összterjedelem	Átl. terj.	Ár/szám.
1.	2.	3.	4.	5.
1921	8	256	32 *	12 Kr/sz.
1922	11	210	2 db. 32 ö, 9 db. 160	20 Kr/szám
1923	5	140	28	100 Kr/sz.
1924	11	308	28	500 Kr/sz. 1000 Kr/sz.
1925	11	320 old.	29	2000 Kr/sz. 6000 Kr/sz.
1926	13	468 old.	36	6000 Kr/sz.
1927	20	706 old.	35	40 f/sz.
1928	18	466 old.	26	40 f—1 p.***
1929	19	588	31	40 f/1 p.
1930	15	608	40	50 f 1—2 p.
1931	10	528	53	50 f 1—2 p.
1932	10	352	35	50 f 1,5—2 p.
1933	10	348	34,8	50 f 1 p.****
1934	10	348	34,8	1 p.
1935	10	340	34	1 p.
1936	10	352	35,2	1 p.
1937	10	352	35,2	1 p.—2 p.
1938	11	380	34,5	1 p—2 p.
1939	12	424	35	1 p 2,50 p.
1940	12	438	36	5—3 p.*****
1941	12	440	37	5—3 p.
1942	12	592	50	5—3
1943	12	744	62	1 p.
1944	9	800	89	1,30 p.

* = a meglévő példányok alapján.

** = 1927-ig koronában, ezt követően pengőben.

*** = az egyes számok, illetve a dupla számok árait tüntettük fel.

**** = 1933. júl. 1-től változott az ár.

***** = az 1939. II. tc. hatálya alá eső szervek évi költsége (előfizetéssel és darabonkénti vásárlás esetén) 1940—42-ben.

11. A folyóirat formáját, kiállítását döntően a politikai célok, elenyésző mértékben a gazdasági korlátok határozták meg. Bodó lapja még kép nélkül, jórészt saját borítójában jelent meg. 1925—28 között kisebb folyóiratformát, 1928-tól 1939-ig végleges, a korban általános képes ifjúsági hetilapformát kap. 1926/5. sz.-tól rajzolt fejléc van, 1927/20. sz.-tól Biczó András rajzával díszített, 1930-tól 1932 jan.-ig színes borítóban adják ki. Fotók 1925/7. sz.-tól vannak benne. A lap a 30-as években a kornak megfelelő egyenletes műszaki színvonalon az ún. „trianoni időszámítás” feltüntetésével jön ki. 1940-től karton borítót kap, ez 1941-től havonta változó, a hónapra jellemző rajzzal jelenik meg. A lap végéig nem tapasztalható műszaki színvonal esés. Lásd Levente évfolyamok 1921—1944.

12. Rovatrendszer a 30-as évek elejére stabilizálódott, ami jól tükrözi vállalt feladatainak jellegét is. Cikkeinek megoszlása:

Rovat	1929	1930	1931	1932
Vezércikk	39*	25*	15*	24*
Vitézi tettek	19	13	9	—
Nagy Magyarok	19	12	7	—
Nevelés	40	29	15	30
Testnev.-sport.	103	74	52	27
Cserkészlet	22	12	11	28 **
Műszaki világ	19	12	—	—
Mit írnak az oktatók?	27	13	10	6
Emlékezzünk régiekről	56	21	11	14
Csak magyarok legyünk!	19	18	13	5
Néprajz (turizmus)	19	17	8	4
Különféle, vegyes	58	23	38	58
Mezőgazdaság—ipar—kereskedelem	19	15	—	—
Hivatalos közl.	55	38	15	5
Hírek, könyv, sport	1***	1	1	1
Szépirodalom	—	10****	26	29
Vers, kotta	—	—	24	28
Rejtvények	—	—	7	—
ÖSSZESEN:	514	322	231	248

* = belső vezércikkkel együtt.

** = katonai előképzési feladatok (pl. térképismeret).

*** = egy egységnek vettük, bár terjedelme változó.

**** = csak a 9—10. számtól.

13. Dödő Rezső idézett kéziratában Bodó lapját „talán százas nagyságrendű”-ként említi. Tarnay Károly idézett könyvében (180. old.) a Testnevelő 1. számát (6. oldal) 200 példányosnak említi, bár a Testnevelő c. folyóirat a 6. szám üzenetek rovatában már 500 pld-ról tudósít. Az 1923. július 1-én megjelent új Levente példányszáma 900 volt. (Tornai: idézett mű 180. o.) A Levente 1923/7. számában az OTT hivatalos közleménye 700 megrendelőről tudósít. Tarnay említett könyve (181. old.) 1926-ra 4000 előfizetőt említ. Az OTT. 1932/2. sz. körrendelete 1931. dec. 31-én 5300 pengőt követelt a megrendelőktől a kiadó hivatal részére, ami az előfizetések 13%-át tette ki. (26/1932 OTT. III. 2. körrendelet). A Levente 1943/1. sz.-ban megjelent „Előfizetési felhívás” közli, hogy minden öt előfizetői példányból hármat a pk-ság vásárol, kettőt pedig az egyének, akikről az árát hivatalból levonják. A Levente 1943/6. sz. „Értesítése” (359. o.) szerint a HM 2500 pld-t ingyen ad az ifjúvezetőknek. A LOP. 1944. jan. 12-én kelt 2. sz. parancsa tudtul adja: „... jutalmazásokra érdemes ifjúvezetők részére 1944. évre 10 000 pld-ban rendelt meg a lapot.” Levente 1944/1. 35. o.

14. Ezt erősítik meg a volt leventékkel és leventezetőkkel készített mélyinterjúk, valamint a folyóiratban és az OTT körrendeletekben a felhasználásra felszólító presszió gyakori jelei: nemcsak növekszik az oktatásban felhasználható anyagok aránya, de egyértelműen megfogalmazódik: a lap képviselte eszméket kötelesek megvalósítani, s ezt számon is fogják kérni a szemléken. A Levente 1940. 1. sz.-ban a beköszöntő cikk már a LOP. parancsát hozza: „A folyóiratnak a rendszeres olvasása és tartalmának gyakorlati alkalmazása... a leventeparancsnoki hivatás betöltéséhez tartozik. Ezért elrendelem, hogy a katonai pks-gok a leventeparancsnokokat ezen a téren is ellenőrizzék és az igazolatlan mulasztásokért a vétkeseket felelősségre vonják.” Levente 1940/1. 3. o.

15. A leventeintézmény szellemi környezetére vonatkozó kutatásunk már elkészült (idézett mű) részében elvégeztük a Levente c. folyóirat 1931–35–39–43-as évfolyamainak tartalomelemzését (kutatási jelentés és kategóriaszótár az idézett műben található). Az itt közölt jellemzés e korábban elvégzett tartalomelemzés részleteinek felhasználásával, de a szeriális elemzési módszer nem kvantitatív megfigyelésekkel való kombinálásával törekszik felvázolni a kínált társadalomkép sajátosságait.

16. Levente 1941. jún. 1. sz. Erdemes megjegyzeni, hogy a folyóirat fennállása során állandóan törekedett ehhez hasonló „katekizmus formában” felvázolni a levente erkölcsi modelljét: „Mit mondanak a leventének a virágok” (6. pont). Levente 1930. febr. 86. o. „A leventeoktató tíz parancsa.” Levente 1932. febr. 35. old. „A kötelességteljesítésre nevelés”. Levente 1930. jún. 271. o. „A nemzeti munka szózata”. Levente 1934/5. 154. o. „Egészségtani tizparancsolat” 1928. jan. 1. 17. o. Radványi Kálmán: Franklin Benjámin erkölcsi geometriája. (13 pont) Levente 1929. ápr. 16. 6. o. A képzelőtehetség kárhóztos hatásai (9. pont) Levente 1929. máj. 15. „A takarékoság tizparancsolata”. Levente 1928. ápr. 5. 5. o. „A fogadalmi tornász 10 parancsalata”. Levente 1935/1. 13. o.

17. Az egész társadalom „katonás egységét” követelő hang a háború közeledtével egyre erősödik. A revízióra hívó cikkekben sokasodnak az „előítélet és szeretetlenség” által eddig szétválasztottakat egységre, együttműködésre, a jó vezetés tisztelétére, egyöntetű gondolkodásra felhívó, a rétegeket összenevelni, tömöríteni igyekvő megnyilvánulások: Dr. Radványi Kálmán: Karácsony akkor van, amikor megszületik a szeretet. Levente 1930/dec. 333. o. Társadalmi együttműködés. Levente 1938. jan. 6. o. Vitéz-nagy-megyeri Nagy Károly: A népjellem és hadsereg. 1938. márc. 67. o. Máté Török Gyula: Katonás és katonaelles szellem. Levente 1938. jún. 170. o. Dr. Radványi Kálmán: Híd a város és a falu között. Levente 1938. jún.–júl.–aug. I. 173. o. II. 197. o. uő. „Fegyelem, rend, tekintélytisztelt, gyakorlati igazság.” Levente 1938/nov. 275. o. stb. A háború alatt e törekvés ellentmondást nem tűrő hanggá keményedik: P. Tarcsafalvy: Az engedelmség. Levente 1942/ápr. 104. o. Uő. Engedelmségre nevelés. Levente 1942/jún. 155. o. Kolozsvár Béla: Szolgálati rend, fölé- és alárendeltségi viszony. Levente 1943/jan. 25. o. Az IHNOV. kolozsvári beszéde. Levente 1943. ápr. 61. o. Somorjai László: Győzelemre. Levente 1943/jún. 206. o. Dorombi Károly: Helytállás a belső arcvonalon. Levente 1943/jún. 214. o. stb.

18. A társadalom igazolását alapvetően az 1927–31 között jobbára Turcsányi Tihamér szerzőségével megjelenő „Nagy magyarok” c. rovat alapozza meg. Ezen a későbbiekben sem történik minőségi változás, csupán súlypont áthelyeződések, alkalmi felnagyítások figyelhetők meg: Itt Werbőczy képviseli „a monarchikus eszme legdemokratikusabb fel fogását”. „Az országos együttműködés” a nemesi rendből származtatja hagyományait: „Megalkottuk a föderaliztikus Európában a legdemokratikusabb intézményét a világnak, a nemesi rendet.” „Hazánkban a feudalizmus idején több ember választhatott, mint Franciaországban, vagy Angliában.” A jobbágyság sem volt kegyetlen rendszer, fel lehetett abból emelkedni. (Kinizsi, Hunyadiak). A jobbágyságot nem kizárták a politikából, hanem lemondott jogairól, „felmentették a politikai élet terhei alól”. „Egyenlő jogú volt a nő a férfival”, viselhette nevét (Szilágyi Erzsébet) a felsőházba a főrendek övezgyei képviselőket küldhettek. „A fej az uralkodó, a testtagok a nemzet”, a jogi egyenlőség páratlan kifejezője stb. Mindezekből adódott, hogy a nagy magyarok kiválogatása és tulajdonságaik interpretálása is ezt az értékírányt követte. Lásd: Nagy magyarok c. rovat. Levente 1927–31. számaiban.

19. A folyóirat nemritkán „kitekint” más korabeli társadalmakra is, ám ennek is a saját társadalomkép hangsúlyozása képezi motivációs hátterét. A kíváncsú minták olaszországi, vagy német, esetleg japán, vagy török, bolgár, finn összevetésből, a kárhóztos és a hazai helyzet felsőbbrendűségét alátámasztó példák általánában a Szovjetunióval, Romániával, Csehszlovákiával való összehasonlításból származnak.

20. A zsidókkal kapcsolatos ellenérzés viszonylag hamar megjelenik a lapban: „Te hiszel a pántlikás magyaroknak? Elhiszed te, hogy egy napra a város igazán magyarrá lett úgy belsőleg lélekben is? Szent Istvánkor a legmagyarabbnak a Dob utca lesz felpánt-

likázva. Aki ránéz úgy gondolja, Árpád nem volt magyar, de bent Salamon az". (Levente 1927/19. sz.) Igaz, hogy ekkor még a 23—24. szám hírek rovatában, az OTT jelzi, miszerint nem ért egyet a cikkel, s intézkedik, hogy „ilyen a jövőben ne jelenhessen meg." A 40-es években a leventetevezetésnek ilyen gesztusokra már nincs szüksége: Tornay Károly: Fajnevelés. Levente 1939. 16. o. 63., 83., 120. o., 144. o., 173. o., 203. o., 306. o., 336. o., 377. o., 398. o. stb.

21. „Láttam a műhely levegőjétől sápadt arccal — a folytonos munkától ványadt izmokkal — kimerült testtel és lélekkel táborba szállni az iparosság jövő generációját, s mindig azokra gondoltam, kiknek nem adatott meg, részben a súlyos gazdasági viszonyok, részben a munkaadók kapzsisága és lelketlensége folytán az a boldogság, hogy az év 52 hete közül néhányat az isten szabad ege alatt ... tölthessenek el." Levente 1926/1. 12. o.

22. Még 1937-ben is van ilyen példa: Dr. Szent-Györgyi Albert orvos, az első magyar Nobel-díjas c. írás. Levente 1937/10. sz. 277. o.

23. „Nem a gépifjúság műszakilag képzett lelkére van elsősorban szükség, hanem az ősi magyar lelkiséghez visszatért ifjúságnak hitben és erkölcsben megújult és megerősödött lelkére." vitéz Nagy-Megyeri Nagy Károly: Faji lélek a társadalomban. Levente 1935/5. 130. o.

AZ AMERIKAI DIPLOMÁCIA ÉS A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR KISEBBSÉG (1945—1947)

(Adalékok)

A. Schoenfeld követ, az Egyesült Államok magyarországi politikai megbízottja 1945. május 15-én bemutatkozó látogatást tett Gyöngyösi Jánosnál, az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminiszterénél. A beszélgetés során Gyöngyösi megkérdezte, hogy mi az Egyesült Államok álláspontja a csehszlovákiai és jugoszláviai magyar kisebbség tervezett kiutasítását illetően. Az amerikai diplomatát, aki néhány nappal korábban érkezett Budapestre, váratlanul érte a kérdés, s nem tudott válaszolni. Azonnal a State Departmenthez fordult és utasításokat kért. Néhány nap múlva (21-én) megérkezett Washingtonba L. A. Squires, az amerikai diplomáciai misszió titkárának a távirata is, aki beszámolt a csehszlovák kormány magyarelles intőzkedéseiről.¹

Washingtonban az amerikai kormányköröket nem érte váratlanul a magyar külügyminiszter érdeklődése. Jól ismerték Benešnek és a csehszlovák polgári emigrációnak a köztársaság helyreállítására, az egységes nemzet-állam megteremtésére, a német és a magyar nemzeti kisebbség eltávolítására vonatkozó koncepcióját. Beneš 1943. május-júniusi látogatásakor Rooseveltnél elfogadta a kisebbségek Csehszlovákiából való kitelepítésének gondolatát, de csak arra tett határozott ígéretet, hogy az Egyesült Államok támogatni fogja a Szudéta vidéken élő német lakosság kitelepítését,² a szlovákiai magyarok eltávolítását nem érintette. A State Department azonban 1944 végén, 1945 elején több kifogást emelt a csehszlovák emigráns kormányának a szudéta-németek kilakoltatására vonatkozó gyakorlati elképzelései ellen. A csehszlovák kormány 1944. nov. 23-i, a német kisebbség kérdésével foglalkozó memorandumára válaszul az amerikai kormány 1945 januárjában leszögezte, hogy kitelepítésnél nemcsak Csehszlovákia igényeit kell figyelembe venni, hanem Európa jövődöbeli békéjét és biztonságát is, s nem mellőzhető az sem, hogy a náci Németországot megszálló szövetséges haderők milyen nehézségekkel néznek majd szembe. Az áttelepítésnek megfelelő nemzetközi egyezmények alapján, nemzetközi védnökséggel, fokozatosan és rendezett formában, az érintettek figyelemmel kell lebonyolódnia. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy mindaddig, amíg nincsenek ilyen nemzetközi egyezmények, nagyobb csoportok egyoldalú áttelepítésére nem kerülhet sor.³ Az amerikai kormány a magyar kisebbség kitelepítéséről nem tett említést, noha csehszlovák részről elvárták volna. Hasonlóan foglalt állást a magyar fegyverszüneti egyezményvel kapcsolatos moszkvai háromhatalmi tárgyalásokon, s nem támogatta azt a csehszlovák javaslatot, hogy az egyezménybe vegyenek fel egy olyan rendelkezést, amelynek értelmében Magyarország köteles lett volna kötelezettségeket vállalni a csehszlovákiából kitelepítendő magyar lakosságot illetően.^{3/a} Beneš 1945. márciusi moszkvai tárgyalásairól szóló beszámolókból, majd a csehszlovák Nemzeti Front kormány kassai programnyilatkozatából Washington számára nyilvánvalóvá vált,⁴ hogy csehszlovák részről a magyar lakosság eltávolítását legalább annyira fontosnak

tartják, mint a németét. A csehszlovákiai magyarelles intézkedésekről, az egyoldalú, önkényes kitelepítésekről érkező hírek, s a magyar kormány érdeklődése elkerülhetetlenné tette, hogy az amerikai kormányzat a szlovákiai magyar lakosság ügyében is határozott véleményt mondjon.

A döntés viszonylag gyorsan megszületett. J. Grew ügyvezető külügyminiszter 1945. jún. 4-én közölte A. Schoenfeld budapesti amerikai megbízottal, hogy a State Department a csehszlovákiai németek kitelepítésével kapcsolatos álláspontját a „magyarul beszélő” kisebbség esetében is érvényesnek és alkalmazandónak tartja. Elismerte, hogy a csehszlovák államnak joga van felelősségre vonni azokat a magyar nemzetiségű állampolgárait, akik ellene bűnöket követnek el, de kifejezésre juttatta, hogy Washington az egész magyar lakosság kollektív felelősségre vonását, s etnikai alapon való eltávolítását indokolatlannak tekintené. Idézte J. Masaryk 1945. máj. 21-én San-Franciscóban az ENSZ megalakulásakor mondott beszédét, amelyben a csehszlovák külügyminiszter kijelentette, hogy csak azokat a magyarokat vonják felelősségre, akik „összeesküdtek Csehszlovákia ellen” vagy a náci Németország oldalán harcoltak, de azok, akik a csehek ügyét támogatták, megtarthatják állampolgárságukat és szabadon élhetnek, – azt érzékeltetendő, hogy a magyar kormány félelme az esetleges túlzásokat illetően talán alaptalan. Grew felhatalmazta Schoenfeldet, hogy a fentiekről tájékoztassa az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.⁵

Schoenfeld 1945. jún. 12-én felkereste Gyöngyösi János külügyminisztert, s szóban és írásban is informálta az amerikai kormány álláspontjáról. A magyar politikus, aki egyébként a Független Kisgazdapárt tagja volt, „nagy meglepetéssel” nyugtázta a hallottakat. Schoenfeld azon közlésére, hogy amerikai kezdeményezésre konzultáció kezdődött a szövetséges nagyhatalmak között a csehszlovákiai magyar lakosság kiutasítása ügyében, annak a reményének adott hangot, hogy a nagyhatalmak esetleges közös fellépése megakadályozza a magyarok megkülönböztetés nélküli kilakoltatását. A valóságot némileg eltúlozva Gyöngyösi azt mondta az amerikai diplomatának, hogy Csehszlovákia felszabadulása óta, tehát alig három hónap alatt kb. 20 ezer embert telepítettek ki onnan minden emberi gondoskodás nélkül, s kb. 10 ezer embert Pozsonyban internálótáborban tartanak, nagyon rossz egészségügyi körülmények között.⁶

Az amerikai kormányzat valóban megpróbált diplomáciai lépéseket tenni a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetének rendezése ügyében. Ez azzal magyarázható, hogy mivel az Egyesült Államok európai hadserege részt vett felszabadításában, az amerikai külpolitika érdeklődése megnőtt Csehszlovákia iránt. Az Atlanti Chartában megfogalmazott liberális elveken és humanus szempontokon túl, az amerikai diplomáciát elsősorban az mozgatta, hogy valamiképp elejét vegye Csehszlovákia és Magyarország közötti ellentétek kialakulásának és kiéleződésének, közreműködjön azok elsimításában s a feszültséget okozó kisebbségi kérdés rendezésében, annál is inkább, mert az amerikai–csehszlovák viszony akkor (1945 tavaszán–koranyarán) teljesen harmonikus volt, s az új magyar demokratikus rendszer és Washington között is megtörtént a kapcsolatfelvétel. 1945. jún. 4-én, a Schoenfeldnek küldött utasítással egyidejűleg az amerikai kormány arról tájékoztatta az angol külügyminisztériumot, hogy értesülései szerint Csehszlovákiából, Magyarországról és Jugoszláviából nagyszámú gyarország közötti ellentétek kialakulásának és kiéleződésének, közreműködjön azok csehszlovák és jugoszláv kormányhoz intézendő közös megkereséssel. Utalva arra, hogy a csehszlovák kormány már ismeri a német kisebbség kitelepítésével kapcsolatos előzetes amerikai álláspontot, azt javasolta, hogy a következőket hozzák a csehszlovák (ill. jugoszláv) kormány tudomására: 1. a csehszlovák (ill. a jugoszláv) kormány ne tegyen egyoldalú lépéseket a „magyarul beszélő” kisebbség teljes vagy részbeni kitelepítésére; 2. az etnikai csoportokat csak nemzetközi rendelkezések alapján telepítsék át; 3. annak érdekében, hogy megkönnyítsék az érintett személyek rendezett elhelyezését, az áttelepítést fokozatosan kell végrehajtani; 4. a kisebbségi kérdés bármely megoldásánál nemcsak Csehszlovákia (és Jugoszlávia) szükségleteit kell figyelembe venni, hanem azokat az általános szempontokat is, amelyek összefüggenek Európa jövőbeli biztonságával és békéjével. Emellett az áttelepítéseknél figye-

lembe kell venni mindazon problémákat, amelyekkel a megszálló hatóságok Magyarországon szembenéznek. A State Department jegyzéke leszögezte, hogy az amerikai fél „... indokolatlannak tekint minden olyan kísérletet, amely a háborús bűnösség alapján – egy etnikai csoport valamennyi tagját a kiutasítás tárgyaként kezeli.” Washington továbbá azt ajánlotta, hogy az angol kormány utasítsa a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság angol misszióját, hogy a román fegyverszünet végrehajtását ellenőrző nemzetközi testület akadályozza meg a magyarok egyoldalú kiutasítását Romániából, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot pedig arra kérje fel, hogy hozzon megfelelő intézkedéseket a magyar határ ellenőrzésére. Rudolf Schoenfeldet, a csehszlovák emigráns kormány mellé akkreditált amerikai ügyvivőt utasították, hogy az amerikai kezdeményezésről tájékoztassa Prágát.⁷

Az angol kormány a csehszlovákiai német és magyar kisebbség kérdésével ez időtájt behatóbban alig foglalkozott. Nemcsak azért nem, mert egyelőre közvetlenül nem érezte magát érintve, hanem azért sem, mert az volt a véleménye, hogy a kérdés napirendre tűzését el kell halasztani mindaddig, amíg a háború véget nem ér és a német kérdés átfogó rendezéséről a szövetséges nagyhatalmak meg nem állapodnak, s az általános rendezési terv keretében – nemzetközi megegyezés alapján – kell a németek áttelepítését is lebonyolítani. Churchill és Eden nehezteltek Benešre, mert indulása előtt nem beszélt meg velük, hogy ezt a kérdést is fel fogja vetni Moszkvában, s nem volt tekintettel az angol álláspontra. A csehszlovák kormány kitelepítési terveinek nyilvánosságra hozatalát nem helyeselték. De tartottak attól is, hogy a csehszlovákiai hatóságok időelőtti és drasztikus cselekedetei kedvezőtlen hatást váltanak ki Németországban, s bonyolultabbá tehetik a német kérdés rendezését.⁸ Beneš máj. 9-i poszsonyi beszéde, majd a magyarság elleni önkényes intézkedések bizonyították, hogy a köztársasági elnök és a Z. Fierlinger vezette csehszlovák koalíciós kormány továbbra sincs figyelemmel az angolok véleményére. London ezért tartózkodóan viselkedett. Sir Orme Sargent, a brit külügyminisztérium vezető munkatársa jún. 7-én Winant londoni amerikai nagykövetnek kijelentette, hogy noha helyesli a magyar kisebbség kiutasításával kapcsolatos amerikai álláspontot, nem tartja valószínűnek a romániai és a magyarországi SzEB közreműködésével bármit is el lehetne érni.⁹ A Foreign Office ezért a State Departmenthez eljuttatott válaszejegyzékében erre ki sem tért, s csupán azt javasolta, hogy Anglia és az Egyesült Államok – még a potsdami csúcstalálkozó előtt – külön vitassa meg az „európai etnikai kisebbségek áttelepítésének egész kérdéskörét”.¹⁰ Az amerikai kormány azonban ezt elutasította, azzal érvelve, hogy a két ország álláspontja világos és Potsdamban várhatóan úgy is megvitatják ezeket a problémákat.¹¹

Beneš és a csehszlovák kormány 1945. júl. 3-án hivatalosan kérte, hogy az állam- és kormányfők közelgő potsdami találkozóján tűzzék napirendre és vitassák meg a csehszlovákiai német és magyar kisebbség kitelepítésének ügyét. Arra hivatkozva, hogy a szövetséges nagyhatalmak elvileg különösebb kifogást nem emeltek e kisebbségek eltávolítása ellen, bejelentették, hogy a csehszlovák kormány máris hozzáfogott a „szervezett és rendezett telepítés” lebonyolítására vonatkozó tervek kidolgozásához. Közölték, hogy az átköltöztetés kettő, kettő és fél millió németet és mintegy négyszázezer magyart fog érinteni. Felajánlották – most először – hogy az a magyarok esetében „népcsere” formájában is történhet. „... a cseh és a szlovák nemzetek a magyarok és a németek kitelepítését a csehszlovák állam jövője és Közép-Európa békéjének megóvása érdekében egyöntetűen nélkülözhetetlenül szükségesnek tekintik. Éppen ezért érthető, hogy az egész csehszlovák közvélemény figyelme erre, az összes közül kétségtelenül legégetőbb kérdésre irányul, s hogy azt a csehszlovák kormány igyekszik megoldani. A kitelepítések elhalasztása komoly nyugtalanságot keltene a cseh és a szlovák lakosság körében. Mindaddig, amíg ez az elemi probléma nincs megoldva az egész állami, gazdasági és társadalmi újjáépítés és az állam konszolidációja akadályoztatódik és halasztódik.” – hangoztatta a csehszlovák kormány.¹²

Benešék kívánsága részben teljesült. A szövetséges nagyhatalmak képviselői

Potsdamban a német kitelepítés kérdéskörét valóban megvitatták, s határozatot hoztak arról, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságot vagy annak egy részét át kell telepíteni Németországba, „s mindenfajta áttelepítésnek, amelyre ténylegesen sor kerül, szervezeten és humánus módon kell végbemennie.”¹³ A döntésről hivatalosan tájékoztatták a csehszlovák¹⁴ és a lengyel kormányt, valamint a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, azért az utóbbit, mert Magyarországgal a szövetséges nagyhatalmak nem álltak diplomáciai kapcsolatban. A csehszlovákiai magyar kisebbség kitelepítéséről sem az állam- ill. kormányfők tanácskozásán, sem a külügyminiszterek megbeszélésén, sem a határozatban nem esett szó. Nyilvánvalóan azért nem, mert nemzetközi szempontból, a náci Németország további sorsa, az ún. volt csatlós országokkal, Olaszországgal, Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal és Romániával kötendő békeszerződés, a lengyel határok megállapítása stb. mellett az harmad-negyedrendű kérdés volt, a nagyhatalmak nem tartották fontosnak, s nem kívántak vele foglalkozni.

A prágai kormány, ha voltak is fenntartásai, a németekre vonatkozó potsdami döntésnek alapján véve örült, de az érzékenyen érintette, hogy nem kapott nemzetközi jóváhagyást a szlovákiai magyarság eltávolításához még lakosságcsere formájában sem. Ezért 1945. aug. 16-án Clementis külügyminiszterhelyettes újabb jegyzékkel fordult a szövetséges nagyhatalmakhoz, így az Egyesült Államokhoz is. Hivatkozva a németek kitelepítésére vonatkozó potsdami döntésre, felvetette, hogy a nagyhatalmak feltételezhetően egyetértenek a csehszlovákiai magyar és a magyarországi szlovák lakosság cseréjével is, s ezért kormánya nevében kérte, hogy a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot hatalmazzák a csehszlovák–magyar lakosságcsere lebonyolításával, pontosan úgy ahogy a németországi Ellenőrző Tanáccsal tették a Szudéta-vidéki németek esetében. Felajánlotta: Prága kész szakértő bizottságot küldeni Budapestre.¹⁵ A szövetséges nagyhatalmak azonban több mint két hónapig válasz nélkül hagyták e kezdeményezést. Hasonló magatartást kellett tapasztalnia a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormánynak is. Értesülve a csehszlovák kormány diplomáciai akciójáról, s a szlovákiai magyarság állampolgári jogaitól való megfosztásáról, Gyöngyösi János 1945. szept. 12-én Angliához, az Egyesült Államokhoz és a Szovjetunióhoz fordult és kérte, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa, amely Londonban készült összeül, hallgassa meg a magyar kormányt a szlovákiai magyar kisebbség kérdésében. Javasolta, hogy mindaddig, amíg valamiféle döntés nem születik, állítsanak fel egy nemzetközi bizottságot az ENSZ Biztonsági Tanácsa állandó tagjai megbízottainak részvételével, amely megvizsgálná a magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos csehszlovák–magyar nézeteltérések valamennyi összefüggését.¹⁶ A magyar kormány szintén hetekig nem kapott választ.

Mindez alapvetően a nemzetközi helyzettel függött össze. Az antifasiszta nagyhatalmakat a Külügyminiszterek Tanácsának londoni értekezlete kötötte le, amely a náci Németország volt európai szövetségeseivel kötendő békeszerződés előkészítésével és kelet-európai kérdésekkel (főképpen Romániával és Bulgáriával) kapcsolatos nézeteltérések miatt váratlanul eredménytelenül zárult. A szovjet–amerikai viszony, de lényegében az egész nemzetközi légkör feszültebbé vált. Az amerikai külpolitika nehézségeit fokozta, hogy az amerikai–magyar és az amerikai–csehszlovák viszonyban ellentétes irányú fejlődés kezdődött. Washington – jóllehet Potsdamban még határozottan ellenezte – 1945. szept. 22-én a Szovjetuniónak tett engedményként felajánlotta Magyarország diplomáciai elismerését azzal a feltétellel, hogy az Ideiglenes Kormány biztosítja a szabad demokratikus választások megrendezését. 1945. okt. 7-én a budapesti törvényhatósági választásokon a Független Kisgazdapárt – a paraszti polgári erők politikai képviselője – győzött; nov. 2-án az Egyesült Államok hivatalosan felvette a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal; nov. 4-én a parlamenti választások a Kisgazdapárt fölényes győzelmével (57%) végződtek. Ettől kezdve Magyarország megítélése Washingtonban jelentősen megváltozott, a magyar–amerikai viszony fokozatosan javult. Ezzel szemben az 1945 októberi magyaránú államosítások miatt, melyek amerikai tőkés érdekeltségeket is érintettek, az Egyesült Államok

neheztelt Z. Fierlinger kormánya, s a korábbi harmonikus periódus után a két ország viszonya ettől kezdve romlani kezdett. Mindez befolyásolta az amerikai kormány magatartását a csehszlovák–magyar viszony és a szlovákiai magyar kisebbség kérdésében. Bonyolította a helyzetet, hogy az amerikai diplomáciai karban, főként a Steinhartd prágai és Schoenfeld budapesti követ egymástól élesen eltérő módon ítélték meg a csehszlovák kormány nemzetiségi politikáját.

A. Schoenfeld, aki régi rutinos, liberális gondolkodású diplomata volt, a roosevelti szellemben a világháború elejétől fogva az amerikai–szovjet együttműködés híve, megértette az új magyar demokrácia súlyos gazdasági és politikai nehézségeit; igyekezett korrektül tájékoztatni a State Departmentet a magyar álláspontokról, s támogatta az Ideiglenes Kormánynak, majd a Tildy-kabinetnek a csehszlovák–magyar viszony normalizálását, s a Csehszlovákiai magyarság helyzetének javítását célzó erőfeszítéseit. 1945. aug. 31-én pl. megküldte Washingtonba azt a 17 tiltakozó jegyzéket, amelyet Gyöngyösi adott át a magyarországi SzEB-nek a csehszlovákiai magyarokkal való bánásmód miatt. „A magyar kormány azt állítja – írta Schoenfeld táviratában – hogy a magyar nemzetiségűek a terror uralma alatt élnek, nacionalista alapon elnyomják őket, s ez az a tény, amelyet minden magyar állampolgár nagyon rossz néven vesz. A magyar kormány kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, gyakoroljon nyomást a csehszlovák kormányra, annak érdekében, hogy a csehszlovákiai magyarokkal való bánásmódban demokratikus elveket alkalmazzon és szüntesse meg a csehszlovákiai magyarok nacionalista alapon történő embertelen üldözését és kifosztását. A misszió értesülései szerint, amelyeket a State Departmentnek is jelentett, a magyar kormány tiltakozásának van némi jogalapja, tekintettel arra, hogy a magyarok deportálása és terrorisztikus elnyomása folytatódik, különösen Szlovákiában, a magyar kormány által tett diplomáciai lépések ellenére. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke semmiféle olyan akcióra sem tett utalást, amellyel az Ellenőrző Bizottság a helyzeten javíthatna.”¹⁷

Ezzel szemben Steinhartd, aki erősen konzervatív felfogású volt, telve nagyhatalmi göggel és szovjetellenességgel, s akit szoros szálak fűztek Benešhez, J. Masarykhoz és a csehszlovák nagyburzsoázia más képviselőihez, fenntartás nélkül támogatta a csehszlovák kormány demokratikusnak és humanusnak aligha nevezhető nemzetiségi politikáját. Steinhartd feltűnő ingerültséggel reagált budapesti kollégája aug. 31-i táviratára, amelyet ő is megkapott. „Mindazon hivatalos személyek, akikkel beszéltem – jelentette Byrnes külügyminiszternek a csehszlovák kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács tagjaival folytatott konzultáció után – tagadják a »terror uralmának«, az »embertelen üldözésnek« vagy a »terrorista elnyomásnak« a létezését. Nem cáfolják, hogy »néhány magyart« kiutasítottak Szlovákiából Magyarországra, »ahol feltehetően nem lesz további okuk panaszkodni«, s nem tagadják, hogy a kiutasítottak vagyona »kis számban« elkobozták. ... Kijelentették, hogy a magyar vezetők köréből csak néhányat tartóztattak eddig le, vagy utasítottak ki, s az állítólagos rossz bánásmód ellen lehangosabban tiltakozókat a helyi lakosság úgy ismeri, mint, akik aktív nácik voltak, vagy részt vettek a német megszállás alatt a szlovákok magyarok által történt embertelen bántalmazásában illetve bátorították azt. A szlovák hatóságok állítják, készek bizonyítani, hogy azok a személyek, akik panaszkodtak a magyar kormánynak az állítólagos üldöztetés és a terror uralma miatt, ugyanazok, akik közvetve vagy közvetlenül felelősek voltak szlovák állampolgárok ezreinek haláláért, beleértve a Szlovákia zsidó lakosságának többségét is. A magyar kormány tiltakozását a Szlovákiában élő magyar nácik védelmében úgy jellemzik, mint amely »hiperkritikus, képmutató és olyan trükk, amelynek célja befolyásolni az angol és amerikai közvéleményt és szimpátiát kelteni a legyőzött Magyarország számára.« Amellett érvelnek, hogy magától értetődik: Magyarország meg akarja tartani ötödik hadoszlopát Csehszlovákiában abban a reményben, hogy egy nap megbosszulhatja vereségét. – Véleményem szerint a magyar kormány ismételt tiltakozásaival (amelyeket nem hiszem, hogy a csehszlovák kormány elismerne) csak növeli a csehszlovák kormány és

különösen a Szlovák Nemzeti Tanács eltökéltségét, hogy megszabaduljon a magyar és német kisebbség nagyobb részétől. Ugyanakkor minden okuk megvan a felháborodásra, a korábbi ellenség, Magyarország és Németország arcátlansága miatt, hogy alig néhány héttel vereségük után bírálják az Egyesült Nemzetek egyik tagjának belpolitikai viszonyait, azok után, amit az egész világ tud, hogy csehek és szlovákok mennyit szenvedtek a németek és magyarok kezétől, amíg nyeregben voltak.”¹⁸

Steinhardt október 20-án F. Williamsonhoz, a State Department Közép-Európai Osztályának helyettes vezetőjéhez írt bizalmas levelében külön kitért a szlovákiai magyar lakosság kérdésére. Ebben – a csehszlovák érvelést elfogadva – ismételten élesen kifogásolta, hogy Magyarország, egy vesztes állam, alig néhány héttel katonai veresége után a csehszlovákiai magyarság ügyében sajtókampányt folytathasson egy győztes ország ellen. Nyíltan megírta: „én erősen szimpatizálok a csehek és szlovákok kívánságával, hogy megszabadítsák magukat a németektől és a magyaroktól.” Szerinte a magyar panaszok és tiltakozások sokkal inkább a határ módosítását célozzák, mintsem a kiutasítások megakadályozását. Azt ajánlotta, hogy a State Department figyelmeztesse Magyarországot arra, hogy ki nyerte meg a háborút, mert így az amerikai külpolitika sok „fejfájástól” megszabadulhatna. Magyarország magatartásáért a Szovjetunióra próbálta hárítani a felelősséget, azt állítván, hogy a csehszlovák–magyar ellentétek állandósulnak, arra hivatkozva a Vörös Hadsereg továbbra is Csehszlovákiában maradhatna. A magyar kormányt „fejbőlöntő jánosnak” nevezte, amely a Szovjetunió hozzájárulása nélkül nem bírálhatná a szomszédos országot. „Az a mély meggyőződése – foglalta össze mondandóját, – hogy Közép-Európa nyugalmanak és boldogulásának eléréséhez fontos, hogy azokat a németeket és magyarokat, akikben a csehek és szlovákok nem bíznak el kell távolítani, és Tesin cseh részét inkább gazdasági, mint politikai okokból vissza kell adni Csehszlovákiának. Én nem félek a németek és magyarok tömeges kiutasításától. Ha a csehszlovák kormány most felhatalmazást kapna, hogy annyi magyart és németet telepíthet ki, amennyit kiválaszt, kétlem hogy 1 millió németnél és 150 ezer magyarnál valaha is többet eltávolítanának. Néhány barátom a csehszlovák kormányban egyetért ezzel a nézettel.”¹⁹

Tekintettel a feszültebbé váló nemzetközi helyzetre és szovjet–amerikai viszonyra, a Magyarországhoz és Csehszlovákiához fűződő kapcsolatainak eltérő alakulására és a belső vitákra, a State Department egyelőre azt találta a legjobbnak, ha nem változtat a szlovákiai magyar kisebbséggel kapcsolatos álláspontján. J. Byrnes amerikai külügyminiszter 1945. okt. 19-én egyidejűleg utasította Steinhardtot és Schoenfeldet, hogy közöljék Prágában és Budapesten: németekre vonatkozó potsdami döntés nem vonatkozik a csehszlovákiai magyarokra, s az az 1945. aug. 16-i csehszlovák jegyzékben megfogalmazott feltételezés, mely szerint az Egyesült Államok egyet értene egy esetleges csehszlovák–magyar lakosságcserével, minden alapot nélkülöz. Az amerikai kormány álláspontja a korábbiakhoz képest nem változott, szögezte le Byrnes, a csehszlovák kormány továbbra se tegyen egyoldalú akciókat a magyar kisebbség kitelepítésére, azt nemzetközi felügyelet mellett és megfelelő nemzetközi rendelkezések szerint kell lebonyolítani. Steinhardtnak közölnie kellett, hogy az Egyesült Államok kormánya reméli, hogy mindaddig, amíg megfelelő nemzetközi megállapodások nem születnek, a csehszlovák kormány nem foglalkozik olyan tervekkel, hogy kiköltöztesse területéről a magyar nemzetiségűeket. Hozzáfűzhette, hogy az USA kész megvitatni a kérdést a szövetséges hatalmakkal akár közvetlenül, akár a magyarországi SzEB-ben, Byrnes azonban nem ajánlotta fel, hogy Washington kezdeményezően lépne fel egy ilyen háromhatalmi megállapodás érdekében s nem reagált arra az aug. 16-i csehszlovákiai indítványra sem, hogy a nagyhatalmak a magyarországi SzEB-et közvetlenül hatalmazzák fel egy esetleges lakosságcsere lebonyolítására. Az amerikai külügyminiszter azonban finoman jelezte, Washington szívesen venné, ha az érintett két kormány közösen dolgozna ki terveket a kisebbségi kérdés rendezésére, s azokat terjesztené a szövetségesek elé jóváhagyásra.²⁰

Miután nemzetközi hozzájárulást nem sikerült szereznie, a csehszlovák kormány új diplomáciai kezdeményezést tett. D. Krno, Csehszlovákia képviselője a magyarországi SZEB mellett 1945 októberében írásban majd szóban javasolta, hogy a két kormány kezdjen közvetlen tárgyalásokat egy lakosságcsere egyezményről, s meghívta Gyöngyösit Prágába. Hasonló javaslatot tettek cseh részről a Szociáldemokrata Párt vezetőinek, akik ezidőtájt Prágában tartózkodtak. Gyöngyösi elvileg elfogadta a meghívást, de kérte halasszák el addig, amíg a nov. 4-i parlamenti választások le nem zajlanak, s az új kormány meg nem alakul.²¹

A Tildy-kormány megalakulása után alig egy héttel 1945. nov. 23-án Gyöngyösi János sajtóértekezleten jelentette be: dec. 2-án Prágába utazik, hogy tárgyalásokat kezdjen a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetének rendezéséről és egy lakosságcsere egyezményről.²² E döntésben nemcsak az játszott közre, hogy az új miniszterelnök sokkal demokratikusabb gondolkodású volt, mint elődje, Dálnoki Miklós Béla, az egykori horthysta tábornok, s a szomszéd országokkal, mindenekelőtt Csehszlovákiával és Romániával szeretne volna normalizálni a kapcsolatokat, hanem az is, hogy mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió pártfogolta a csehszlovák kezdeményezést. A szovjet diplomácia eddig gyakorlatilag nem foglalt állást a szlovákiai kisebbség kérdésében. Ismeretes – legalábbis Beneš beszámolója szerint –, hogy 1943. decemberi és 1945. márciusi látogatásakor Sztálin határozott ígéretet tett a csehszlovák államfő kitelepítési tervei támogatására. Taborsky, Beneš volt személyi titkára könyvéből azonban kiderül, hogy a csehszlovák kormányalakítási tárgyalásokkor Molotov már távolról sem kötelezte el magát, még a németek ügyében sem.²³ A szovjet tartózkodásra Potsdamban is fény derült, de kifejeződött abban is, hogy Vorosilov marsall, a SZEB szovjet elnöke, a magyar tiltakozásokat átvette ugyan, de azokat azonnal továbbította Csehszlovákia magyarországi képviselőjének. A SZEB semmilyen intézkedést sem tett.²⁴ Szovjet részről ugyanakkor hivatalosan cáfolták azokat a rémhíreket, melyek szerint a Szovjetunió támogatná Csehszlovákia magyarellenes rendelkezéseit és az önkényes kilakoltatásokat.²⁵ A szovjet külpolitika érdeklődése nyilvánvalóan azért élénkült meg, mert Potsdam után a szlovákiai magyarság helyzete lényegesen rosszabbra fordult s a két ország teljesen elhidegült egymástól. A szovjet magatartás változásának első jele az volt, hogy Vorosilov marsall átadta okt. 20-án D. Krno csehszlovák megbízott kétoldalú tárgyalásokat kezdeményező levelét Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek.²⁶

Jóllehet a Tildy-kormány és a demokratikus pártok beleegyeztek abba, hogy Gyöngyösi Prágába utazzon, de egyáltalán nem bíztak abban, hogy az adott körülmények között eredményes tárgyalásokat lehessen folytatni. Ezért különböző lépésekkel megpróbálták kivédeni az esetleges kudarc következményeit. Nov. 26-án Tildy Zoltán miniszterelnök Gyöngyösi társaságában felkereste Schoenfeld követet és tanácsát kérte, hogy a bejelentés ellenére a magyar külügyminiszter elmenjen-e Prágába, tekintettel arra, hogy a magyar lakosság helyzete Szlovákiában tovább romlott, súlyos incidensek történtek, s a szlovák sajtó hangneme is élesebbé vált. Ma már nehéz pontosan tisztázni, hogy Tildyék mit akartak, hiszen jól tudták, hogy az amerikai kormány a kétoldalú tárgyalásokat szorgalmazza. Valószínűleg abban reménykedtek, hogy az amerikai diplomata talán mást mond nekik, akkor rá hivatkozva lemondhatják a sikertelennek ígérkező, s belpolitikai szempontból is kényes utazást. Schoenfeld azonban nem beszélte le őket a prágai látogatásról, de arra sem vállalkozott, hogy a cseh–magyar tárgyalások kimeneteléről jóslásokba bocsátkozzon.²⁷ Két nap múlva, 28-án Tildy Zoltán kormányfő levelet intézett D. Krnohoz, Csehszlovákia magyarországi megbízottjához, amelyben felsorolva az októberben–novemberben hozott magyarellenes intézkedéseket, annak az aggodalmának adott hangot, hogy ilyen körülmények között a tárgyalások nem vezethetnek eredményre, s ezért már előre a csehszlovák félre próbálta a felelősséget áthárítani. Arra hivatkozva, hogy a szövetséges nagyhatalmak a kétoldalú tárgyalásokat szorgalmazzák, bejelentette, hogy az előzmények ellenére a magyar kormány „... kész egy egyezmény lehetőségét keresni a Csehszlovák köztársasággal.” A tárgyalásoknak azonban megpróbált előzetesen fel-

tételeket szabni; követelte, hogy a csehszlovák kormány vessen véget a magyarok üldözésének Szlovákiában, függesse fel az előző magyarellen es elnöki dekrétumok és rendeletek végrehajtását és tartózkodjon újabb ilyen jellegű határozatok elfogadásától. Tildy levelét megküldték Vorosilov marsallnak, a SZEK elnökének és a szövetséges nagyhatalmak budapesti követségeinek.²⁸ Nov. 30-án a magyar kormány megújította a szeptember közepén tett, s válasz nélkül maradt javaslatát, hogy a szövetséges nagyhatalmak állítsanak fel egy bizottságot a magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos csehszlovák-magyar nézeteltérések kivizsgálására, s mindaddig, amíg ez a bizottság össze nem ül, Szlovákia magyarok lakta vidékét helyezték nemzetközi ellenőrzés alá.²⁹

A kétoldalú tárgyalások híre Washingtonban kedvező visszhangot váltott ki. Az amerikai kormány igyekezett mindkét félre nyomást gyakorolni a siker érdekében. Alighogy megkezdődtek a megbeszélések, dec. 3-án Steinhardt utasítást kapott, hogy értesse meg a csehszlovák kormánnyal, hogy az Egyesült Államok őszintén reméli, el lehet érni olyan kölcsönösen kielégítő egyezményt, amely hozzájárul a két ország közötti szilárd kapcsolatok kifejlődéséhez, s nem tartalmaz a magyarokkal való embertelen bánásmódot és nem okoz szükségtelen nehézségeket számukra. Steinhardt-nak hangsúlyoznia kellett, hogy mindenfajta diszkrimináció akár nemzetiségi akár nyelvi alapon a nemzetiségi kisebbségek között vagy az UNRRA segélyek elosztásában rossz benyomást keltene az amerikai közvéleményben és akadályozná a csehszlovák-magyar viszony rendezését is. Mindezt, ha alkalom adódik rá, Gyöngyösivel is közölnie kellett.³⁰ Byrnes külügyminiszter dec. 7-én Schoenfeldtet viszont arra utasította, hogy hozza Tildy Zoltán miniszterelnök tudomására: hiba lenne, ha Magyarország külső segítségre számítana álláspontja fenntartására a csehszlovákiai magyar kisebbséggel kapcsolatos vitában, s hívja fel figyelmét, hogy a rendezés elhalasztása egyik országnak sem válna hasznára, s különösen szerencsétlen lenne az érintett emberek sorsát illetően. Schoenfeld felhatalmazást kapott, hogy közölheti: jöllehet a State Department a nov. 30-i magyar javaslatokról konzultációt folytat az angol és szovjet kormánnyal, de az Egyesült Államok előzetes véleménye az, hogy egy nemzetközi vizsgálóbizottság felállításának elfogadása valószínűtlen, s a két országnak kétoldalú tárgyalásokon kell eredményt elérnie.³¹ Dec. 10-én az amerikai diplomata a fentieket közölte a Prágából visszatérő Gyöngyösivel. A magyar külügyminiszter néhány nap múlva memorandumot adott át, amelyben összefoglalta a prágai tárgyalások eredményeit, s újabb javaslatokat terjesztett elő. Kérte az Egyesült Államokat, támogassa azt a magyar részről már korábban megfogalmazott követelést, hogy Csehszlovákiában a magyarok elleni diszkriminatív intézkedéseket szüntessék meg, az üldözéseket ne folytassák, biztosítsák a magyarok számára a „félelemtől és a nélkülözéstől mentes életet,” s állítsák helyre azok állampolgári és emberi jogait, akik Csehszlovákiában maradnak. Felvetette, hogy a magyar kormány véleménye szerint a lakosságcsere lebonyolító bizottságnak az érintett két ország mellett a szövetséges nagyhatalmak képviselőinek részvételével nemzetközi jellegűnek kellene lennie, s indítványozta, hogy az USA küldje el megbízottait ebbe a bizottságba.³²

A. Schoenfeldnek küldött utasításokkal egyidejűleg dec. 7-én a State Department az angol majd három nap múlva a szovjet kormányhoz fordult. Hangsúlyozta: az Egyesült Államok úgy érzi „különösen kíváncsi”, hogy Csehszlovákia és Magyarország reális egyezményt kössenek a szlovákiai magyar kisebbségi helyzetet és a lakosságcsere mellett, majd ismertetve a Steinhardt-nak küldött utasításokat. A magyar kormány javaslataival kapcsolatban megismételte: Washington elutasítja a nemzetközi vizsgálóbizottság felállítását és Dél-Szlovákia nemzetközi ellenőrzés alá helyezését s a vitás kérdések rendezésére a kétoldalú tárgyalásokat tartja alkalmas módszernek. Annak a reményének adott hangot, hogy az angol és szovjet kormány egyetért az amerikai állásponttal, s Prágában (ill. Budapesten) hasonló szellemben lépnek fel.³³

A nemzetközi konzultáció azonban ismét megszakadt, mert december közepén Moszkvában összeült a Külügyminiszterek Tanácsa. Az értekezlet – eltérően a Ion-

donitól – dec. 26-án jelentős eredményekkel végződött. A szövetséges nagyhatalmak képviselői megállapodtak abban, hogy békekonferenciát kell összehívni a náci Németország korábbi szövetségeseivel kötendő békeszerződések kidolgozására, s megegyezésre jutottak a bolgár és román kormány átalakításában. Az, hogy Anglia és az Egyesült Államok valamint a Szovjetunió fontos nemzetközi kérdésekben szót tudtak érteni egymással, természetesen kihatott a csehszlovákiai magyar kisebbséggel kapcsolatos problémák megítélésére és kezelésére is. A brit külügyminisztérium 1946. jan. 2-án levélben tájékoztatta a londoni amerikai nagykövetséget, hogy az angol kormány osztja Washington nézetét: a csehszlovák–magyar nézeteltéréseket kétoldalú tárgyalások útján kell megoldani. Hasonlóképpen foglalt állást január közepén a szovjet kormány is, amely erről a prágai és budapesti diplomáciai képviselőt is értesítette. Ezek után a State Departmentnek nem volt nehéz eldöntenie, hogy milyen választ adjon a magyar javaslatokra. Febr. 9-én Schoenfeld kategorikusan közölte Gyöngyösivel: 1. az Egyesült Államok kormánya a jelenlegi körülmények között nem tartja lehetségesnek egy nemzetközi bizottság felállítását a magyar–csehszlovák kisebbségi kérdés megvizsgálására vagy a lakosságcsere felülvizsgálatára; 2. nem támogatja azt a kérést, hogy Szlovákia magyarok lakta körzeteit nemzetközi ellenőrzés alá helyezték; 3. elismerni és támogatni fog egy olyan humanus megoldást, amelyben Magyarország és Csehszlovákia szabadon megegyeznek. Az amerikai diplomata által átnyújtott jegyzék azonban, valószínűleg tévedésből, nem tartalmazta a kétoldalú tárgyalások szorgalmazását, amely Byrnes eredeti táviratában szerepelt.³⁴

A végleges nemzetközi elutasítás előtt már 1946 január elején a Tildy-kormány javaslatot tett a kétoldalú tárgyalások felújítására. 1945 végén – a prágai megbeszélések után – a szlovákiai magyarok helyzete valamelyest javult,³⁵ s ez kedvezőbbé tette a légkört. Csehszlovák meghívásra³⁶ (Clementis betegsége miatt) febr. 6. és 10-e között Prágában folytatódott a tárgyalások, majd Budapesten fejeződtek be. A két ország közötti lakosságcsereéről 27-én írták alá az egyezményt.³⁷

A lakosságcsere egyezmény a nagyhatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok diplomáciai erőfeszítéseinek az eredménye is volt. De még meg sem száradt a tinta a szerződésen, cseh részről újabb javaslattal állottak elő. V. Clementis külügyminiszter-helyettes a magyar kormány tagjai és demokratikus párt vezetői előtt szóban, majd a Gyöngyösi Jánoshoz intézett febr. 27-i levelében írásban is felvetette: Magyarország a lakosságcsere egyezményen felül fogadjon be további 200 ezer magyart Szlovákiából.³⁸ Magyar részről ezt elfogadhatatlannak minősítették.³⁹ A csehszlovák kormány erre ismét megpróbált nemzetközi nyomást gyakorolni a magyar kormányra. Clementis 1946 március elején szóba hozta L. Steinhardt előtt, hogy a három szövetséges nagyhatalom fellépésével Budapestet rá lehetne szorítani, hogy beleegyezen 200 ezer magyar áttelepítésébe.⁴⁰ Steinhardt támogatta ezt a tervet, a State Department is hajlott elfogadására, Schoenfeld azonban határozottan ellenezte. Azt az érvét, hogy korábban éppen az Egyesült Államok harcolt azért, hogy kívülről ne szóljanak bele a két ország vitájába, a State Department kénytelen volt elfogadni. Így született meg az a döntés, hogy a csehszlovák kívánságot a magyar békeszerződéssel összefüggésben a békekonferencián kell megvitatni.⁴¹

Ismeretes, hogy a csehszlovák békedelegáció 1946 szeptemberében olyan módosító indítványt nyújtott be a párizsi békekonferencián a magyar békeszerződés tervezetéhez, amely elfogadása esetén felhatalmazta volna Csehszlovákiát 200 ezer magyar önkényes kitelepítésére, s kötelezte volna Magyarországot azok befogadására. Hosszas vita után elvetették az egyoldalú kitelepítésre vonatkozó csehszlovák javaslatot s 1946. okt. 12-én olyan kompromisszumot fogadtak el, amely azt írta elő, hogy a két ország kétoldalú tárgyalásokon rendezze azok helyzetét, akik az 1946. febr. 27-én kötött lakosságcsere egyezmény értelmében nem kerültek át Magyarországra. Csehszlovákia jogot kapott arra, hogy ha hat hónapon belül nem születik megegyezés, a Külügyminiszterek Tanácsához fordulhat a kérdés végleges rendezése érdekében.⁴²

Az Egyesült Államok azért támogatta ebben, s néhány más, a békeszerződéssel összefüggő kérdésben a magyar álláspontot, mert 1945 októberétől, az államosításoktól kezdve egyre nagyobb elégedetlenséggel figyelte a csehszlovák belpolitika balra tolódását, s a kommunista párt májusi választási győzelme után gyanakvása fokozódott. A csehszlovák–amerikai kapcsolatok tovább romlottak.⁴³ Ezzel szemben Washington magyarországi politikai berendezkedését és az erőviszonyokat amerikai szempontból elfogadhatóbbnak tartotta, sőt arra törekedett, hogy itt építse ki kelet-európai bázisát. Az Egyesült Államok 1946 folyamán számos gesztust tett: 15 millió dolláros kölcsönt nyújtott az amerikai hadsereg Európában maradt felszereléseiből történő vásárlásokra; visszaadta a Nemzeti Bank németek által elhurcolt aranykészletét; támogatta, hogy az UNRRA segélyszállítmányokat küldjön.⁴⁴ A liberális elvek és humanus szempontok mellett a csehszlovák módosító indítvány elutasításában az a politikai megfontolás is szerepet játszott, hogy ily módon is segítséget nyújtsanak a Kisgazdapártnak és a mérsékelt elemeknek, s növeljék az Egyesült Államok magyarországi politikai befolyását.

A párizsi békekonferencia befejezése után Gyöngyösi János okt. 23-án felkereste Schoenfeld követet és a magyar kormány nevében nagyrabecsülését fejezte ki azért a megértésért és támogatásért, amit az Egyesült Államok képviselőitől a magyar békeszerződés tárgyalásánál Magyarország kapott. Kijelentette, hogy az USA segítőkész magatartását „soha nem felejtik el Magyarországon.” Az amerikai diplomata azonban nyomban gyakorlati kérdésekre tért át, s sürgette, hogy Magyarország a békeszerződés előírásának megfelelően, mielőbb kezdjen tárgyalásokat Csehszlovákiával a vitás kisebbségi kérdés rendezésére. Gyöngyösi erre ígéretet tett. Egy héttel később Szegedy Maszák Aladár washingtoni követ is felkereste a State Departmentet, hogy köszönetet mondjon az amerikai támogatásért, s ő is kitért a Csehszlovákiával folytatandó tárgyalásokra, s hasonló figyelmeztetést kapott.⁴⁵

A magyar kormány betartotta ígéretét, s október végén – tehát hónapokkal a magyar békeszerződés aláírása és életbelépése előtt – indítványt tett, hogy a két ország képviselői Budapesten kezdjék meg a tárgyalásokat. Beneš és a csehszlovák kormánykörök azonban elégedetlenek voltak a párizsi döntéssel, nehezteltek a nyugati hatalmakra, s nem siettek a válasszal. Gyöngyösi azt a szóbeli tájékoztatást kapta, hogy csehszlovák részről megvárják a magyar békeszerződés aláírását, amelyre 1947. febr. 10-én került sor.⁴⁶ Ráadásul az 1946. febr. 27-i lakosságcsere egyezmény értelmezése és végrehajtása körül éles vita robbant ki, amely 1947 májusára ugyan rendeződött,⁴⁷ de addig újabb kétoldalú tárgyalásokra nem kerülhetett sor. Időközben a magyar belpolitikai fejlemények, az ún. Magyar Közösség köztársaságellenes összeesküvése felszámolása körüli harcok, Kovács Bélának, a Kisgazdapárt főtitkárnak a letartóztatása (1947. febr. 25.), majd Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása (1947. jún. 1.) és az új kormány megalakulása, majd az új parlamenti választások kiírása – teljesen háttérbe szorították a szlovákiai magyar kisebbség kérdését, s az angol–amerikai diplomácia figyelmét is elvonták.

Mire Magyarországon konszolidálódtak a viszonyok, 1948. februárjában Csehszlovákiában is végbement a baloldali fordulat, Beneš és a csehszlovák nagyburzsoázia kivonultak a hatalomból. 1948 nyarán mindkét országban nagy erővel indult meg a szocializmus építése s ezzel az egész nemzetiségi problematika is új megvilágításba került. Az amerikai diplomácia 1947 nyaratól kezdve a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdésével többé nem foglalkozott.

- 1 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1945. IV. k. Europe. Washington, 1968. (A továbbiakban: FRUS. 1945. IV.)* 928. old. A Schoenfeld távirata a külügyminiszternek, 1945. máj. 16.; uo. 928. old. L. A. Squires távirata a külügyminiszternek. 1945. máj. 10.
- 2 *Ld.: Edward Taborsky: President Edward Beneš Between East and West 1938–1948. Hoover Press Publication. 1981. Stanford.* 125–126. old. (A továbbiakban E. Taborsky: *President Edward Beneš.*)
- 3 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1945. II. k. General: Political and Economic Matters. (A továbbiakban FRUS., 1945. II.)* 1227–1237. old. H. Ripka követ memorandumuma 1944. nov. 23.; uo.: 1246–1247. old. J. Byrnes amerikai külügyminiszter távirata Rudolf Schoenfeldhez, az USA csehszlovák emigráns kormány mellé akkreditált ügyvivőjéhez. 1945. jan. 16.
- 3/a *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. 1944 III. k. The British Commonwealth and Europe. Washington, 1965.* 975–976. old. J. Grew ügyvezető külügyminiszter távirata A. Harriman moszkvai amerikai követnek. 1945. jan. 15.; Ua.: 976–978. old. A. Harriman távirata a külügyminiszternek. 1945. jan. 15.
- 4 *FRUS. 1945. II.* 1250–1952. old. H. Ripka jegyzéke R. Schoenfeldhez. 1945. ápr. 20.
- 5 *FRUS. 1945. IV.* 928–929. old. J. Grew távirata A. Schoenfeldnek. 1945. jún. 4.
- 6 *FRUS. 1945. IV.* 931–932. old. A Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. jún. 12. – Schoenfeld jegyzéke megtalálható: Hungary at the Conference of Paris. II. k. Hungary's international relations before the Conference of Paris. Bp., 1947. (A továbbiakban: Hungary at the Conference of Paris. II.) 4–5. old.
- 7 *FRUS. 1945. IV.* 929–930. old. J. Grew távirata J. Winantnek, az USA londoni nagykövetének. 1945. jún. 4.
- 8 *FRUS. 1945. II.* 1249–1250. old. G. F. Kennan távirata a külügyminiszternek. 1945. ápr. 18. Moszkva.
- 9 *FRUS. 1945. IV.* 930–931. old. J. Winant távirata a külügyminiszternek 1945. jún. 7. London.
- 10 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference of Berlin. 1945. I. k. Washington, 1960. (A továbbiakban FRUS. 1945. the Conference of Berlin.)* 644–645. old. A washingtoni brit nagykövetség memorandumuma. 1945. jún. 28.
- 11 *FRUS. 1945. The Conference of Berlin. I.* 647–649. old. A State Department jegyzéke a washingtoni angol nagykövetséghez. 1945. júl. 11.
- 12 *FRUS. 1945. The Conference of Berlin. I.* 225, 646–647. old. A. W. Klieforth csehszlovákiai amerikai ügyvivő levele a külügyminiszternek. 1945. júl. 5. Prága; V. Clementis külügyminiszter-helyettes emlékirata A. W. Klieforth ügyvivőhöz. 1945. júl. 3. Prága.
- 13 Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Bp., Kossuth. 1969. 400. old.
- 14 *FRUS. 1945. II.* 1267. old. L. Steinhardt prágai amerikai nagykövet távirata a külügyminiszterhez. 1945. aug. 3.
- 15 *FRUS. 1945. II.* 1269–1270. old. V. Clementis jegyzéke L. Steinhardthoz. 1945. aug. 16.
- 16 Hungary at the Conference of Paris. II. 13–14. old. Gyöngyösi János jegyzéke a F. Gascoigne angol, A. Schoenfeld amerikai, G. M. Puskin szovjet követhöz. 1945. szept. 12.
- 17 *FRUS. 1945. IV.* 932–933. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. aug. 31.
- 18 *FRUS. 1945. IV.* 933–935. old. L. Steinhardt távirata a külügyminiszterhez. 1945. szept. 10.
- 19 *The Library of Congress (USA, Washington). Collection of L. Steinhardt. Box 83. Letterbooks, Official Letterbook. 1945. júl. 19.–1945. dec. 31.*
- 20 *FRUS. 1945. IV.* 937–938. old. J. Byrnes távirata L. Steinhardtnak és A. Schoenfeldnek. 1945. okt. 19.
- 21 *FRUS. 1945. IV.* 938–939. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. okt. 29.; Hungary at the Conference of Paris. II. 30–34. old. Tildy Zoltán levele D. Krnohoz 1945. nov. 28.
- 22 *National Archives of the United States. General Record of the Department of State. R. G. 29. Main Confidential File. 760 F. 64/11–246. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. nov. 24. – Ezúton is köszönetet mondok Sipos Péternek, aki az amerikai National Archivesből származó dokumentumokat rendelkezésemre bocsátotta.*
- 23 *Ld.: E. Taborsky: President Edward Beneš. 204. old.*

- 24 FRUS. 1945. IV. 932–933. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. aug. 31.; uo. 935–936. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. szept. 26.
- 25 FRUS. 1945. IV. 938. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. okt. 29
- 26 Hungary at the Conference of Paris. II. 30. old. Tildy Zoltán levele D. Krnohoz. 1945. nov. 28.
- 27 FRUS. 1945. IV. 940–941. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. nov. 27.
- 28 Hungary at the Conference of Paris. II. 30–34. old. Tildy Zoltán levele D. Krnohoz. 1945. nov. 28.
- 29 FRUS. 1945. IV. 914–942. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszterhez. 1945. nov. 30.; Hungary at the Conference of Paris. II. 15–17. old. Gyöngyösi J. memorandumja. 1945. nov. 20.
- 30 FRUS. 1945. IV. 942–943. old. J. Byrnes távirata L. Steinhardtnak. 1945. dec. 3.
- 31 FRUS. 1945. IV. 944–945. old. J. Byrnes távirata A. Schoenfeldnek. 1945. dec. 7.
- 32 FRUS. 1945. IV. 949–950. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1945. dec. 15.; Hungary at the Conference of Paris. II. 50–53. old. Gyöngyösi J. jegyzéke A. Schoenfeldhez. 1945. dec. 11.
- 33 FRUS. 1945. IV. J. Byrnes távirata Winatnek. 1945. dec. 7.
- 34 Foreign Relations of United States. Diplomatic Papers. 1946. VI. k. Eastern Europe; the Soviet Union. Washington, 1969. (A továbbiakban: FRUS. 1946. VI.) 361–363. old. J. Byrnes távirata A. Schoenfeldnek. 1946. febr. 4.; Hungary at the Conference of Paris. II. 53–54. old. A. Schoenfeld jegyzéke Gyöngyösi Jánoshoz. 1946. febr. 9.
- 35 Hungary at the Conference of Paris. II. 56–57. old. Gyöngyösi János levele D. Krnohoz. 1946. jan. 5.
- 36 Hungary at the Conference of Paris. II. 58–59. old. D. Krno levele Gyöngyösi Jánoshoz. 1946. jan. 14.
- 37 Ld. bővebben: Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp., Kossuth 1982. 112 – és köv. oldalak. (A továbbiakban: Balogh S.: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája.)
- 38 Hungary at the Conference of Paris. II. 80–90. old. V. Clementis levele Gyöngyösi Jánoshoz. 1946. febr. 27.
- 39 FRUS. 1946. VI. 366–377. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1946. márc. 27.; Hungary at the Conference of Paris. II. 90–92. old. Gyöngyösi János levele V. Clementishez. 1946. ápr. 24.
- 40 FRUS. 1946. VI. 364–365. old. L. Steinhardt távirata a külügyminiszterhez. 1946. márc. 7.
- 41 FRUS. 1946. VI. 365–366. old. J. Byrnes távirata L. Steinhardtnak. 1946. márc. 21.; uo.: 366–367. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1946. márc. 27.
- 42 Ld. bővebben: Balogh S.: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája. 220–257. old.
- 43 Ld. bővebben: Geir Lundestad: The American non-policy towards Eastern Europe 1943–1947. Oslo, 1978. 159–167. old.
- 44 Ld.: Várkonyi Péter: Magyar–amerikai kapcsolatok. 1945–1948. Bp., Kossuth. 1971. 171–212.
- 45 Foreign Relations of the United States. Diplomatic papers. 1946. II. k. Council of the Foreign Ministers. Washington, 1970. 950–951. old. Schoenfeld távirata a külügyminiszterhez. 1946. okt. 23.; uo. 952–953. old. H. F. Matthewsnek, az Európai Osztály igazgatójának feljegyzése Szegedy Maszák Aladárral folytatott beszélgetésről. 1946. okt. 30.
- 46 FRUS. 1946. VI. 372–373. old. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1946. dec. 3.
- 47 Ld.: Balogh S.: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 127. és köv. oldalak.

KÉTELY ÉS REMÉNYSÉG

(Tétova elmélkedés az esztétika értelméről)

Baumgarten tényleg névadó, de kicsit alapító is. Nem igazán nagystílusú, inkább pontosan. Tőle származnak a legfontosabb – ma már – közhelyfogalmak. Hogy a művészetre vonatkozó ismeret esztétika, vagyis az érzékelés tudománya. Ez pedig – már-mint az érzékelés – zavaros. Átmenet a mindennapiság homályos, a tudomány tiszta képzei között. A jelenséget tárja fel, nem a lényegét. De azt tökéletesen – és éppen ez a szépség. Ma is ekörül forog minden. Érzékelés, mindennapiság, tudomány, átmenet, megismerés, jelenség, lényeg, no meg szépség. Még ha sokminden gondot is okoz. Például a tudományhoz való viszonyítás, az átmenet, vagy akár maga a szép. Biztosan fontos kérdések, nem biztosan pontos válaszok. Mindenképpen világossá teszik Panofsky igazát: korábban azt kérdezték, hogyan jön létre, most azt, mi a szép. A mi, a minőség vált problémává, nem a milyen, a miként.

Párhuzamos ezzel egy másik, éppoly lényeges folyamat. Gadamer nevezi néven.* Amikor újraalapozza a megértés általános tudományát, a hermeneutikát. Szubjektumon innen, a jelenségek objektív világában; szaktudományon túl, a bölcsélet általános birodalmában. Benne van a művészet is, de nem egyedül. Joggal, teológiával, etikával és sokmindent együtt. Ahogy nem csupán a rá vonatkozó teoriában, de a valóságban is. Nála szélesebb, mitologikus-kultikus, praktikus-morális, egész világképet meghatározó összefüggésrendszerben. Erre – az egészre – vonatkoznak híres humanista alapfogalmai. A képzés, *sensus communis*, ítélőerő és ízlés. Minden szellemi dolog elsajátításának, értésének, értelmezésének, értékelésének bűvös négyese. Sőt, a humánus-humanista emberi magatartás minőségének normarendszere. Szorosan egymásra vonatkoztatott kerek egész a szekularizáció előtti boldog állapotban. Ide húz – vissza vagy előre? – Gadamer nosztalgiája. Ami a polgári civilizáció előtt vagy után van. A preindusztrializált vagy poszttechnikai periódusban. A világra vonatkozó tudás összetevőinek egymás kezét fogó, nyájas testvériségében. Így nyeri vissza – racionalizált-szcientista iskolák után – az igazi történetiségre alapozott, originális nagyfilozófiát. És megvádolja Kantot. Hogy kiszakította a művészetet a nagy összefüggésből. Önálló kutatás tárgyává tette, és rávonatkoztatván szűkítette a humanista alapfogalmak értelmét. Szembe kell nézni a dilemmával. Egyvalami biztosan igaz: az önálló bölcséleti művészettvizsgálat pontos névadója ugyan Baumgarten, nagystílusú megalapozója azonban Kant.

I. Kant Öröke

Nos, nehéz lenne tagadni: a szűkítés evidens. A képzés a humaniorák nevelésével, a *sensus communis* az értelmezés megalapozásával, az ítélőerő a tetszés-nem tetszés normáival, az ízlés az érdekek nélküli értékeléssel csupán a művészetekre vonatkozik.

* A tanulmány gondolatmenetében főképpen Gadamer: *Igazság és módszer*; Kant: *Az ítélőerő kritikája*; Schelling: *A transzcendentális idealizmus rendszere* és *Philosophie der Kunst*; Hegel: *Esztétikai előadások*; Croce: *Esztétika*; Heidegger: *Hölderlin és a költészet lényege* és *Der Ursprung des Kunstwerkes*; Nietzsche: *Die Geburt der Tragödie*; Hartmann: *Esztétika* és Lukács: *Heidelbergeri esztétika és művészettfilozófia* és *Az esztétikum sajátossága* című munkáira támaszkodtam.

És tényleg – ahogy Gadamer észreveszi – itt kezdődik az élmény- és zseniesztétika. Az élmény – nem határozottan néven nevezetten – az objektív érvényre is igényt tartó izlésitélet szubjektív megalapozottságával. A zseni – határozottan néven nevezetten – a természet és művészet között közvetítő gényusz félirracionalis alkotásával. De mi van a leszűkítés mögött? Miért épül az új tudományt alapító gesztus elméleti redukcióra? Két okból is.

Először, mert a művészet kiszakad abból a bizonyos összefüggésrendszerből. Elválnak mítosztól, kultusztól, praktikumtól, didakticitástól. Pontosabban: nem kiválnak, hanem az egész összefüggésrendszer szétesik. Megszűnik az egy, nagy, egységes, zárt világkép; és születik több, kisebb, különálló, nyitott részvilágkép. Az első determinál, benne a szép szorosan fogja, a második nem determinál, benne a szép elengedi az igaz és jó kezét. Érvényét veszti esztétikum, logikum és etikum szimbiózisa. Meg kell határozni a szépet igaztól és jótól, az esztétikumot logikumtól és etikumtól függetlenül. E szükségletet vette észre Panofsky a reneszánsz utáni gondolkodásban, e feladatot végezte el Kant a felvilágosodás utáni bölcséletben. Erre vonatkozik a szépről, az érdek és fogalomra vonatkozás nélkül tetszről szóló, méltán nevezetes tétel.

Másodszor, mert a művészet a széteséstől és elválástól magányossá és problematikussá, sőt, veszélyeztetetté is lett. Ezért kellett létét és mibenlétét – filozófiai szinten – szüntelenül magyarázni. A veszélyeztetettség élettől elszakadást is jelent. A mindennapokból való kiválást. A közvetlen viszony közvetetté alakulását, külön művészi szférát, ami távol a hétköznapiságtól, magasan afölött, szuverén világként létrejött. De el tőle mégsem szakadhatott. Mert attól kapta értelmét. Mássá lett, de rá vonatkozott. Leszakadt róla, de azt reflektálta. Ennek az értelemnek, vonatkozásnak, reflexiónak pedig közvetítő közegre volt szüksége, amiben megvalósulhatott. És közvetítő személyiségre, aki megvalósította. Méghozzá nem is akármilyenre. Mert a hétköznapi világa prózai, szürke, de valóságos és racionalis. A művészeté költői, színes, de képzeletbeli és nem racionalis. A közvetítő közeg és személyiség csak olyan lehet, hogy a racionalisban alakul, a nem racionalisba lebben. A prózáit költőivé, a szürkét színessé avatja, képzelettel szövi át a valóságosat. E varázslatos közeg az élmény, varázslattevő személyiség a zseni. A születő tudomány két bűvszava. Az alapítás lázában minden esztétikának van zsenifogalma. Nemcsak Kantnak, de Schellingnek és Hegelnek is. Érdemes egy pillanatra megállni. A rokonvonásokon belül elmozdulás van. Kant zsenije lelki alkat, akiben a természet szabályt ad a művészetnek. Eredeti tehetség. Nem meglévő törvény szerint alkot, de maga hozza létre azt. Műve nem utánzásból ered, mégis mások számára mérték. Hogy miként teszi, nem képes magyarázni; mert mint a természet, úgy teremt szabályt. Ezért csak a művészetben otthonos, a tudományban nem. A természet sugallatából művet teremtő, magányos gényusz. Schelling zsenije a rejtett mozgást megragadó, intellektuális lényegszemlélet reprezentánsa. Nemcsak természet és művészet, de Isten és művészet között közvetít. A tudós a részleteket látja, ebből rakja össze az egészet. Ezért nem zseniális. A művész az egészet látja, ebből vezeti le a részt. Ezért zseniális. Ellentétekből egységet teremtő, istenadta fenomén. Hegel zsenije a tapasztalható külvilágot és rejtett belvilágot összekötő művészi tehetség. Külsőre irányuló megismerésen lobban a belsőt mozgató fantázia. Amely nem anyagtalan képzelet, hanem valóságot elemző szemlélet, szemléletet rögzítő emlékezet. Nemcsak megsejtés villan benne, de élettapasztalat is lerakódik. Ihlete nem isteni-természeti titkot közlő, irracionális külső sugallat, hanem megismerést-tapasztalatot aktivizáló, racionalis belső koncentráció. Az érzéki-anyagszerű tapasztalatból érzéki-szellemi művet teremtő, önmagát alakító alkotó. Mindhárman közvetítenek. De az első kettő Isten, természet és művészet, a harmadik külső és belső között. Kant és Schelling zsenije sugallatot kap és megsejt; Hegel tapasztalatot gyűjt és megismer. A sugallat és sejtés magyarázhatatlan inkarnációt hoz létre, a tapasztalat és megismerés magyarázható remeket. Változatlanul centrális, de fokozatosan racionalizálódó zsenifogalom.

Az igaztól és jótól, logikumtól és etikumtól különvált szépet és esztétikumot körülveszi az élményszerűség és zsenialitás aurája. De nemcsak elválaszt, össze is kap-

csol. Azzal, amitől elválaszt. Igazzal, logikummal, jóval, etikummal. Amennyiben a szépet és esztétikumot tőlük külön, de hozzájuk viszonyítva kell meghatározni. Ez az elkülönítő-viszonyító meghatározás az esztétikát – logika, etika és más egyebek mellett – a filozófiai rendszerek részévé teszi. Azok pedig a világ átfogó magyarázatára törek. Így lesz a művészet értelmezésére született bölcsélet a filozófiai rendszer eleme. Részt az egészben. Alig viszonylagos önállósággal, majdnem teljes függőséggel. Előkelő helyen, de mélyen problematikusan. Illeszkedik a világmagyarázatot adó szisztémához. Erősen záródó rendszerekben – például a német klasszikában – szorosabban. Nyitásra hajlamos rendszerekben – például a jelen században – lazábban. Néhány példa megvilágító lehet.

Megint Kant a paradigma. Ő teremti a rendszeresztétikát. Zártan, mint általában a klasszikában, de máig érvényes tanulságokkal. Művészetelméletét rendszertani szükséglet hozza létre – közvetítés céljából – a két másik kritika, természetfilozófia és erkölcsan között. Persze logikát, pszichológiát, antropológiát, ismeretelméletet is adva. Pontosabban: ezek metszéspontján és vonzáskörzetében. A közvetítés tökéletes. A művészetre vonatkozó tanítás a tetszés-nem tetszés lelki-, az ítélőerő megismerő képességére, a célszerűség a priori elvére támaszkodik. De a célszerűségre alapozott művészet a törvényszerűségre alapozott természeti szükségszerűség és a végcélra alapozott morális szabadság között valósul meg. Vagyis közvetít egyiktől a másikhoz. Ahogy a tetszés-nem tetszés és ítélőerő is átvezet a természeti szükségszerűségre vonatkozó megismerőképességtől és értelemről a morális szabadságra vonatkozó megkívánóképességhez és észhez. A tetszés-nem tetszésen alapuló szép az esztétika saját kategóriája. Érdekről, fogalomról leválasztva természetfilozófiától, erkölcsantól is elkülönül. Az érzésen alapuló fenséges az esztétika átvezető kategóriája. A természet nagyságával és erejével az erkölcs nagyságát és erejét szembeszegezve, világos átmenet szükségszerűségtől szabadsághoz, kauzalitástól teleológiához, esztétikától etikához. Kiteljesítve és bezárva ezzel a gondolkodás történetének egyik legimpozánsabb eredményét, a három kritika egymásra épülő szisztémáját.

Schelling identitásfilozófiájának az isteni abszolútum a központja. Benne oldódik fel – végső soron – a világot mozgó ellentétek: szubjektum és objektum; tudattalan és tudatos; szellem és anyag. Ezeket csupán a transzcendentális módszer és intellektuális szemlélet foghatja egybe. A művészet pedig maga a megtestesült transzcendentális módszer és intellektuális szemlélet. Vagyis tudomány és filozófia fölött a megismerés Isten és természet, Isten és ember, természet és ember között harmóniát teremtő legfőbb közege.

Hegel rendszere az egykor szétesett szubjektum–objektum egység magasabb szinten való helyreállítása felé halad. Ellentéteket egyesítő, szüntelen mozgás. Már az abszolút eszme önfejlődésében, a logikában is. Majd az – az eszme – kibocsátja magából – saját mászléteként – a természetet. Így lesz a szisztéma első eleme a természetfilozófia. A természetet meghaladó abszolút eszme már szellem. Mint ilyen teremti meg a történelmi-társadalmi jelenségeket elemző szellemfilozófiát. Aminek csúcán jelenik meg az önmaga és az egész világ megismerése felé közelítő, éppen ezért a helyreállított szubjektum–objektum egység bázisán a történelem végét is hozó abszolút szellem. És itt van a művészet helye. Az abszolút szellem első-alsó lépcsőfokaként. Mögötte-alatta a még tisztán anyagi jellegű természet; előtte-fölötte a már tisztán szellemi jellegű vallás és filozófia. Ebből pedig – a rendszer szigorú logikájával – négy dolog következik. Először: a művészet megismerés. Hiszen az abszolút szellem része. Az pedig közeg, amelyben a világ megismeri önmagát. Másodszor: a művészet anyagi-szellemi szféra. Anyagi, visszautalva a természetre, szellemi, előreutalva vallásra és tudományra. Vagyis anyaginak és szelleminek az érzékiben létrejövő egysége. Harmadszor: az anyagi-érzéki-szellemi egység megvalósulási módja a szemlélet. Ebben együtt van az anyaghoz kötődő materiális és a szellemhez húzó spirituális. Míg a vallásos képzet és tudományos fogalom maga a tisztán megvalósuló szellem. Negyedszer: a művészet nem mozdulatlan és állandó, de mozgó és átmeneti. „Kezdődik” a majdnem tisztán anyagi építészettel, ahol a szellem még nem győzte le, csak éppen megérinti, „végződik” a majdnem tisztán szellemi köl-

tészettel, ahol a szellem már legyőzte, és éppen elhagyja a matériát. A költészet csúcán elhelyezkedő dráma pedig az anyagi-szellemitől a szellemihez, szemlélettől kép-zethez, azaz művészettől valláshoz való átmenet. Ezzel zárul a legrendszerebb esztétikai rendszer mint a legrendszerebb filozófiai rendszer szerves része.

A zártabb klasszikus rendszerektől a nyitottabb modern rendszerekhez Croce az átmenet. Teljes szellemfilozófiáról van szó. Ismeretelméletről és gyakorlati bölcselétről. Már a két összetevő is hierarchizált. A gyakorlat a cselekvés szférája. Cselekvés pedig ismeret nélkül nincs. A cselekvés tana az ismeret tanára épül, és közöttük az akarat közvetít. Az ismeret lehet intuitív-képzetszerű és értelmi-fogalmi. Az első esztétikum és művészet, elmélete az esztétika. A második logikum és tudomány, elmélete a logika. Az intuición egyben kifejezés is. A művészet éppen intuición és kifejezés egysége. Az értelmi-fogalmi megismerésben van intuitív-képzetszerű, az intuitív-képzetszerű megismerésben nincs értelmi-fogalmi elem. Vagyis az ismeretelmélet alsó foka, az esztétika beépül a felső fokba, a logikába, de a logika az esztétikába nem. Ahogy a gyakorlati bölcséletben is. A hasznos vagy gazdasági cselekvés része a célszerűen hasznos vagy etikai cselekvésnek, de fordítva nem igaz. Az esztétika viszonylag szuverén a rendszeren belül. De kategóriái nemcsak önmagából, a szisztéma többi részéből is magyarázandók.

Hartmann esztétikája etikára, antropológiára, ismeretelméletre, értéktanra is támaszkodik, alapja mégis az ontológia. A lét négy – szervetlen, szerves, pszichés, szellemi – rétegéről szóló tanítás. Három szempontból is. Egyrészt, mert az első két rétegben – szervetlen és szerves létben – alapvető kauzalitás a felső két rétegben – pszichés és szellemi létben – alapvető teleológiává változik. Ezért a szellemi rétegben megvalósuló művészet teleologikus minőségű. Másrészt, mert a létrétegek egymásra épülnek, az egyik réteg törvényei megjelennek-átmennek a másikban. És a művészet lényege éppen ez a megjelenés-átmenés. Ahogy a háttérben lévő szellemi jelentés az előtérben lévő anyagi szubsztátumban testet ölt. Harmadrészt, mert a műalkotás rétegei a formálандó anyagtól az anyagba formált értelem felé haladva – ha távolról és megváltozottan is – a lét alapvető rétegződését képezik le. Csak-hogy itt új mozzanat jelentkezik. Hartmann nem zárt egységes elvből, hanem lazán összefüggő részelvekből magyarázza a világot. Rendszere nem zártan egységes, hanem lazán összefüggő részrendszerekből álló laza rendszer. És az esztétika éppen ennek a nyitottabban rendszerszerű világmagyarázatnak nyitottabban rendszerszerű részmagyarázata.

Végül két egymással felelő, nyitottabb esztétika. Heidegger és Lukács. Persze az első nem teljes esztétika, csak villanás belőle; a második teljes rész nagyobbra tervezett kompozícióból. Heideggernél világosak az egzisztenciálfilozófia alapvonalai. A létbe vetett egyed szorongó életérzésében a művészet az igazság megszületésének törekény egyensúlyon nyugvó egyszeri lehetősége. Nem az igazság megjelenítéséről-ábrázolásáról, hanem megtörténéséről-megvalósulásáról van szó. A mű zártságnak és állandóságnak, nyitottságnak és változásnak, „földszerűnek” és „világszerűnek” vitázó egysége. Az igazság pedig maga a vita: mindkét félnek esélyt adó, dialogikus szerkezet. Vagyis a művészetben a dolgok lényegét nem megnevező, hanem megadó igazság drámaian megtörténik. Nos, Lukácsnál a műben az igazság nem megtörténik, hanem ábrázoltatik, nem benne jön létre, de benne neveztetik meg. Mert a művészet az alkotó felől mimetikus, azaz a világadta élményt szubjektívan objektív műben megjelenítő, a befogadó felől katartikus, azaz a művet objektívan szubjektív élményben értelmező, világot és élményt, alkotót és befogadót egyesítő szellemi vérkeringés. Persze e szellemi vérkeringés társadalomban valósul meg. Teljes értelmezése társadalomontológiát kíván. Mimézis és katarzis etikai komponenseket is tartalmaz. Teljes értelmezésük etikát kíván. Alkotó és befogadó egymásra utalt kölcsönhatása emberi mivoltuk alapjaival függ össze. Teljes értelmezésük antropológiát kíván. Sajátos szituáció. Nem meglévő, valóságos rendszer körvonalai csapódnak le, hanem megalkotandó, virtuális rendszer körvonalai rajzolódnak ki az esztétikában. Ez pedig a humanizmusnak, vagyis az emberről szóló tanításnak értelmezett marxizmus XX. századi rendszere.

A világ értelmezésének részeként, a nagy filozófiai szisztémákban létrejött rendszerezéstétikákban – éppen a rendszerszerűség következményeképpen – három alapkérdés jelentkezik. Mi a legfontosabb kategóriának, a szépnak a rendszerből következő értelmezése? Mi az így értelmezett szép, vagyis esztétikum viszonya igazhoz, vagyis logikumhoz, jóhoz, vagyis etikumhoz? És a rendszerben megfogalmazott művészetértelmezés – mint rész – miként foglal helyet a rendszerben megfogalmazott világértelmezésben – mint egészben. A filozófiai esztétika dilemmái. A válasz a rendszerezéstétika struktúráját, bölcséleti meghatározottságát, szisztematikusságának mikéntjét, zártságát vagy nyíltságát nyilvánítja. Bennük és általuk körvonalazható az adott művészetértelmezés lényege.

A szép meghatározása nem egyszerűen a rendszerből következik, hanem a szisztéma éppen benne ölt testet. Alapgondolat, amiért minden létrejött. Kantnál önállóságra és szubjektivitásra esik hangsúly. Az önállóság a pusztá megítélésben való, érdek és fogalom nélküli tetszés. A szubjektivitás mások helyeslésére is igényt tartó, egyéni-egyszeri döntés. És végig – mint a két másik kritikában is – az ítélet meghozatalának helyes módjáról van szó. A művészetre vonatkozó, előfeltevéseken alapuló, új ismereteket hozó, azaz a priori szintetikus ítéletről. Hegel szépségfogalma anyag és szellem abszolút egysége. Pont, ahol az eszme átsüt a matérián. Ezért áll az esztétika középpontjában. Hiszen az esztétikum anyagi-szellemi. Előtörténetében az anyag még nem hatja át a szellemet, utótörténetében a szellem már elhagyja az anyagot. Schelling az ellentéteknek a lényegszemléletben való egybeesését találja a szépben. Véges és végtelen azonosságát. A szép a végtelenben megragadott véges. A fenséges a végesben érzékeltetett végtelen. Croce szellemfilozófiájában az esztétikum intuíció és kifejezés. A szép sikerült, a rút sikertelen kifejezés. Hartmann ontológus rendszere a létformák egymásra épülésén nyugszik. Az esztétikai jelenség érzéki-anyagi-reális előtér és nem érzéki-szellemi-irreális háttér elválaszthatatlan kettőse. A szép a megjelenés, az utóbbi megjelenése az előbbiben. Heidegger bölcséletének egyik sarkpontja a létezésről elválasztott lét alaptörvényeinek felismerésén nyugvó, autentikus élet. A léttörvény az igazság. A szép a műben az igazság megtörténe, formát öltő megvalósulásának pillanata. Lukács esztétikája a humanizmusként felfogott marxista társadalomfilozófia szisztémájának első mozzanata. A szép a személyiség kiteljesedésének valóságát vagy lehetőségét megérintő antropológiai-esztétikai, etikai-művészi minőség. A tanulság egyértelmű. A szépségfogalom a rendszeresztétikákban rész az egészben. Rész, ami az egészből meghatároztatik, vagy rész, amiben az egész meghatározódik.

A szépnak, esztétikumnak a meghatározása csak az igazhoz, logikumhoz és a jóhoz, etikumhoz való viszonyában kap teljes értelmet. Ismét csak röviden. Kant elválaszt – mert éppen alapozza az esztétikát mint önálló tudományt. A pusztán érzéki és ezért érdeket hordozó kellemeztől, a tisztán fogalmi és szintén érdeket hordozó igaztól és jótól. Schelling szintetizál. A szép a szükségszerűséget hordozó igaznak és szabadságot tartalmazó jónak szükségszerűen szabad és szabadon szükségszerű egysége. Hegel egymásra épít. A szellem az igazat és jót is tartalmazza. Amikor az anyaggal szépséggé egyesül, mindkettőt megérinti. Croce pontosan körülírja a hierarchiát. Az ismeret tana esztétikából és logikából áll. Benne a szép fölött van az igaz. A cselekvés tana a gazdasági és etikai cselekvés elméletéből áll. Benne a szép és igaz fölött van a hasznos és jó. Hartmann bölcselate nem zárt. Ezért a kapcsolódás megvan, de valamivel bonyolultabb. A megjelenési viszonyon alapuló szép nemcsak értelemközvetítés, de értelemadás, nem tükrözés, de teremtés. Az ember legfőbb etikai méltósága pedig éppen, hogy az önmagában értelem nélküli világnak saját szellemi erejéből értelmet ad. Vagyis az értelemadásban esztétikum és etikum, szép és jó összefonódik. A művészet a szellemi létrétegekben valósul meg, de az a pszichésben alapozódik. A pszichés helye sajátos a megismerésben. A külső megismerésnek – természetéből következően – ellenáll. Megnyílik azonban a művészet teremtette belső megismerés előtt. Vagyis az emberi sorsok pszichés mozgatóinak feltárásában művészet és megismerés, szép és igaz törvényszerűen közelit. Heidegger – ha nem is egyértelműen – elválaszt. Legalábbis az igazság tekintetében. A tudomány a

meglévő igazság körülírása. Ha a lét lényegét érinti, filozófia. A szép azonban nem az igazság körülírása és elmélyítése, hanem ellentétekből történő, teremtetéshozzá-
sa. Lukácsnál a szép integrál. Nem lehet önmagában. Mert a személyiség kiteljesedé-
sét jelzi, benne igaz és jó is egyesül. Ahogy az esztétika nem egy kategóriája etikai
és ismeretelméleti megalapozást is kíván.

Mindez körül is írja, hol van az esztétika művészetértelmezésének – a speciális
résznek – helye a rendszer világértelmezésében – mint átfogó egészben. Csak néhány
példát. A szisztémák – többnyire – hierarchizálnak. A szellemi forma kerül legma-
gasabbra, amely a rendszer alaptörvényeinek legjobban megfelel. Néhánynál a mű-
vészet. Például Schellingnél és Heideggernél. Az elsőnél a megismerés legmagasabb
közege. Ahonnan tudomány és filozófia is kivált, de ahova elképzelhetően visszatér.
A másodiknál a titok végső, megnyilatkozásszerű kimondása. Másoknál a hierarchia
a művészet hátrányára jön létre. Evidensen Hegelnél. Nála a művészet – vallás és
tudomány alatt – az abszolút szellem legelső-legalsó formája. Kevésbé evidensen
Crocenál. Itt is első fok logikum és praxis, gazdasági és etikai cselekvés mögött.
Első, de nem egyértelműen alacsonyabb. Lukács jelentős elméleti tette a hierarchia
felszámolása. Tisztázódik: művészet, tudomány, vallás és filozófia nem magasabb-
vagy alacsonyabb rendű, hanem más. A megismerés formájában és szerkezetében,
de nem értelmében és értékében.

A filozófiai esztétikák alapkérdése – a válaszok minőségétől függetlenül – azo-
nos. Mi a művészet lényege és értelme? Hogyan lehet körülhatárolni, más szellemi
jelenségektől elválasztani? Mi a szerepe a világ magyarázatában, hol a helye a vi-
lágot magyarázó bölcséleti rendszerben? E körön belül – úgy tűnik – a válaszok
logikusak. A gondolatmenet kompetenciája vitathatatlan. Ezután mintha törés jönne.
E körön kívül – úgy tűnik – a válaszok illogikusak. A gondolatmenet kompetenciája
vitatható. Így a művészetek rendszerének, egymáshoz való viszonyának, a műfajok
jellegének elemzésében.

Kevés példa elegendő. Néhány rendszer a művészeti ágak között értékhierarchiát
tétel – többnyire a költészet javára. Kant a művészetek szisztémájáról leválasztja,
amelyekhez intellektuális, technikai vagy praktikus érdek tapad. Amíg középen csak
a zene egy része, a képzőművészet és főképpen a költészet marad. Még hozzá – kép-
zelőerő és ész között közvetítvén – egyértelműen a csúcson. Schelling reális és ideális
művészettípusa a művészettörténet tényeivel szembesíthetetlen. Nála is a nyelvi kö-
zegben az ideát mint fogalmat megjelenítő költészet a legmagasabbrendű. Azon belül
is a lírát és epikát szintetizáló dráma. Akárcsak Hegelnél. Három művészettípusa,
az anyagi-szellemi közegben anyag és szellem dominanciája között közvetítvén, csú-
csán az anyagot már negligáló költészettel, főként a vallásra jellemző képzetszerűt
megragadó drámával, rendszerszerűen gyönyörűen logikus, történelmileg nagyrészt
bizonyíthatatlan. Akár Heidegger esztétikavázlatában. Ahol a nyelv konstituáló-te-
remető ereje miatt ugyancsak a költészet – a többi művészet számára megvalósítha-
talan – ideális modell. Mindez egyértelművé teszi: a világmagyarázatot közelítő böl-
cséleti rendszerekben az a művészeti ág válik közép- vagy csúcsponttá, amelyik a
rendszer alapgondolatának leginkább megfelel. Ez pedig – legfogalmibb-filozófiku-
sabb jellege miatt – majdnem mindig a költészet. Hartmann, Croce és Lukács pozí-
ciója sajátos. Hartmann nem hierarchizál, de ábrázoló és nem ábrázoló művészetekre
építő rendszerezése éppen saját alapelvének, a megjelenítési viszonyra épített esztéti-
kum- és szépségfelfogásnak mond sarkítottan ellent. Amennyiben a művészetek egyik
váltfajában – a nem ábrázoló művészetekben – a megjelenítési viszony nem létezik.
Croce sem hierarchizál. De az intuíción és kifejezés egységének bázisán nem tud kü-
lönbséget tenni sem művészeti ágak, sem műfajok között. Gondolatmenete e kate-
goriák – persze csak saját logikáján belül – következetes felszámolása. A leglénye-
gesebb szót – megint csak – Lukács mondja ki. Az esztétikai pluralitás elvét. A mű-
vészeti szférában különböző esztétikai elveken alapuló, különböző minőségű, de egy-
mással egyenrangú és azonos értékű jelenségek keletkeznek. Mindenfajta értékhie-
rarchia elméletileg bizonyíthatatlan.

Íme a törés. Meglehetősen éles határvonal. Tőle jobbra a művészet általános problémái, amelyekben a filozófiai esztétika illetékes. Balra a művészetek különös problémái, amelyekben nem. Az illetékes szférában a művészet létének és mibenlétének meghatározása önmagában és a többi szellemi jelenséggel való viszonyában. A nem illetékes szférában az egyes művészeti ágak létének és mibenlétének meghatározása önmagukban és egymáshoz való viszonyukban. Az első az egész művészet helye az egész világmagyarázatban. A második az egyes művészeti ág helye az egész művészetben. A határtól jobbra és balra más absztrakciós szint és más vizsgálati módszerek. A kategóriák értelme és jellege is megváltozik. A határtól jobbra, a szigorúan vett esztétikai rendszerben elsősorban az egész filozófiai szisztémától kapott, deduktív és a nagy egészre érvényes, orientatív kategóriák születnek. A határtól balra, a szigorúan vett esztétikai rendszeren kívül elsősorban a művészeti szaktudományoktól kapott, induktív és az egyes részletre érvényes konkrét kategóriák. Az egyes művészeti ágak átfogó kérdéseiben – optimális esetben – a deduktív és induktív, orientatív és konkrét kategóriák egymást kiegészítő-kontrolláló egysége.

A filozófiai esztétika nemcsak átfogó bölcséleti rendszert igazol, hanem aktuális művészeti tendenciát is. A művészet mibenlétének, a világ magyarázatában kapott helyének, a többi szellemi jelenséghez való viszonyának értelmezésére született deduktív-orientatív kategóriák a művészet valamely állapotát-tendenciáját általánosítják. Ezt az állapotot tekintik a művészet mindenkori állapotának, e tendenciát egyetemes tendenciájának. Az egyszer érvényesből következtetnek a mindenkor érvényesre, az egyszer dominánsból a minden mást kizáróra. Legalábbis majdnem mindig. Közhely: Schelling a német nagyromantika törekvéseit absztrahálja. Hegel a német klasszika legfontosabb minőségeit. Croce teóriájában a modern szubjektum avantgard rebellioja kap igazolást. Heideggerben a romantikához és klasszikához is visszanyúló új, intellektuális poézis. Hartmann és Lukács pedig – kár lenne tagadni – a nagy polgári tradíciót védik, reneszánsz után, avantgard előtt.

Mindez az avulás kettős veszélye. A „világállapot” szüntelenül változik. Más „világállapot” magyarázatához más filozófiai rendszer, megragadásához más művészeti törekvés kell. És a más filozófiai rendszer más magyarázatában más lehet a más művészeti törekvés helye is. Vagyis: a művészet lényegének, a világmagyarázatban elfoglalt helyének, egyéb szellemi jelenségekhez való viszonyának értelmezését koronként újra kell fogalmazni. Valószínűleg most is. Ezt – a művészeti szaktudományok részletein innen és túl – csak az egész világot értelmező nagyfilozófia teheti. Melyek lehetnek hozzá a szempontok?

II. Gondolatrendszerek választútjai

Sok példa van, de most csak háromról. Gadamer több évszázados fejlődést kérdőjelez meg. Amely elválasztotta a művészetet a rokon szellemi birodalmaktól. És Hermész egykori egységes tudományát, a hermeneutikát részekre bontotta. A művészet magyarázatát – történeti-, jogi-, teológiai hermeneutikától függetlenül – külön tudománnyá, esztétikává kerekítette. Mégpedig élményszerűség és zsenialitás racionalitás és irracionalitás között lebegő, kétes kategóriáira alapozva. Gadamer teóriája – óriási filozófiai bázison – a szekularizáció előtti állapot bölcséleti restaurációja. A világállapot visszaváltoztatása nélkül nemesen értékörző elméleti utópia.

Nietzsche a kultúrhistoria nagy sorsfordulóit kutatja a művészet formaváltásában. Óriási jelképeket talál. Mindenki ismeri: Apollón, Dionüosz. Két múzsa. Tudatos-összerű, tudattalan-ösztönös. Kettejük egysége a görög tragédia. Jelkép Szokratész is, aki depraválta a kultúrát. Mitikus-irracionálisról értelmi-logikai alapra helyezte. Megteremtve az intellektuális kultúrát, amely végéhez érkezett. És megújulását éppen a gyökereknél, Szokratész előtt keresi. Innen kapja világtörténelmi értelmét a német bölcsélet és zene. Az értelem határait megmutató Kant, az akaratot trónra emelő Schopenhauer, a zene őselemét megtaláló Bach, a dionüoszit megszólaltató Wagner.

Lukács kiindulópontja a szellemi élet struktúrája. A fiatalkori heidelbergi kéziratokban és az öregkori nagy esztétikában is. Az objektivációt létre nem hozó mindennapi tudat – a kéziratokban élményvalóság – és a belőle kiváló, objektivációt teremtő szellemi formák. Tudomány, vallás, művészet. Nemcsak kiemelkednek a mindennapiságból, de oda is térnek vissza – eredményeikkel gazdagítva. A hangsúly kettős. A mindennapiság és magasabb tudatformák különbségére és a magasabb tudatformák egymás közötti különbségére egyszerre esik. Maga a szétválás a szekularizáció után létrejött struktúra esztétikai modellje. Benne a szétesés szentesítése, az újraegyesítés lehetősége. Az élmény – világ és szubjektum, mű és szubjektum viszonya – és zseni – az alkotásra és befogadásra koncentrált személyiség különleges állapota – alapján.

A filozófiai esztétika jövőjének hármas útja? Majdnem. Kettő szekularizáció előtti vagy még régebbi gyökereket nosztalgizál. A világot ostromló szellemi formák szoros egységét. Egy mai, tegnapi és holnap állapotot analizál. A világot ostromló szellemi formák egységen belüli különbségét. Az alapvonás közös. A világ egységben-egésként való értelmezésének igénye. Létfontosságú mozzanat. Annál inkább, mert egységes világnézet és -magyarázat adására a filozófia – időlegesen úgy tűnik – képtelen. Hartmann ki is mondja a nagy rendszerek lehetetlenségét, a részrendszerek vagy rendszerreszek szükségét. Márpedig a gondolat nem teheti le a fegyvert. Nem mondhat le a teljes titok megfejtésének szándékáról. Ha nincs objektiv szintézis – amit a bölcelet adhat; lehet szubjektív – amit a művészet teremthet. Nem kívülről, személyes érdek nélkül, de belülről, személyes érdekekkel. A művészetben – példák mutatják – nem reménytelen. Mondjuk, a modern regény. A nézőpont villódzó változása. Elbeszélő és elbeszélte anyag, elbeszélő és hős, hős és hős között. Elbeszélő és hős tudatának közeledése, felelőse, ötvöződése. A Bahtyin elemezte dialogikus-polifon szerkezetet.

A művészet – érdemes megfigyelni – éppen ebben archaikusan érvényes igényeket őriz. Mítosz és ősfilozófia mindent átfogó, egységesen egész világmagyarázat. Változott formával, de változatlan érvénnyel. Abból az időből eredően, amikor még együtt élt velük. A költészet mítosz volt, a mítosz költészet. A bölcelet mítikus szemléletű és költői formált.

A mítosz – kétségtelenül – teljes világmagyarázat. Kozmogónia, azaz tanítás a világ keletkezéséről. Genézis, azaz elbeszélés az ember születéséről. Héroszhistória, azaz mondatfüzér a hősök életéről. Mindez egymást kiegészítve. Benne égi-földi hierarchia. Égiek és égiek, égiek és földiek, földiek és földiek egymáshoz való viszonya. Természet és társadalom titkainak magyarázata. Persze csodába lebbenő, transzcendenciába oldódó, reális mesevilágban. És ami a legfontosabb: antropomorf, emberhez hasonló és epikus rendezett, preművészi módon. Dokumentálva mítosz és művészet teljes egységét. Amiben a kettő nemcsak elméletileg elválaszthatatlan, hanem emlékei is azonosak. Meghatározó összefüggés a művészet sorsában. Sohasem szakad el teljesen. Elveszíti, de visszatér hozzá. Legyőzi, de visszanosztalgizálja. Szakaszosan fejlődik a demitizálás és remitizálás egymást váltó periódusaiban. Néha egyazon életműben is együtt a kettő. Például Thomas Mann-nál. Ahogy megkérdőjelezi a József-mítosz archaikus-transzcendens és megteremti modern-immanens értelmezését. Vagy az irracionális Übermensch-mítosz helyébe állítja a racionális Goethe-mítoszt. Olykor tisztá a demitizálás – mint a XIX. századi realista nagyregényben. Olykor tisztá a remitizálás – mint a XX. századi latin-amerikai nagyregényben. Érdemes tisztázni: a mítosz a népképzelet terméke. Naiv, de nem misztikus; csodás, de nem irreális. Fantázia és valóság költői egysége, mint a népmese. Hogy Schelling benne látta a szintézist, és Nietzsche ide akart visszatérni? Filozófiatörténetileg elemzendő kérdés, nem lehet az elzárkózás indoka.

Az ősfilozófia – mítosszal-művészettel együtt élve – animizál, azaz lélekkel tölti meg, antropomorfizál, azaz emberhez hasonlóknak látja a világot. És az egyetlen alapvet keresi, amiből minden származik. Az őselv, az arkhé az egységesnek láttott világ egységes magyarázata. Víz, tűz, föld, levegő vagy éppen apeiron, nem konkrét anyag, szám, a mennyiség absztrakciója. És köztük néhány mozgató. Sze-

retet és vonzás, gyűlölet és taszítás. Mozgás, amiben minden feloldódik; mozdulatlan-ság, amiben minden megmarad. A minőség más, a lényeg azonos. Mítosz és ősfilozófia az egészre kérdez és arra válaszol. Ezt őrizi az egykori szimbiózisból – töretlenül – a művészet.

Van még valami lényeges. Mítosz és ősfilozófia – különösen a mítosz – nemcsak antropomorf, emberarcú, hanem antropocentrikus, emberközpontú is. Értelmezi a világot, de emberre vonatkoztatottan. Az egészet akarja ismerni, de az embert látja központnak. Vagyis emberi szemszögből komponált világmagyarázat, ember számára létrehozott teljesség. Aztán a mítosz szétesik, legfeljebb látens utóéletet él. Az ősfilozófia megváltozik, legfeljebb őrizi az arkhé emlékét. A hajdani egységből kiválik specializálódó tudomány, szintetizáló bölcselet. Mindkettő elhagyja az antropomorfiát és antropocentrizmust. Csak így lehet nagykorú. Tudnia kell: világ az ember előtt is volt, és megjelenésével mit sem változott. Ahogy nem módosult megismerésének haladtával sem. Közönyös az emberi szellemmel szemben. Sőt, úgy ismerhető meg igazán, ha az archaikus nézőpont, az emberközpontúság megváltozik. E rangvesztést viseli el a felnőtté vált öntudat. Hogy is vélte Freud? Három csapás érte a naiv-antropocentrikus világképet. Az első Kopernikusz mérte rá, a másodikat Darwin, a harmadikat éppen Freud. Az ember Földje nem központ, de perszem a világegyetem végtelenében. Az ember nem Isten egyszeri teremtménye, de lassú evolúció produktuma. Az ember nemcsak ráció kormányozta észlény, de hajlamok kormányozta ösztönlény is. A detronizációból is nőtt nagyra az elemző tudomány, észszerű bölcselet. Csakhogy éppen ez áthatja alá a művészet alapjait. Ebben is archaikus-anakronisztikus kövület. Nemcsak mítosz és ősfilozófia totalitását, egészre irányuló igényét, antropomorfiáját, az emberre hasonlító világ óhaját, de antropocentrizmusát, a világban elfoglalt központi hely illúzióját is megőrzi. Sarkítottan: éppen ebből az igényből, óhajból, illúzióból él, ennek épentartására rendeltetett. E termékeny preszcientista infantilizmus adja erkölcsi értelmét. A világ megismerésével párhuzamosan annak humanizálását, a növekvő objektív tudás öntudatot védő szubjektív vetületét. A másik nézőpont, ami tudományt és filozófiát kontrollálja és kiegészíti.

E ponton a megismerés ismét fontos. Mert a művészet nem egyszerűen kontrollál és kiegészít – de van saját kompetenciája is. Ahol nemcsak másképpen tud, de előbb és talán többet is. Éppen élményszerű szubjektivitásában. Hartmann ad kulcsot a megoldáshoz. A pszichés és szellemi létrétegről van szó. Ahol a kutató elme éppen önmagát ismeri meg – és a psziché valamelyest ellen is áll a megismerésnek. Azaz a külső-tudományos-objektív megismerésnek áll ellen. A belső-művészi-szubjektív megismerésnek lényegesen kevésbé. Mert ez a magáról való tudat, az öntudat erre rendeltetett közege. Intuitívan rátaláló, érzéken megsejtő, konkrétan absztraháló, metaforikusan kifejező, mint az anyag – a psziché anyaga –, amit megjelenít. Vagyis vizsgált szféra és vizsgáló médium természetrajza ezen a ponton termékenyen egymásra csúszik. Erre épül még a művészi megjelenítés, a kimondás pszichés hatása. A megnevezésben magát megismerő, felismerésben feloldódó, rejtett rettenet. Ősi gondolat. A művészi szó felszabadító, irracionálisan észszerű, mindig egyszeri, de visszatérő csodája.

A mítoszhoz és ősfilozófiához tapadó antropomorf totalitás megőrzésével, az új tudománytól és bölcselettől elhagyott antropocentrizmus makacs védelmével, a psziché titkainak bensőséges feltárásával, az ezekből épített szubjektív szintézissel lehet a művészet a mai világmagyarázat orgánuma, a világmagyarázó rendszert vesztett bölcselet – más minőségű – oppozíciója vagy az új világmagyarázó rendszert teremtő bölcselet – más minőségű – kiegészítője. És ehhez is igazodhat egy új szempontú esztétika. Amikor az új „világállapothoz” alkalmazkodó új világtérlemezésben a művészet helyét és értelmét újrafogalmazza. Amely egyrészt új művészetdefiníció, másrészt a rokonjelenségekhez való viszony új meghatározása is lehet. Beleértve tudományt, filozófiát, mítoszt és önismeretet.

Sorsdöntő a mindennapisághoz való viszony is. Hogy külön szféra marad a művészet vagy beolvad? S ha külön szféra marad, elszakad tőle vagy belőle válik ki és eredményeivel táplálja? S ha beolvad, lefelé mivellálódik a mai hétköznapiakhoz vagy

együtt szintetizálódnak egy új világkép átfogó egységében? Két nagy lehetőség, és benne két-két variáció. Négyfajta esztétikát jelent. Kettőt, amilyenre még nem volt, kettőt, amilyenre már volt példa. Teljes elszakadás és lefelé nivellálás még nem volt. Kiválás és táplálás, eredeti egység vagy új szintézis már igen.

A teljes elszakadás csak ezoterikus-zárt esztétikát hozhat létre. Szorosra fonja a művészet auráját. Benne művészet és világ között nincs közlekedés. Kanté sem volt ilyen. Körülhatárolta az esztétikumot, hogy önálló területként vizsgálhassa. De az intellektuális érdekekben visszacsatolta a világhoz. A kiválás és táplálás szuverén, de nyitott esztétikát teremt. Megtartja, de lazítja a művészet auráját. Benne művészet és világ között erős közlekedés. Lukács alkotott ilyet. Ő is körülhatárolt, de főként a kapcsolatot kereste. És a mimézis és katarzisz fogalmában meg is alapozta. A lefelé nivellálás csak praktikus-elmosódott esztétikát tűr meg. A mai prózai hétköznapokban felolvadt művészet maga is prózaivá válik. Széttöri a művészet auráját. Nincs szüksége bölcséleti alapozású kategóriákra. Csak gyalogos-gyakorlati elméletre, ami – az ízlés szintjén – rövid távon eligazít. Az új világkép alapján születő nagy szintézis csak átfogó filozófiát inspirál. És benne részként a többi szellemi forma elméletéhez igazodó esztétikát. Kiszélesíti a művészet auráját. Ahogy az új világképben bölcsélet, tudomány, művészet és ezekkel átítatott hétköznap ismét szorosabban egy. Ilyen átfogó filozófia részeként értelmezi a művészetelméletet Nietzsche és Gadamer. Ez az egység azonban – kár lenne tagadni – időszerűtlen archaizálás vagy nemes utópia.

Élesen elváló lehetőségek. Bizonyára még több is elképzelhető. Így is jelzik: a művészet jelentése és funkciója újrafogalmazható és valószínűleg fogalmazandó is. Tartós érvénnyel csak nagyléptékű teória teheti. Szolgálja ezt e tétova elmélkedés.

ROSSZ KÖZÉRZET A KULTURÁLATLANSÁGBAN

Van valami ironikus abban a tudományfejlődési törvényszerűségben, hogy a zseniális tévedések sokkal inkább előrelendítik a gondolkodást, meggyorsítják a fölfedezések iramát, mint a szorgos munkával felhalmozott szolid kis igazságok. Persze nem minden tévedés ab ovo zseniális, mint ahogyan az igaz felismerés sem sorszerűen kisstilú, de a zseni ösztönző hatása minden bizonnyal elsősorban tévedéseire vezethető vissza. A zseniális igazság ugyanis lebénítja a gondolkodást. Az igazság a követők raja által beköpködött dogmává merevül, melyet csak egy később érkezett zseni képes meghaladni rendszerint úgy, hogy egy még általánosabb igazság érvénye alá helyezi.

A kis tévedés könnyű prédája a tudomány aprószentjeinek, miként a kis igazságok halmozása is az ő dolguk. Egyedül a zseniális tévedés tartogat arra esélyt, hogy részesülhessünk a gondolkodás különös öröméből, megérezzük ha csak egy pillanatra is azt a mámort, mely a zseni számára nagyonyis mindennapos, voltaképpen kikerülhetetlen, feszítő és szenvedésterhes állapot. Tévedésekor a zsenialitás tökéletlenségében mutatkozik meg, de anélkül, hogy tökélyének fensége csorbulna, s e szórakozott tévelygő alkalomkor mindenkit közel enged magához, aki nem fél attól, hogy megszedül. A tévedés emberivé tesz, hiszen ez a megismerés gyermekkortól taposott útja, melyet tévedéseink kiigazítása során nyert apró igazságainkkal kövözünk. A zseniális igazság vakító nap a tudományos megismerés egén, melybe hunyorgás nélkül nem nézhetünk. Ezzel szemben a zseniális tévedés üstököshöz hasonlítható, melynek fellobbanása, fényes pályája és kihunyása a zseniális gondolkodás folyamatába enged bepillantani, miközben leküzdhetetlen kísértést érzünk az újragondolásra.

Freud hatalmas életműve nyomasztóan nagyszerű igazságokkal terhes, melyek a mindennapos kommunikációba leszivároga tartósan beépültek az emberi pszichikumra vonatkozó tudásunkba, axiómákká és dogmákká válva bebörtönöztettek tankönyvek, művészi alkotások, folyóiratok apró igazságai közé, várván a szabadítót, aki majd elég merész lesz ahhoz, hogy a freudi törvényeket ne egyszerűen megszüntesse, hanem betöltse, új törvényszerűségek koordinátái közé helyezze.

Freud a pszichikum tudattalan szférájának felfedezésével, iszonyatosan pontos leírásával, a pszichoanalitikus módszer kimunkálásával olyan igazságot mondott ki az emberről, mely teljesen átformálta antropológiai tudásunkat, gyökeresen átalakította a pszichológiát és a vele érintkező tudományokat.

Születésünk pillanatától keletkezett múltunkat pszichikumunk elsüllyedt Atlantiszaként hordozzuk magunkban, mely álmok, reflektálatlan gesztusok, furcsa érzések, viselkedések és gondolatok képében szüntelen jeleket sugároz önmagából anélkül, hogy e jelek jelentésével tisztában lehetnénk, jöllehet e jelentések hatalmában sínylődünk.

Freud azonban nem volt freudista, miként Marx is tiltakozott a marxista jelző ellen, ugyanis a zsenikre jellemző nyughatatlansággal és mohósággal szüntelen továbbgondolta saját tételeit, miközben szükségszerűen megsértette a követők által már kanonizált határokat, hiszen minden általa szerzett ismereti bizonyosság csak növelte

a megismerni vágyott bizonytalanságok mennyiségét. Életműve lezárásának kényszerét érezve, gondolatai összegezésekor a végsőnek szánt rendszert megalkotva szükségképpen kellett tévednie, mivel igazságainak fényében végtelen mező bontakozott ki, melynek bebarangolására egy mégoly nagy s hosszú élet is kevés. Ráadásul Goethe-től tanult fegyelme és szigora, a befejezettség iránt tanúsított mélységesen polgári vonzalma lehetetlenné tette számára, hogy torzót hagyjon maga után. Ő is befejezte a maga Wilhelm Meisterét, s az aggkor küszöbére érkezve nagyszabású gondolati szintézist alkotott, hogy bevilágítson a háború tobzódó irracionálizmusa által elhomályosított emberi erdőbe. Kilépett pszichológiai tudásának bizonyosságából, s az egyetlen lehetséges irányba, a történelem felé tágitotta ki kategóriáinak körét.

Az örömelv és a valóságelv véghetetlen gigászi küzdelmének színterére odaálította a végső rombolás, a pusztulás és pusztítás ösztönét, Thanatoszt, miáltal az emberi színjátékról alkotott freudi látomás bezárult. Az eredmény kényszerűen antropológia és történelemfilozófia lett, mely merészen elrugaszkodott a tudattalan felfedezését lehetővé tevő módszertől, s a társadalmi lét átpsichologizált, mélységesen pesszimista magyarázatához vezetett.

Ezerkilencszázharmincban jelen meg Freud csodálatosan megírt, kiábrándulásról, kétségbeesésről és székspsziről tanúskodó esszéje, a „Rossz közérzet a kultúrában”. Barbár idők jártak ekkor már Európában, s az esszé írója a barbarizmus gyökeréig kívánt lehatolni. Kétarcúként jellemzi a társadalom kulturális szabályozórendszerét, mely egyfelől megteremti a szocializált és civilizált polgárt, akinek másfelől félelmetes árat kell fizetnie rendezett városaiért, vasalt öltönyéért, rózsásarcú gyermekeiért, tisztára sikált otthonáért, a hitvesi ágy kényelmes, lőszőrrel tömött matracán folytatott nemi életéért. Korábban Freud még esélyt látott arra, hogy a kultúra-alkotta szabályok követésére indítást érző emberben tudattalan állapotra kárhoztatott hatalmas feszültség folyamatosan konstruktív irányt vegyen, s szublimálódva, a kultúrába beépülő, az újabb és újabb nemzedékek számára a társadalomba való belépést könnyítő tényező legyen. Elméletének eredeti előfeltevései értelmében a destruktivitás az egyes ember és a kultúra között elmaradt vagy megkésett találkozás műve, mely ellen terápiával kell és lehet fölvenni a harcot.

Freud lenyűgözően egyszerű, s ugyanakkor korlátlanul mélyíthető gondolata, hogy az érett felnőtt ember szeretni és építeni képes lény, de föltételezi, hogy az ember egyidejűleg gyűlölni és rombolni képes lény is egyben s mintha eme negativitás volna természetes állapota, melyből a kultúra lenne hivatott kivezetni a szeretet és az alkotás birodalmába. Föoldhatatlan ellentmondás gyötörné ezek szerint a felnőtt embert, hiszen miközben a benne társadalmiasult Erosz teremti pompázatos műveit, egyidejűleg nő vele Thanatosz, mely építményeinek lerombolására biztatja. A kulturális szabályok követését akadályozó, zavaró agresszió, a társadalomban tapasztalható rombolás, végsősoron az Apokalipszis esélye tehát nem azért létezik, mert elégtelen a kulturális program, túl sok a libidinózus energiák félrefutását eredményező zsákutca, hibás a szeretetre és építésre képesítő szocializáció, hanem egy eredendő, az ember antropológiai konstrukciójából származó tényezőre, az ember természetes agressziós ösztönére vezethető vissza. „Ez az agressziós ösztön a halál-ösztön leszármazottja és fő megtestesítője, melyet erősz mellett találunk, és amely vele a világuralmat megosztja. És most úgy vélem – írja Freud –, hogy többé nem homályos számunkra a kulturális fejlődés értelme. Erősz és halál, életösztön és destruktív ösztön közötti harcokban nyilvánul meg, ahogyan azt az emberi faj végigküzdi. Ez a harc voltaképpen az élet lényeges tartalma, és azért röviden úgy határozható meg a kulturális fejlődés, mint az emberi faj létküzdelme.”

A zseni téved. Tévedése persze szakadéknyi mélységet nyit meg alattunk, melybe belepillantva könnyen odaveszhetünk. Mert ha szószerint nincs is igaza, a *probléma igaz*. Az esszé megjelenése óta eltelt félévszázad kataklizmatikus eseményei, s a jövő félelmes kilátásai mintha egyenesvonalúan mutatnának egy evilági Utolsó Íté-

let felé, mintha az emberiség elszántan menetelne Armageddon csataterére, az utolsó seregszemlére, mely után csak köd, por, hamu és sarkvidéki hideg marad a földön.

Van-e alternatíva? A válaszhoz először azt kell megvizsgálnunk, hogy igaz-e a kultúrának olyan beállítása, mely eredendően erotikus megalapozottságára utal, s igaz-e az az állítás, hogy ezeket az alapokat a kultúrától független destruktív ösztön mossa alá folyamatosan? Freud talán ott téved, hogy nem veszi tekintetbe, hátha nem maga az ember, hanem kultúrája, viszonyai okozzák a destruktivitást és agresszivitást. Elvégre vannak társadalmak, melyekben az önkény, a rettegés és a terror az egyedül ismert állapot, s vannak társadalmak, melyek többé-kevésbé épek, s képesek megfékezni időről időre előbúvó destruktív szörnyeiket. Ha a barbarizmus kultúrán kívüli jelenség lenne, az elmúlt félévszázad már emlegetett kataklizmái mellett nem emlékezhetnénk a barbarizmus fölött aratott társadalmi győzelmekre, melyek éppúgy kultúrában felnövekedett emberek művei, mint ellenfeleik iszonytató rémtettei.

Marxisták számára nyilvánvaló igazság számonkérésének tetszhet ez a korrekció, ámde óvakodnunk kell a pusztá tagadástól. Nem egyszerű tévedésről, hanem zseniális tévedésről van szó, ugyanis tény, hogy létezik a barbarizmust programatikusan magáénak valló kultúra, s létezik a barbarizmus visszaszorítására vállalkozó kultúra. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy *valóban* küzd egymással a világban Erosz és Thanatosz, ámde mindkettő kulturális erő. El tudunk-e gondolni, ki tudunk-e alakítani és meg tudunk-e valósítani olyan kulturális programot, mely nem csupán finomítja a kint, fölcserélve a közvetlen és irracionális erőszak uralmát a közvetett és raffináltan racionalizált erőszak uralmára, hanem radikálisan tagadja azt, ez az igazi kérdés.

Föltehető, hogy Erosz sosem látja magát tökéletes kulturális program képében viszont e világban. Reménytelenül utópikus az egyetemes szeretet megvalósulásába vetett várakozás. Mindig lesz a világban gyűlölködés, irigység, féltékenység, hátrányos megkülönböztetés és sosem lehetünk bizonyosak abban, hogy a kárhoztatott agresszivitás levágott sárkányfejei nem nőnek-e ki újra valahol. Abban igaza van a pszichológus Freudnak, hogy Erosz szertelen, parttalan, töretlen kielégülésre sarkallja az embert, akit éppen a kultúra tart vissza ettől, miközben szükségképpen agresszió is főlhalmozódik benne. Ám ez az agresszió reaktív eredetű, a mindenkori szituáció műve, s a szituáció kulturális termék. Nincs kultúrán kívüli emberi szituáció, nincs természetes ember, nincs természetes ösztön.

A rossz közérzet társadalmi jelenléte tagadhatatlan, de nem annyira a kultúra műve, mint inkább egyfajta destruktív kultúra, a konstruktív kultúra hiányának értelmében felfogott kulturálatlanság folyamánya. De a konstruktív kultúra hiánya maga is kulturális jelenség, csak éppen mások a benne formált értékek, az általa működtetett szabályok és normák. Meglehet, hogy akár társadalmi, akár társas viszonyaink kedvezőtlen alakulása folytán csábítást érzünk magunkban, hogy a kulturálatlanság kultúrájába essünk vissza, vagy onnan ne akarjunk kikászálódni. Pszichológiailag ugyanis kényelmesebb és egyszerűbb a barbarizmus hitére fölesküdni, destruktív erők hatalmába szegődni, mint ama másik kultúra hívévé szegődni, mely a társadalomba és a természetbe való építő beavatkozás számára szolgáltat eszközöket.

Világosan kell látnunk, hogy megmaradásra csak annak a társadalomnak van esélye, mely mind a természet, mind a társadalom vonatkozásában konstruktív kulturális eszközöket használ. Nem tartható fenn, hogy konstruktívnak tartott célok érdekében akár a természet, akár a társadalom életébe destruktív eszközökkel avatkozunk be.

A rombolás kultúrája csak akkor tűnhet el végképp a történelemből, ha radikálisan megújítjuk jelenlegi kultúránkat, felülvizsgáljuk a benne lappangó destruktív elemeket, feltárjuk hézagait és elégtelenségeit, s az ilymódon megújított kultúrában

való részvételt mindenkinek lehetővé tesszük, nem azért, hogy földi paradicsomot, sosem szűnő jóérzést, netán boldogságot kínáljunk, hanem azért, hogy értelmet és tudást kínáljunk. A kulturálatlanság okozta általános rossz közérzet szívós kultúraépítő munkával kiiktatható, ám fájdalom, kín, szenvedés azért bőven marad. Thanatosz azonban elveszti romboló energiáinak javát, ha Erosz betessékeli udvarába, beengedi köreibe, nem azért, hogy szeresse, netán megszelídítésének illúzióját táplálja magában, hanem azért, hogy *szemmel tartsa*. Rossz közérzet a kíváncsnak tartott új kultúrában is lesz, de hogy mennyi és milyen minőségű, az ezt az új kultúrát érlelő társadalom önismeretétől, éltető, építő energiáinak kihasználására mutatott hajlandóságtól függ majd.

Jónéhány zseniális tévedésre kell még addig várnunk.

FÉNYKÉP ÉS TÖRTÉNELEM

Több száz vagy talán ezer ember is a tágas, nyílt térségen – valami városszéli pusztaság lehet, kopott fűvű, bogáncsos rét – emberek, amíg a szem ellát a sikon, egészen a háttérben álló jellegtelen, egyforma, egy-két emeletes hodályokig (az alakok nagyságából ítélve talán két-háromszáz méterre lehetnek a szemlélőtől, azaz tőlünk); a kép közepétől kissé balra magas kémény nyúlik ki a tetők közül – tehát alighanem valami gyártelep az a néhány épület, ami lezárja a horizontot. A kép felénk eső szélén álló emberek valószínűleg a sokadalom szélén ácsorognak, erre felé ugyanis már ritkul a tömeg, két lovas fogat is elfér az emberek között – az egyik valami kordé-féle, a kosarában vagy taligájában férfialak áll felegyenesedve, hátat fordít a kép nézőjének, akárcsak a többiek is, mind; a másik jármű inkább utasok szállítására készülhetett (csak azért nem merem hintónak nevezni, mert a fele lemaradt a képről és így nem tudom pontosan megállapítani, hogy miféle), a hajtója mindenesetre bakon ül, kezében hosszú ostor, ő is elfordítja az arcát, a kép közepe felé figyel, mint mindenki más is, a sok kicsiny és egyre kisebbedő, mindinkább gombostűfejnyi ponttá zsugorodó ember, akik már valószínűleg velünk szembe fordulva figyelnek ugyanarra a pontra, melyet egyébként mi bizonyára jobban látunk, mint ők, mert a fénykép készítője náluk magasabban állt, talán egy ház emeleti ablakában, amely a füves (ha csakugyan füves) térséget emerről határolja. Az ágaskodó, nyakát nyújtogató, vállát hátrafesztítő tömeggel ellentétben tehát nekünk rálátásunk van a kép és a körkörös elhelyezkedő tömeg közepe táján álló emelvény-szerű alkotmányra (lábazatát – vagy bármi egyéb légyen is, ami a színpad deszkapadlóját tartja, ha ugyan tényleg deszkából van – eltakarják előlünk a körötte csoportosuló emberek). Az emelvényen egyetlen sűrű, fekete foltba olvadva feltehetőleg szintén emberek láthatók – alakjuk azonban nem kivehető, inkább csak sejthető. A tömeg feje fölött, itt középtájon lendületes, de szintén elmosódott foltok lengenek – bizonyára zászlók; az emelvénytől balra, az emberek sűrűjéből egy fehéren világító transzparens emelkedik ki, rajta jól olvasható a felirat, amely egyetlen szögletesen rajzolt kettésből áll – a computer ír ilyesforma számjegyeket. Az ég egyébként, mely a jelenet fölé borul (azaz inkább magasodik) világoskék, a háttér épületei halványbarnák, a tömeg a kép felénk eső széle, tehát az előtér felé haladva mind sötétebb szépia.

Minden arra utal, hogy tüntetést ábrázol a kép – amilyent százszámra közölnek az újságok. Azt is leolvashatjuk róla, (lásd a gyárkéményt), hogy a tömeg feltehetőleg munkásokból áll. Minimális újságolvasói rutinnal is bárki meg tudja fogalmazni akár a képaláírást is: tüntető munkások, naggyűlés, sztrájk, X-ben pattanásig feszült a helyzet, a rendőrsortűznek hat halálos áldozata volt, stb. – csak azt kellene még tudnunk, hol készült a felvétel. (A lovaskocsik valami elmaradott országra utalnak.) És persze azt, hogy mikor. Erre nézve is van útbaigazítás a képen: ha közelebből is szemügyre vesszük a fentebb említett kordé kosarában álló férfit, akinek testtartásából így, hátulról nézve is jól látszik, milyen figyelemmel kíséri a kép közepén lejártszódó, számunkra érthetetlen jelenetet, hamar felfedezhetjük, hogy cilindert visel.

A felvétel (egyébként színezett dagerrotípiá) alighanem a legelső azok közül, amelyek láttán századszor sem talál szavakat az ember, csak álmélkodik; hogy mi mindenről van fénykép, hogy amióta ez a találmány megszületett, bármi történjék is a világban, bármi váratlan legyen is az esemény, előbb-utóbb jelentkezik, ha nem más, hát egy amatőr-fényképész, aki éppen abban a pillanatban sütötte el a gépét, amikor

Ali Agca rálőtt a pápára, amikor a japán légitársaság Jumbo-gépének levált a farka, mert a fényképezőgép sosem alszik és a kamera mindent lát – fontosat és lényegte-
lent egyformán. Tulajdonképpen nem kis részt ebből is származnak a problémák.

A fentebb leírt felvétel, melyet a képaláírás szerint egy Kilburn nevű angol ös-
fényképész készített London Kennington nevű (akkor még) elővárosában, egy char-
tista gyűlést ábrázol. Én már ebbe is beleszédültem, amikor rálapoztam a képre egy
foto-történeti könyvben – hogy lám, a chartisták *csakugyan* léteztek (hiszen az ilyen
fotográfiák láttán az embert mindig az döbbeneti meg, hogy a bármily érzékletesen
leírt, mégis mindig absztrakt múlt *csakugyan valóság* volt – *íme* a bizonyosság), *hogy*
a chartisták *csakugyan* gyűléseztek, hogy ezek a gyűlések éppen olyanok voltak, mint
egy mai nagygyűlés (ámul az ember, pedig hát milyenek is lettek volna?) – Az pedig
egyenesen megrendítő volt, amikor felfedeztem, hogy az egyik alak cilindert hord –
ezt sose hittem volna, bár magam sem tudom, miért; bizonyára kielemezhető volna.
Az igazi megdöbbenés azonban akkor következett, amikor tovább olvastam a kép-
aláírást: a felvétel 1848. április 10-én készült. Három héttel a pesti forradalom után!

Kissé szoknom kellett a gondolatot, hogy befogadhattam – pedig hát agyam
valamelyik másik rekeszében mindig is tudtam, hogy mikor készültek az első fény-
képek. De így szemtől-szembe állni azzal a ténnyel, hogy csupán egyetlen paraszt-
hajszál választott el bennünket attól, hogy most fotográfián szemlélhessük azt a na-
pot, amelyet a legjobban ismerünk a magyar történelemből!

Hiszen ha például egy vállalkozó kedvű bécsi vándor-fotográfus... vagy ha egy
Angliát járt magyar arisztokratának megtetszik Londonban egy ilyen kamera... vagy
ha Barabás Miklós hamarabb nyergel át a portrékészítés e szaporább módjára...
netán ha az a fényképész, aki Petőfit lefényképezte, fürgébb és élelmesebb ember,
ha elkapja a pillanat láza és kihurcolja masináját a Múzeum-kertbe – talán csak
azért nem tette, mert mint tudjuk a leírásokból (csak leírásokból) aznap csepergett
az eső és a borús ég alatt amúgy sem tudott volna képet készíteni. Vagy tán azért,
mert rá sem ébredt, micsoda nap volt az?

De mégis – ha a beteljesületlen maradt feltételes módok helyett most egy bár-
mily ködös és homályos fényképfelvételünk lenne 1848. március 15-ről – vajon mit
látnánk rajta? Miféle meglepetéseket (cilinder!) tartogatna, ha véletlen mégis elő-
kerülne egy ilyen kép? És ha előbukkanna – vajon ráismernénk-e a nagy napra?

Vajon mit ábrázolna ez a képzeletbeli dagerrotípia – vagy pontosabban (hiszen
épp ez a bökkenő! a fotó nem *ábrázol*, csak bemutat): mi volna *látható* rajta? Melyik
leírásokból meg rajzokból ismert jelenet? Esetleg Jókai, a Szép utca és a Kossuth
Lajos utca sarkán, a Landerer és Heckenast nyomda előtt, amint bal karján a frissen
kinyomott tizenkét pont példányaival a köréje sereglő polgárok fölé magasodva áll
(vajon mire kapaszkodhatott föl? – nem látszik az emberektől), jobbával pedig
széles karmozdulatokkal osztogatja közöttük a röplapokat? Vagy a Múzeum-kerti
nagygyűlés? Az a híres esernyős tömeg?

És ha történetesen nem volnának rajta esernyők? – mert, mondjuk, a fényképész
kivárt, amíg elállt a csepergés, és a negyedórácskára kibukkanó halovány márciusi
napsütésben készítette el a felvételt? Vagy ha csak nem abból a szögből mutatná a hí-
res jelenetet, amelyet annyira megszoktunk mindannyian gyermekkorunk óta? (Annyi-
szor láttuk reprodukálva, hogy más nézetét el sem tudjuk képzelni az eseménynek,
csak ez az egyszerű, de hatásos kompozíció hívja elő „emlékezetünkéből” a pesti for-
radalom napját.) Ha egy olyan felvétel bukkanna elő, mely bár a Múzeum lépcső-
jét mutatja s aznap, de nem szavalna ott valahol az enyészpont táján Petőfi apró pál-
cika-figurája, karját festményekről ismerős és minden történelmi személyiségtől el-
várható teatralitással kitarva vagy az égre tartva (mint a Duna-parti szobor), ha csak-
ugyan épp az „esküszünk!” pillanatát ábrázolta a művész, mint sejthető – hiszen a
chartista gyűlés szónokai is kivehetetlen foltá olvadnak. Ezen a képzeletbeli (vagy
talán csak lappangó?) magyar dagerrotípián se igen lehetne másképpen; jó, ha a töb-
bieknél (a rajz „tanúsága” szerint) kissé előbbre álló alak akár csak kivehető volna is
a mögötte csoportosuló márciusi ifjakból már valószínűleg csak valami ködgomolyag
látszanék. A legjobban azonban mégis az érdekelné, hogy vajon rajta volna-e a min-

denkinek oly ismerős korabeli rajz (csakugyan – mikor készülhetett? hány órával, nappal vagy héttel tizenötödike után?) előterében álló s a népi életképek kötelezően bukolikus nyugalomával ábrázolt paraszt – majd azt írtam, „atyafi” – aki immár lassan százötven éve pusztá jelenlétével mintegy ideológiai kommentárként magyarázza a nap tartalmát – pedig gyanítom, hogy eredetileg csak a sokadalom színességét volt hivatva érzékeltetni, hiszen majd minden („korabeli”) pest-budai kép szélén (majdnem mindig a szélén! körülbelül ugyanott, ahol a Múzeum-kertben) felbukkan afféle „ready made” pittoreszk elemként.

Tehát még egyszer: ha mégis előbukkanna egy kép, vajon ráismernénk-e rajta a nagy napra?

Most már persze aligha fog ilyen kép előkerülni. Ezernyolcszáznegyvennyolc most már megmarad ilyen naiv-ártatlan, „művészi” kompozícióba rendezve, amely azt az érzéki csalódást kelti, hogy március tizenötödike valami más korszak része volt még, mint az alig három héttel későbbi londoni április tizedike. A chartista nagygyűlés a fotó révén közelebb van hozzánk. Mert megszoktuk, hogy amiről *már* van fénykép, az már a mi korunk, eseményeiről már hozzánk illőn pontos ismereteink vannak, lefolyásukat és körülményeiket nemcsak az utólagos, motivált, értelmezett művészi általánosítás szintjén ismerjük (amire – megtanultuk – gyanakodni kell), hanem közvetlenül, a résztvevő intimitásával, egyidejű esetlegességében, (majdnem) véletlenszerű kompozíciókban, a résztvevők szemszögéből mintegy, belülről tehát, egy-egy hiteles, hiszen lefényképezett, azaz tagadhatatlanul bekövetkezett, lezajlott pillanat révén. Talán csak a véletlen rendezte egy csoportba ezeket az embereket, konfigurációjuk mit sem jelent, önkéntelen szereplők csupán, mégis életük egyetlen karmozdulatával vagy fővetésével a fényképezőgép révén történelmi alakokká váltak, mert bármily jelentéktelen résztvevői voltak is az eseménynek, most képviselik, reprezentálják a kort, amelyben éltek. Ezt a furcsa tulajdonságát azóta sem veszítette el a fotográfia, sose fogja elveszíteni, bármily hétköznapivá válik is a fényképezés.

Hihetetlen ereje, kísérteties és mágikus hatalma van az egyidejűségnek. Rég holt emberek testének fénylenyomatai hipnotikus és szívszorító erővel idézik fel a múlt pillanatot – hiszen az, amit a képen látunk, egykor valóban élt ember (és nem a festő művészi tapasztalatainak summájaként megalkotott *általános* ember) testéről visszaverődő fény sugar nyoma a hajdani üveglemezen. Olyasmi, mint a patakpartra vizért ballagó ősember véletlen megőrzött lába nyoma a kővé dermedt puha sárban, vagy még inkább, mint a pompeji halottak köddé-füstté lett teste helyén maradt üregek a megkövült vulkáni hamuban. A fénykép fizikai kapcsolat a múlttal – olyasfajta tapasztalat a múltból, amelyhez foghatóval az emberiséggel azelőtt nem rendelkezett. Csak a legutóbbi négy vagy öt nemzedéknek volt része ebben a páratlan élményben, hogy így kitágult számára a mondhatni személyes tapasztalás lehetősége az elmúlt vagy akármi távolba lejátszódó (bekövetkezett) eseményekre is. Olyan ez, mint egy új érzékszerv. Időbe telt, amíg megértettük, hogy a fénykép által új dimenziót kapott az idő – kézzelfoghatóvá vált. Megtekinthetővé vált a múlt. Ellenőrizhetővé.

Ezernyolcszáznegyvennyolc épp a határmezsgyéjén van. Egy hajszálon múltott. De így csak Plohn József hetvenegynéhány éves hajdani honvédeknek szeméből néz ránk – rongyos vénemberek, majd kivétel nélkül, szakadt, kifényesedett zsíros posztókabátban, a munkába belegémberedett ujjukat tán ki sem tudják már nyújtani. De ezekről a kezekről mondták azt, hogy „fegyvert ragadtak a hazaért” és ezek a szemek látták az isaszegi csatát, látták Damjanichot (vajon miért olyan megrendítő ez?), vagy talán a világosi sikot is, ha mindaddig kitarottak. De ez mostanra már mindegy is – megrendülésünkön mit sem változtat. Ötven évvel ezelőtti eseményekre emlékeznek ezek a szemek (pedig csak a fényképészt látják a valóságban) – éppoly ködösen bizonyára, hálYGOS szemmel, mint egy régi fényképet, ha lenne ilyen. Mégis, ezek a képek hipnotikus erővel bizonyítják, hogy csakugyan *volt* negyvennyolc, hiszen *ők ott* voltak akkor, különben most nem ülnének *itt*, előttünk, Plohn József hódmezővásárhelyi műtermének fonott karszékében, a hajdani délcegségre emlékező kihúzott derékka, kissé idegenül az alighanem lombos faágat, idilli tisztást ábrázoló, elmosó-

dott, festett háttér előtt. Az az ember érzése, visszanéznek ránk. Hogy látnak bennünket az idő szakadéka fölött – pedig csak a vidéki fényképészt látják abban a merőben jelentéktelen pillanatban, amikor kihúzta a fejét a fekete lepel alól, amellyel gépét letakarta, ujjá közé csippentette az exponáló zsinór végét és rájuk szólt, hogy „Ide tessék nézni a lencsébe és meg ne mozduljon a bácsi, mert most repül a kis-madár!”

Néha hátborzongató a fénykép hitelessége. Mint például, amikor *tudjuk*, – *mi tudjuk* – hogy a képen látható jelenet szereplőinek már csak óráik vannak hátra az életből (a trónörökös, amint szertartásos formalitással vezeti le nejét a szarajevói városháza lépcsőjén), ők azonban úgy viselkednek, mint akikre hosszú, békés öregség vár; *mosolyognak* – és persze, miért is ne tennék? Mit sem változtat ezen a hitelességen az sem, ha a kép kusza és kivehetetlen (vagy épp úgy érezzük, minthogy nem leljük rajta a nevezetes pillanatot, hogy akárhol készülhetett volna), mert a fényképész olyan ártatlanul bóklászott az esemény kellős közepén (vagy éppenséggel a peremén), mint Fabrice del Dongo, rá sem ocsúdva, hogy körülötte a waterlooi csata zajlik. Sőt, szinte még fokozza is a kép hitelességét, ha a szereplők maguk láthatólag mit sem sejteneek szerepükről vagy a jelenet cselekményéről – ilyenkor úgy érezzük, a kamera *megleste* a történetet, egy rejtett kamera *kileste* a történelmet (és ebben az értelemben minden kamera és mindig rejtett) – valami titokról lebbenti fel számunkra a „múlt leplét”. Pedig a titok rendszerint nem más, mint hogy a múlt mindig *ugyanolyan* volt, mint a mindenkori jelen (hiszen annak idején még nem múlt volt, hanem jelen!) – legalábbis, ami a lényeges dolgokat illeti: az emberek minden pillanatban (bármilyen jelentős események zajlottak közben a közeli vagy távoli háttérben) mindig ugyanúgy karolták át egymás vállát, térdük-könyökökük ugyanúgy hajlott, mint a miénk, ugyanolyan (a festészettől tanult) pózokat öltöttek, mint ma, meggyőződve vagy önkéntelenül úgy gondolták, hogy ez a póz valamiképp jobban kifejezi a lényüket (vagy azt, amit magukról gondoltak – aminél jobban persze semmi sem árulkodik egy korról), mint egy öntudatlan – leleplező? – testtartás.

Nem az esemény summáját mutatják a jelenetek, mint a festményeken, mégis végtelenül hitelesebbek, meggyőzőbbek – a töredékességükben, rendezetlenségükben van az erejük; azt bizonyítják, hogy a legnevezetesebb történelmi pillanatok – (ahogy a festményen láthatók) – utólagos konstrukciók (amit persze ésszel könnyű tudni, de átélni – főleg utólag – lehetetlen), hiszen ugyanolyan emberi életmorzsákból épülnek fel, mint a mi hétköznapijaink.

A fénykép leleplezi a történelmet.

A fényképeken nem ismerni rá a történelemre. De hát ez tulajdonképpen nem is meglepő: a történelmet, mint látványt, a festészettől tanultuk – allegorikus tablóról, operai nagyjelenetekről. Oly feledhetetlen benyomást tettek, hogy stílusemlékük még a „Rákosi Mátyás a salgótarjáni fronton” című képen is felsejlik, amely pedig már valamikor az ötvenes évek elején készülhetett. Ekképp talán nincs is groteszkebb annál, mint amikor a fotográfia nyomába ered a festészetnek. Itt van például IV. Károly király koronázási képe – természete szerint festménynek kellene lennie, hiszen azt a pillanatot ábrázolja, amikor egy földi ember felkent uralkodóvá vátozik, tehát átlényegül, valami nem anyagi természetű változáson megy át. A fotográfia azonban csak azt tudja megörökíteni, ami ott *van* a lencse látószögében: a fényképezőgép előtt pedig egy kerek fejű, bajszos, nem nagyon délceg, kisszűk ember állt, aki semmitmondó arckifejezéssel tanácstalanul nézi a levegőt (mivel a képről hiányzik az angyalok kara meg a mennyei sugárkéve is), s akinek kis híján az orrára csúszik a korona (hiszen természetesen nem viselésre való, hanem jelképeknek – hordani, mint egy kalapot, nem is lehet), s akinek láthatólag nehezére esik, hogy ugyanúgy széttárja a karját – egyik kezében az országalmával, a másikban a jogarral – mint a régi, szent királyok a Képes Krónika iniciáléiban, ahonnan a póz származik, mert az országalma alighanem sokkal súlyosabb, semhogy egy átlagos erejű emberi kar hosszasan kinyújtva tartsa. Akár egy jelmezbálon is készülhetett volna a felvétel – ha mosolyogna rajta Károly.

*

A pózok. Csak a halottak nem pózolnak a fényképezőgép előtt – bár néha még azok is. Mint például ez az elesett déli katona, akinek tetemét Matthew Brady (vagy valamelyik társa) fényképezte le 1865-ben, az amerikai polgárháború egyik legvéresebb csatája után, a petersburgi sáncokon. Szinte a történelmi festmények modorában hever egy árokszájban, lehunyt szemmel, feje félrenyaklva, két karja szétvetve, puskája mellén keresztben – akár Petőfi is lehetne. De nem ahogyan Heydte őrnagy, az osztrák hadbiztos látta, mellén véres sebbel – hanem ahogyan Madarász Viktor képén fekszik, inkább alétan, mint holtan, vöröslő hadi egék előterében. Mégis, hogy milyen lehetett a szabadságharc valósága, azt inkább megtudhatjuk az észak-amerikai polgárháború fényképfelvételeiről – az a bő évtized, amely elválasztja a két eseményt az időben, nem tesz nagy különbséget – mint Than Mór csataképeiről, melyeken mindig épp a döntő pillanat látható; Burdina Alajos őrnagy, amint az első honvédsárlóval felhág a budai rondella falára; Görgey Artúr, amint egy határozott karmozdulattal megfordítja Klapka visszavonuló csapatait az isaszegi csatában. Matthew Brady képein ilyesminek nyoma sincsen – minderlűtt csak a feltűrt földtől alig elváló, véres és sáros rongycsomók a szétlőtt állások előtt, vagy ágyújuk csövén könyöklő, unatkozó tüzérek, meg persze a csata előtt fényképezkedő „katonás” katonák.

Mit kezdünk ezekkel a képekkel? Milyen volt hát a szabadságharc? Than Mór nem tudott volna a véres hullákról, meg a tétlenül sütkérező tüzérekéről? Nem hihetjük. De vajon az amerikaiak miért csak az utóbbi évtizedekben fedezték fel Brady felvételeit?

*

Mi más a fénykép, mint maga a valóság? Megtanultuk – minden ellenkező bizonyíték dacára is –, hogy a fénykép hiteles. Ez a jelenbeli tanulság pedig óhatatlanul kiterjeszti érvényét a múltra is, a régi fényképekre is. A fotó evidenciája minden kételyt elsöpör – *csakis* a fénykép hiteles. A memoárokban, írott dokumentumokban, képi rekonstrukciókban sosem említett, soha fel nem bukkanó s ezért a fényképeken mindig oly megdöbbenő részletek révén. (Lásd példának okáért Plohn József öreg honvédeinek rongyos attiláját vagy az ágyúcsövön könyöklő amerikai tüzérek unalmát.) Megengedem, lehetnek ezek a részletek jelentéktelenek önmagukban, az esemény lényege szempontjából közömbösek. Mégis: mágikus erejük van ezeknek a részleteknek, melyek együttvéve az igazi valóságot kiteszik – és teszik egyszersmind megragadhatatlanná is a maga teljességében. Mégis: amióta létezik a fotográfia, csak a fénykép lehet hiteles. Hozzá képest minden egyéb bizonytalan – hallomás. Ferenc József még megfestette királyi apothéózisát, IV. Károlynak már nem volt más választása, mint fényképezőgép elé állni koronázása alkalmával. Csakhogy ez a felvétel számunkra már egészen mást mond, mint a kortársaknak.

Mert ahogy telik az idő – s amióta vannak már „régie fényképek” is, sőt (hogy egyéb változásokat ne is említsünk) egyre régebbiek lesznek – a képek megváltoztatják a jelentésüket. Amíg minden fénykép a kortársunk volt történelmi értelemben, amely valaha is elkészült – hiszen még nem is olyan nagyon régen személyes ismerősünk lehetett volna mindenki, akiről fotográfia egyáltalán készülhetett, amíg nagyapáink még látták vagy láthatták volna a királyt jönni-menni, mozogni – addig azt is tudtuk a fényképről, hogy csupán szelete (esetlegesen kiragadott pillanata, néhány tizedmásodperce) a jelen (a mi történelmi jelenünk) sokértelmű és sokféle eseménysorozatának. Mára azonban már csak ezek az esetlegesen kiragadott pillanatok maradtak fenn – és ezek a megdermedt, félbemaradt mozdulatok egyre jelentősebbek lesznek, egyre többet mondanak, hovatovább egész korszakokat, világtörténelmi eseményeket sűrítenek magukba. Nincsen más választásunk, el kell fogadnunk tanúbizonyságukat. Számunkra történelmi pillanatoknak ábrázolnak. Számunkra ezek a véletlen lenyomatok a történelmi pillanatok.

Ahogy telik az idő, mindegyre szaporodnak azok az események, amelyeket már megörökített a fényképezőgép – mégis történelemnek minősülnek, azaz kihűlt testmelegük. A fényképezés immár nem mindenestül a jelen alkateleme csupán. Mosta-

nában szakad le a tág értelemben vett történelmi jelenről, a legújabb korról az a világ, amelynek már minden részlete fényképre – sőt filmre! – került, mert már léteztek a mintegy csak véletlenül is elkattanó fényképezőgépek. De amit megörökítettek, az a legkevésbé sem emlékeztet arra a történelemre, amire a festészet tanított bennünket. Megrendítő az ellentét – mintha a fényképezőgép megjelenésével egy újfajta történelem kezdődött volna. Ami azelőtt volt – hősie és magasztos, és döntő pillanatok sorozatából áll, dicső győzelmekből és felemelő önfeláldozásokból; ami a fotográfiával kezdődött... arról már tudjuk, milyen volt. Az ember szeme naiv – időbe telt, amíg megbirkóztunk ezzel az ellentmondással: nincs többé nagy és lelkesítő „történelmi pillanat” – hiszen ha volna, le lehetne fényképezni! A fényképezés visszamenőleg is megváltoztatta a történelmet.

Amióta létezik a fénykép, amióta lehetséges a fényképezés – nincs történelem a fényképezőgép lencséjének látószögén kívül. A legfurcsább fejlemény, hogy immár visszamenőleg, a fotográfia előtti korban sincs másféle, csakis „fotó-szerű” történelem. Eisenstein Alekszander Nyevszkije még jobbára festményszerű kompozíciókban hadakozott mint a „jégmezők lovagja” – az újabb, történelmi tárgyú filmeket viszont mintha már inkább a második világháború (immár mindinkább „régi”) felvételeinek képi világa (a kamera látószöge!) ihlette volna: porfelhőbe burkolózó lovasok áttekinthetetlen, érthetetlen kavargásban. Polanski Macbethje pedig sáros, tyúkpiszkos várudvaron vág át, baromfiakat hessegetve maga előtt. Új érzékszervünk, a fényképezőgép olyan tapasztalatokat halmozott fel, amelyek kétségbe vonják egész múltképünket.

*

Következő képünk egy széles és magas kapuivat ábrázol, a lefutó iv tövénél többsoros párkányzat; a kiugró párkányokon hópárna – tehát tél van. Ábrázolás helyett persze helyesebb volna azt írni, hogy a képen széles kapuiv *látható*, hiszen valószínűleg nem ez az építészeti elem a kép tárgya. Mindenesetre, az iven át valami parkba látni, amit alacsony, de díszes kovácsoltvas kerítés vesz körül; a kerítés mögött kopasz fák állnak, és a ködön át egy épület körvonalai, sötét ablakszémei is felsejlenek. A pillér tövében egy elmosódott alak fekszik, vagy kúszik talán (ezt is inkább csak sejtjük, mint látjuk – hiszen az egész kép szürke, körvonalai alig kivehetők). A hóban fekvő alak fölött mintha egy szuronyos puska csöve meredne elő, ám azt, aki tartja, már nem látni: eltakarja a fal. Az aláírás szerint a kép a Téli Palota ostromát mutatja. Több felvétel erről az eseményről nem készült – vagy talán csak nem maradt fenn. Egyébként – bármily furcsa is fényképről ilyesmit állítani – a fenti kép meglehetősen ritka, ami azt jelenti, hogy illusztrációként nem igen használatos; aminthogy nem is igen alkalmas illusztrációnak. Bár – jobban meggondolva – ez valószínűleg főképp attól függ, hogy mit várunk egy illusztrációtól. Durvábban: mit *akarunk* látni a képen.

Újabbán viszont mind sűrűbben felbukkan október illusztrációjaként egy másik kép az ostromról. Ezen puskás emberek széles hadoszlopa fut a behavazott, széles palotaudvar közepén egy páncélautó mögött, melyet azonban a kamera szemszögéből nézve jobbára eltakar valami nem tudni, milyen eredetű füstfelhő. A rohamozók egy nagy, rácsos kapu felé tartanak (ez inkább csak sejtendő, semmint látható); nyilván be fogják törni – az egész kép azt sugallja, hogy a roham lendületének semmi sem állhat ellent. Ki ne ismerne rá erre a pillanatra? – láttuk már akárhány változatban a Bastille bevétele óta eltelt két évszázad alatt. Ez a zsarnokság megdöntésének nagy és történelmi pillanata, a döntő pillanat – ahogy az emlékezet megőrizte. Csak az a bökkenő, hogy ez a kép Eisenstein híres filmjéből való, az „Október”-ből; a következő snitten már a kinyíló kovácsoltvas diszkapu lesz látható, a rácsain felkapaszkodó emberekkel.

A film 1927-ben készült, tíz évvel az esemény után. Még éltek a szemtanúk, akik *tudták*, hogy a Téli Palota ostroma *nem úgy* zajlott le, ahogy az a film ugráló, ködös képsorain látható – de nyilván úgy érezhették, hogy a film nagyjelenete valami, a

valóságnál magasabb igazságot fejez ki, amihez képest a fentebb említett elmosódott, „hiteles” kép érvénytelen. A mi gondunk azonban – a valóság és közel korabeli művészi ábrázolásának illetően való összezsúszása – csak részben oldódik meg azzal a megállapítással, hogy az Eizenstein-film kimerevített kockái technikai kezdetlegességükkel akaratlanul is a „régí fénykép” stílusjegyeit idézik s ezért ennyi év távlatából az egyidejűség érzetét keltik bennünk. Dokumentum-felvételként való felbukkanásukban sokkal nagyobb szerepet játszik valószínűleg szemünk naivitása, mely évszázados beidegződéssel a történelmet keresi a képen és örömmel ismer rá a nagyjele-netre – másfelől pedig vonakodásunk, ha úgy tetszik, hogy elfogadjuk helyette a drámaiatlan valóságot.

Tudjuk: a fotográfia mindig csak a felszínét mutatja a világnak, a láthatót – ábrázolni nem képes. Ezért fényképen a világ (a történelem) mindig rendetlen valamiképp, legalábbis szerkesztetlen – ámde épp ebből lett számunkra (szemünkben, a szó szoros értelmében) a „valóság” modern védjegye. Az esetlegesség (a fotó által) egyértelművé vált a hitelességgel – miáltal egyúttal gyanússá lett minden komponáltság. Míg a kép technikai tökéletlensége, mintegy stílusjegyként, még fokozza is a hitelesség érzetét – akárcsak a memoárookban a „megíratlanság”. De vajon elviselhető – elfogadható-e – ez a szenvtelen valóság? Le lehet-e mondani a történelemtől?

*

Végezetül még egy utolsó kép. Barnás-feketés tónusú felvétel – „régí fénykép”; derűs kirándulókat ábrázol, nők-férfiak láthatók rajta vegyesen, köztük egy kamasz, aki gyermekeim nagyapja lett, – a többiekről ma már senki sem tudja, kik voltak; valószínűleg egyikük sem él már. Ingujban vannak, turistabotokkal felszerelve – meleg nap lehetett aznap. A csoport közepén egy középkorú férfi áll zakóban, nyak-kendősen – ami mai foglaimaink szerint nem nagyon illik a „festői szépségű” nyári erdőrészlethez, hát még a karján átvette hozott felöltő! De mindent egybevetve, szinte műtermi az idill. Dobogókó felé tartanak – ott, a turistaházban értesültek a hírről, hogy kitört az első világháború, amelyről persze sem azt nem tudták akkor még, hogy az első lesz, sem azt, hogy világháború.

Íme, egy történelmi pillanat.

Nos, mihez kezdjünk vele?

A KREATÚRA MEGTISZTUL

John Cheever regénye

1

A közepesenél kissé alacsonyabb termet. Alig őszülő, alig gyérülő szőke haj, világoskék szempár, napégett arc bőr szeplőkkel, kegyetlen homlokbarázdák és arcrán-cok. Pulóver és kordnadrág, ritkábban öltöny, fehér ing, nyakkendő. Inkább tehető farmernek látszott, mint hivatásos prózáirónak.

1977 ősze, Iowa City, Egyesült Államok. Pár hónapja jelent meg a *Falconer*, az egyetemi elit-értelmiségi ezt olvasta szerte Amerikában, minden író-iskola szemináriumain ezt elemezték, gyönyörködve és borzongva. A Nemzetközi Íróprogram több napos műhely-találkozóra hívta meg John Cheevert. Velünk lakott – négy földrészről érkezett írakkal –, velünk étkezett, velünk járt egyetemi előadóterembe és magántársaságba.

Sokszemközt is, négyszemközt is eszményi partnernek bizonyult. Minden kérdésre szívesen válaszolt, aztán ő kérdezett: milyen a nemzetiségi helyzet Sri Lankán, hány író vertek össze a vizsgálati fogság során Argentínában, milyen regényeket írnak Magyarországon? Okos volt, higgadt és megfontolt, halk, kedves és szerény, ironikus és önironikus. Mintha nem is ő írta volna a nevével jegyzett, iménti remekművet. Lénye és magatartása nyomatékosan ellenpontosította a kortársi, amerikai írók másfajta, mindig tágra nyitott szájú, mindig harsány fenegyerek-szerepét.

Előadás közben vagy fehér asztalnál minden alkoholt elhárított, whiskyt, bort, még a sört is, de egyik pohár gyümölcslevet a másik után itta, folyamatosan. Erősen verejtékezett, papírzsebkendőkkal törülgette az arcát, nyakát. Muszáj volt rákérdezni (már a regény ismeretében): hogy is van ez övele?

Nyiltan és tárgyyszerűen válaszolt. Ó, igen, kiadós elvonókúra van a háta mögött, nem az első, de reméli, hogy az utolsó, innen a szüntelen szomjúság, a dipszomániás folyadékigény. Azt mondta: őszintén hiszi, soha többé nem fogja alkohollal megszentelteleníteni a készülő művét. Azt mondta, ironikusan: nem kívánom magának a depressziós állapotomat, az ember hever az ágyán és nézi a plafont, vagy bámul ki az ablakon a napsütésbe, az esőbe, az ember munkaképtelen, hiába jut eszébe akármi, a remegő ujjaival egy ép mondatot sem tud belevetni az írógépbe. Azt mondta, még ironikusabban: mielőtt tovább kérdezne, közlöm, én nem öltem meg a bátyámat és nem ültem börtönben. Csak néhányszor meghívtak előadást tartani raboknak, s akkor igyekeztem megjegyezni a dolgokat.

A homoszexualitás felől senki sem kérdezősködött. Akkor már tudni lehetett, a *Falconer* recenzióiban olvasni lehetett a szerző homoszexuális viszontagságairól.

Aztán Cheever szívélyes búcsút vett tőlünk és elutazott. Hogy visszazokott-e az alkoholra vagy kitartott a gyümölcslénél, nem tudom. Újabb remekműveket már nem írt, csak egy utolsó regényt. Akkor és ott, 1977-ben, Iowa Cityben hatvanöt éves volt. Túlélte egy infarktust és két súlyos autóbalesetet, túlélte a hullámhegy-hullámvölgy vonulatú alkoholizmust. Öt év múlva, hetven éves korában pusztította el viharos gyorsasággal a rák.

2

Jellegzetesen amerikai író-sors tehát, mint látható. Nem olyan mutatóványos, mint korábban Hemingway és Faulkner, vagy kortársai közül Capote, Mailer, Gore Vidal szerepjátzásainak sorozata. De azért Cheever mulandó létezése is megteremtette a *menny és pokol házasságát*, amerikai módra.

Előbb kezdő író, aztán elfogadott író, később jó író, végül, élete utolsó tíz évében jelentékeny író. Lassan, lépésről lépésre, fokról fokra, zökkenőkkel, kanyarulatokkal, megtorpanásokkal tarkítva. Siker az olvasóknál, siker a népszerű magazinok és a gőgös folyóiratok kritikai rovataiban. Prózairás egyetlen foglalkozásként, egy idő után megfelelő anyagi díjazás, később megszolgált anyagi biztonság. Nagyvárosi lakás, vidéki alkotóház. Szabályos házasság, hű és odaadó feleség, gyermekek. Repe-dések a szabályos házasság, a boldog családi élet falain. Röpke és tartósabb barát-nők. Fiúszerelem, meglehetősen késői életkorban. Tartós alkoholfogyasztás, meglehe-tősen korai életkortól, később kemény alkoholizmus. Némiképp kábítószeres.

És közben, hosszú évtizedeken át, többnyire folyamatosan, olykor megszakítások-kal, de végül is szakadatlanul: a kéziratpapír, az írógép, a megírásra váró, az elha-lasztott, elvetélt, de többnyire megalkotott novellák és regények sora.

Igy megy ez Amerikában. A tárgyi körülményeket nézve másként, a lényegét il-letően ugyanúgy, mint Európában, mint Közép-Kelet-Európában.

John Cheever sok éven át jó regényírónak és elsőrangú novellistának számított, de inkább csak Amerikában. A szerző ennek a ténynek örült, a szerző ezen a tényen szomorkodott. A kritikai kórus azt közölte, hogy ő túlságosan amerikai: az élmény-anyagában, a tematikájában, az előadásmódjában, a stílusában. Remek *short story teller*, magyarul elbeszélő, jellegzetesen amerikai gyökerekből és hagyományokból táplálkozva. Nem Mark Twain és Jack London, hanem Melville és Hawthorne elbe-szélő irányának az örököse.

Az európai szakma és közönség hosszú éveken, évtizedeken át alig vett tudomást Cheever műveiről.

Aztán jött a *Falconer* világsikere.

3

„A *Falconer* főbejáratát – az elitáltak, látogatóik és az őrség számára az egyet-lent – címerpajzs koronázta, rajta a Szabadság, az Igazság alakja, s köztük a Tör-vényhozásé. A Szabadság hálósípkát viselt, kezében lándzsa, a Törvényhozást a kar-mai közt nyilvesszőket szorongató szövetségi sas képviselte. Az Igazság megfelelt a hagyományoknak: szeme be volt kötve, s némileg erotikus benyomást keltett testhez tapadó köntösében, hóhérbárdal.”

A *Falconer* egy jelképes amerikai város jelképes amerikai börtönének a jelképes neve. (Némely szakértők szerint a hírhedt Sing Sing a minta, ide járt Cheever az érdeklődőbb raboknak előadást tartani.) A *Falconer* – egyik, nem a legfontosabb, de nem is alárendelt rétegében – börtön-regény, azaz börtönben játszódó regény.

Ezekiel Farragut, a regény középkorú és középtértékű hőse (vagy hogy ne mond-junk ekkorát: a regény középpontjában álló emberi személyiség, emberi lény) a re-gény elejétől a regény végéig a *Falconer* bentlakója, magyarán rabja. Testvérgyilkos-sáért ítélték feltehetően életfogytiglani börtönbüntetésre, mivel piszkavassal (tizen-nyolc vagy húsz súlyos csapással) agyonverte a bátyját, Ebenezer Farragutot. Az el-ítélt úgy gondolja, bátyja nem a kezétől, illetve a kezében tartott piszkavasztól halt meg, hanem a körülmények szerencsétlen összjátéka következtében, mivel esés köz-ben beleverte fejét a kandalló sarkába. A bíróság azonban másként ítél.

Cheever – aprólékosan kitervelt, tudatos munkával – két eseménymenetet ele-gyít a regényben. Az egyik kronológikus: Farragut élete, létezése a börtönben, a *Fal-coner*ben. Ez az epikai réteg is kiváló írói teljesítmény: régtől nem emlékszünk re-gényre, amely a börtönlét szokásos és rendhagyó eseményeit, hétköznapijait és ünnep-napjait ilyen döbbenetes eseménysorozattal valósította meg. Ráadásul az amerikai börtönlét (gyarló, nem tapasztalati ismereteink szerint) előnyeivel is, hátrányaival is jócskán különbözik az európaiktól. A nyugat-európaiktól is, különösképp a kelet-euró-paiktól. Az amerikai börtönben, a *Falconer* jelképes börtönében is az elítélt rendszere-sen sportolhat, könyvet és újságot olvashat, élelmiszerkészletet gyűjthet, színes tele-víziót nézhet, miegyéb felvilágosult kedvezményben részesül. A börtön-létezés a *Fal-coner*ben mindezek ellenére – vagy épp mindezek mellett, még inkább? – elvisel-

hetetlen. Pontosabban szólva: azért elviselhetetlen, mert elviselhető, mert el kell viselni, lehetőség szerint túl kell élni. A börtön-idő kizökkent idő: egyszerre mozog és áll. Cheever börtönlakók, börtönörök, börtönkellékek, börtönjelenetek alvilági diszleteivel keretezi Farragut sorsát.

A regény másik eseménymenete: Farragut börtön előtti életének (előéletének), a börtönbe kerülés meghatározóinak cselekménysora. Ahogy a fogoly emlékeiből, nap-pali álmaiból és éjszakai látomásaiból, a regény igen tudatos asszociációs hálózataból kibontakozik. Farragut jólfejtett amerikai értelmiségi, a történelem és az irodalom egyetemi oktatója. Státusáról csupán ennyit tudunk meg, mivel nem a státus a lényeges, hanem az őt meghatározó családi mikrokörnyezet és társadalmi makroháttér. Farragut előkelő, de elszegényedett New England-i családból származik, börtön előtti életének egyik traumája a sok közül, hogy anyja benzinkutasként kénytelen dolgozni a család fenntartása érdekében. Az elsődleges trauma, a szívét-agyát célzó főcsapás azonban: a bátyja, akivel gyermekkor óta a szeretet-gyűlölet eseménysorozatát éli át, akiben önmaga sikeresebb és silányabb mását látja örökösen, aki ifjúságuk során többször megkísérelte őt eltenni láb alól, inkább akarva, mint akaratlanul. És akit aztán Farragut tesz el láb alól, a piszkavas tizenhét vagy húsz ütésével, inkább akarva, mint akaratlanul.

Farragut figuráját, az amerikai társadalmi és pszichológiai normáktól béklyózott, önlelkét szálsként felfejtő, gubancná bogozó, és újból szétszalázó, folytonosan töprengő, dönteni és cselekedni alig képes amerikai humán értelmiségi mintapéldányát sok változatból ismerjük. Ilyenek Bellow, Malamud, Philip Roth, Heller anti-hősei. Nagy különbség, hogy a tétova értelmiségi ezúttal gyilkol, sőt testvért gyilkol. Így mélyítve tragédiává a jellemképlet és a történet kezdeti tragikomikumát.

4

A börtön-létezés, a lefokozott élet, az alig-élet kellékei és diszletei.

Mint az újabb amerikai regényirodalom megannyi jelentékeny műve, a *Falconer* is – miként fogalmazzunk? – több, mint szókimondó a testi szerelem eseményeinek és részleteinek ábrázolásában. Ezúttal azonban egyéb is részleteződik: a férfiak közti testi szerelem. *Bizarr*, hogy Updike kritikájának tömör jelzőjét idézzük a *Falconer*-ről.

Farragut kora gyermekkorától negyvennyolc éves férfikoráig a szeretet-hiánytól szenved. Nem szerették, nem szeretik: sem a szülei, sem a bátyja, sem a világszép felesége, sem a barátnői, sem a fia. Farragut élete nagy szerelmét a börtönben éli át: egymásba szeretnek, egymáséi lesznek, ő meg egy rabtársa. Egy rendőrségi vagy bírósági jegyzőkönyvben az ilyen esetleírás lehet mehökkentő vagy visszatartó vagy nevetséges, ebben a regényben viszont – ne féljünk a kifejezéstől – *katartikus*. Tehát megindító, azonosulást keltő, felemelő és felszabadító. Két nagyon különféle, de egyként szeretetsóvár emberi lény talál egymásra, a közös szenvedés és megaláztatás körülményei között. Az érzelem fontosabb, mint a testi beteljesülés, ennek okából a homoszexualitás gyakorlati részei – szerencsére és természetesen – nincsenek jelen. Cheever okos és tudatos regényíró, tudja, hogy effajta *bizarr* regényben mennyit és hogyan kell adagolni az elviselhetően naturalista részletekből, s hol, miként kell váltani.

A börtönlét. A börtönlakók. A börtönkörnyezet. Az önmagukba csukott emberi sorsok. A volt-emberek gátlástalanul áradó, kibeszéléses monológjai, a történetek és rémtörténetek. Az emberközi kapcsolatok mocsok-halmazai, a mocsok-halomból ki-virágzó gyönyörűségek. A magyar olvasó olyan – nyomtatásban eddig nemigen létező – kifejezésekhez kell hozzászokjon Göncz Árpád egyszerre szöveghű és mérték-tartó fordításában, mint „furulyázás”, „köcsögölés”. Ésatöbbi.

Férfi és női homoszexualitás. A Völgy gyönyörei, magyarán az onánia. Macska-halál, emberhalál, az ölés, a gyilkolás változatai. Az emberi torzulások változatai, a deviancia változatai. A narkománia.

„Farragut, Farragut, miért is narkós maga?”, kérdezi a hőstől-antihőstől többször

is az Elfűrészelt Óriás, a paradicsomot ajándékozó, viszonylag jóindulatú börtönőr. Farragut a háborúban, a japánok elleni dzsungelharcban, támadás előtt valamilyen, kábítószert is tartalmazó szirupfélét kap (vesd össze a két világháború kelet-erőpai katonáinak esetenként megemelt rum-adagjával), melyhez végzetesen hozzászokik. A szirupot később, már a háború után alkohol és valódi kábítószerek követik, a börtönbe Farragut drogok-marta roncsként érzékelik. Itt azonban, a múlt időben – a csalafintán módszeres orvosi kezelésnek köszönhetően – „feltisztul”, s amikor ennek tudatára ébred, menten a szökésen kezdi törni a fejét.

Úgy tetszik, sikerül megszöknie. Testében „feltisztulva”, lelkében megtisztulva, tétován ugyan, de megindul, elindul valamilyen új élet, valamilyen szabadság felé.

Talán. Valószínűleg.

A regénynek nincs befejezett vége. Farragut története nyitva marad, a regény nyitott.

5

A *Falconer* elemi erejű olvasmány, nyomasztó és felszabadító regény.

Feljegyzések az egéryukból. Feljegyzések a holtak házából. Igen, ez a két Dosztojevszkij-mű jut eszünkbe a *Falconer* befogadása nyomán. Tér és idő nagyon távoli, nagyon különböző. De közeli a látásmód, az előadásmód, a tárgyyszerű beszámoló és a monomániás vízió elegyítése.

A *bűn és a bűnhődés*. Bűn és bűnhődés alapvető, lételméleti kérdései, ezúttal a XX. század második felében, észak-amerikai környezetben. Bűn és bűnhődés szociológiai viszonylagossága, azaz: mit szabad és mit nem szabad tenni, mikor, hol és miért.

Igy teremti meg ez a regény a már említett *katarzist*. A beleélés, azonosulás és felülemelkedés élményét, együtt és egyszerre.

Pusztán esztétikai nézőpontból is nagy regényt sejtünk magunk előtt. Börtön-szociográfia és ontológikus elmélkedések. Száraz leírás, realista elbeszélés, szürrealista asszociációfutatok. E sokféle elemek egységes regénnyé alakítva, repedések és hiányjelek nélkül.

Jutott eszünkbe Dosztojevszkij. Jut eszünkbe Pilinszky.

A Kreatúra könyörög,

leroskad, megadja magát.

A Kreatúra, Az-Ami

könyörög, mutatja magát.

Körülbelül ennyi a *Falconer* üzenete.

6

1984-ben, két évvel John Cheever halála után leánya, Susan Cheever (maga is regényíró) szép könyvet jelentetett meg apjáról. Sok fontos, mostanig nem ismert tényről közöl. Egyik példa: az első Cheever, Ezekiel keresztnévű, az első hajók egyikén, az *Arbellan*, érkezett Amerikába, 1630-ban. Másik példa: a kései utód, az író és a gyakorló alkoholista tegnap rangos irodalmi kitüntetésben részesül, holnap a kényszerelvont intézetben a nevét sem ismerik, a szobatársak gúnyolják intellektuális kiejtését és választékos kés-villa használatát.

Csupa adalék a *Falconer* élményanyagához és keletkezéstörténetéhez.

Egy idézet John Cheever kéziratos naplójából. „Meztelenül ülök a nappaliban, a sárga széken. Kezemben egy nagy kristálypohár, csurig töltve mézszínű whiskyvel. A whiskyben két jégkocka. Hat vagy hét cigarettát szívok és megelégedetten tűnődöm érdekesítő utazásaimról Egyiptomban és Oroszországban. Amikor a pohár kiürül, újra megtöltöm jéggel és whiskyvel, s újabb cigarettára gyűjtök, holott számos cigarettám ég a hamutartóban. Tehát: meztelenül ülök egy sárga széken, whiskyt iszom és hat vagy hét cigarettát szívok.”

Mindezt 1969-ben jegyezte a naplójába John Cheever. Nyolc évvel a *Falconer* megírása előtt.

Igen, a kreatúra leroskad, a porban hevert. Aztán a kreatúra élni kívánt és megtáta, megmutatta magát.

Utószó helyett

A Budapest–Vidék szembeállítása szellemi életünk megújulásra mindig kész öröksége; motiválhatja felsőbbrendűségi tudat (akár csak annak ellentéte), önkényesen felállított presztizsrangsor, vagy akár, nemcsak vélt, hanem valós hátrányok tudatosulása. Sokkal többről van tehát szó, mint tudati rekvizitumról, s az is bizonyos, hogy a sokszor bipolárisként jellemzett ellentmondás nemcsak a szellemi élet sajátja.

A város és provincia ily módon való szembeállítása nem sajátlagosan magyar, s mégcsak nem is tágabban vett térség sajátja, ám Budapest és a vidék ily módon való elkülönítése, tehát a városi jellemzőknek értékjegyekként, a fővárosstátus kiváltságaként való megélése már korántsem tekinthető általánosnak.

Erdei Ferenc – aki e napokban lenne 75 éves – a harmincas évek végén így jellemezte a vidéki ember léthelyzetét: „külső ember a társadalomban, aki nincsen benne mindabban, amiben a teljes életet élő ember benne van, elmaradt, aki csak másodlagosan vesz részt abban, ami a társadalom fórumain történik és mégis városhoz tartozó ember, mert a város hatása alatt áll, vagy maga is bele akar kapcsolódni a város életébe”. A „kivülesés”, az „elmaradottság”, és az „alárendeltség” ily módon a vidékiség jellemző jegyei, azzal a megszorítással, hogy a falusi ember gondolkodásában e kétoldalú viszony ellenpontja a város, a vidéki városlakóiban a főváros.

Az elmúlt évtizedekben Magyarország településszerkezete is mélyrehatóan átalakult, s jöhetnek új zárványok is létrejöttek, a városodás és a városiasodás jelentősen előrehaladt, a vidékiség mint értékjegy mégis tovább él, s nemcsak ott (vagy abban a vonatkozásban), ahol a körülmények, a település szerkezetében kivetülő társadalmi hátrányok, objektíve indokolják.

Mert van áttörés: például a Győri Rába, a jászberényi Lehel Gyár tervező mérnökei, munkásai – produktumaik színvonala bizonyítja – nem provinciálisak, mint ahogy a pécsi vagy a győri balett, a kaposvári vagy a szolnoki színház sem minősíthető a települések rangsoráról kialakult képzetekkel.

Miért éreztem szükségét annak, hogy e sokak számára közhelesnek tűnő tényekről itt, és e botcsinálta szerepben szóljak? Nos, azért, mert a pécsi Jelenkorról, amíg Szederkényi Ervin csendes (ám céltudatos) készítésére el nem vállaltam e szám vendégszerkesztését, nekem is előítéletes képem volt, e „vidéki” folyóiratról, amelyről több évfolyam végigolvasása után kitetszett: országunk egyik legmodernebb, európai látóhatárú folyóirata.

Sem szépíró, sem kritikus nem vagyok, s ezért nem is éreztem magam illetékesnek egy irodalmi folyóiratszám összeállítására. Hogy óckodásom ellenére mégsem mondtam nemet, annak magyarázata: tisztelet a Jelenkor szerkesztőinek szívós küzdelmükért, amelyet a szellemi műhelyek kapcsolatának élénkítéséért folytatnak, azért, hogy a provincializmus ne helységet jelöljön, hanem – bárhol éljenek s publikáljanak is a szerzők – szellemi restséget, az egyetemes és a magyar progressziótól való leszakadást.

S mert ebben járatosabbnak éreztem magam – a szerkesztők előzetes hozzájárulásával –, a számot történelmi, közgazdasági, szociológiai és politológiai témájú írásokból válogattam, Orbán Ottó versét kivételnek tekintve, arra törekedve, hogy az említett tudományokat különböző műfajú írások, illetve évjáratokhoz tartozó szerzők képviseljék.